

ԱՐՇԱԿԻՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՅԱՐՑԵՐԸ XVII - XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՅԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

9(55)
Գ-31

ԻՂ

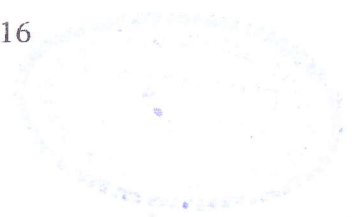
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՇԱՎԻՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

5234

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ 2016

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ARSHAVIR GASPARIAN

THE QUESTIONS OF IRAN HISTORY IN
THE WORK OF ARMENIAN
HISTORIANS OF XVII-XVIII CENTUR

YEREVAN 2016

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Գ 316

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Դիլոյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Գրախոս՝ Վ. Ա. Բայբուրդյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Գասպարյան Արշավիր
Գ 316 Իրանի պատմության հարցերը XVII-XVIII դարերի հայ
պատմիչների երկերում, Ա. Գասպարյան, Եր.: Հեղ. Հրատ., 2016,
201 էջ:

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Արշավիր Գասպարյանի աշխատության մեջ XVII-XVIII դարերի հայկական աղբյուրների հավաստի և արժանահավատ տեղեկությունների հիման վրա լայնորեն քննարկման է ենթարկվում Իրանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացությունը, հայ-իրանական փոխհարաբերությունները, միջազգային դրությունը, ինչպես նաև Իրանի XVII-XVIII դարերի պատմության առանցքային հիմնահարցերը:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների, միջազգայնագետների, ուսանողության և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

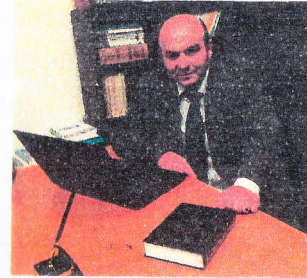
ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-0-1641-2

© Գասպարյան Ա., 2016

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԻՐ ԱՐԱՄԻ

Պատմաբան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի պատմության, իրավագիտության և նրանց դասավանդ-

ման մեթոդիկաների ամբիոնի դոցենտ:

Արշավիր Գասպարյանը մոտ քառորդ դար զբաղվում է գիտամանկավարժական գործունեությամբ: Նրա հետաքրքրությունների ոլորտն ընդգրկում է Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների, Հայաստանի հարակից երկրների, սփյուռքահայ գաղթավայրերի պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև հայ-իրանական ու հայ-թուրքական փոխհարաբերությունները:

Դասավանդում է Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում և Գյումրու ակադեմիական վարժարանում:

Արշավիր Գասպարյանի գիտական հետազոտությունները հրատարակված են ավելի քան 25 գիտական հոդվածներում: Ջեկուցումներով հանդես է եկել հանրապետական ու միջազգային գիտաժողովներում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արդի ժամանակաշրջանում խիստ կարևորվում է հայ-իրանական հարաբերությունների հետագա զարգացման ու ամրապնդման անհրաժեշտությունը: Երկու ժողովուրդները միմյանց հետ ունեցել են դարավոր կապեր, որոնք տարբեր պատմական ժամանակահատվածներում ունեցել են յուրահատուկ դրսևորումներ: Դրանք պայմանավորված են եղել քաղաքական ու տնտեսական գործոններով:

Իրանը համաշխարհային քաղաքակրթության հնագույն օրրաններից մեկն է: Նրա հնագույն բնակիչներն առաջիններից մեկն էին, որ թնակոխեցին պատմական առաջընթացի ուղին: Նախապատմական ժամանակներում այդ ընդարձակ երկրի տարածքը հանդիսացել է արիական ցեղերի տարածման հանգրվաններից մեկը, որտեղ ծավալվել են նրանց ռազմաշունչ ոգին և ստեղծագործ եռանդը:

Ներկա աշխատության ընդգրկած ժամանակաշրջանը ուշագրավ ժամանակահատված է հայ-իրանական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Ժամանակաշրջանի բարդ ու խճճված իրադարձությունները, գոյություն ունեցող աղբյուրների առատությամբ հանդերձ, այնուամենայնիվ, բավականաչափ դժվարացնում են տվյալ շրջանի Իրանի պատմության ամբողջական ուսումնասիրությունը: Նկատի առնելով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հիմնահարցերի բազմազանությունը, մեր խնդիրը սահմանափակում ենք Իրանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության հարցերի լուսաբանմամբ՝ ըստ հայկական աղբյուրների: Այս հիմնահարցը մեր կողմից ուսումնասիրվում է հայ-իրանական հարաբերությու-

յունների անխզելի կապի մեջ: XVII-XVIII դարերի հայկական աղբյուրները հիմնականում պատմական իրադարձությունները ներկայացնում են անաչառ կերպով, առանց գունազարդման, քանզի առանց հայկական աղբյուրների ուսումնասիրման լիարժեք չի կարող լինել Իրանի պատմության հետազոտությունը:

Իհարկե, չի բացառվում, որ հիշյալ աղբյուրները չեն կարող լիովին անթերի լինել: Հիմնականում, դրանք զերծ են միակողմանիությունից, և նրանց ուշադրության կենտրոնում միշտ առկա են ռազմա-քաղաքական պատմության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձությունները:

Հանրահայտ է, որ դեռևս հնագույն ժամանակաշրջանում, աշխարհագրական դիրքի պատճառով Հայաստանը գրավում էր Իրանի ուշադրությունը, ռազմավարական, քաղաքական, մասամբ նաև տնտեսական տեսակետներից: Իրանի կողմից դեպի Հայաստան ձեռնարկած արշավանքների դրդիչը գերազանցապես քաղաքական գործոնն էր, բայց անկասկած առկա էր նաև՝ տնտեսականը: Հայաստանը դարձել էր երկու մրցակից պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Մեֆյան Իրանի միջև կովախնձոր: Իրանի պատմության մեջ ուշ միջնադարի դարաշրջանը առանձնանում է վերելքներով ու վայրէջքներով¹:

Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ դեռևս XVII դարում շարունակվում էին թուրք-իրանական պատերազմները: Այս երկու ռազմաշունչ մուսուլմանական պետությունների միջև գոյություն ունեին խորը քաղաքական, տնտեսական և աշխարհաքաղա-

¹ Թայրոյյան Վ., Իրանի պատմություն (Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 317-318:

քական բնույթի հակասություններ, որոնք և պատճառ էին հանդիսանում նրանց միջև ռազմական դիմակայության համար:

Առաջնորդվելով Սասանյան տերության վերականգնման ձգտումներով, Մեֆյան տերությունը փորձում էր տարածաշրջանում դառնալ տիրապետող ուժ: XVII-XVIII դարերի Իրանի տիրակալները (շահ Աբբաս Առաջին, Նադիր շահ, Քերիմ խան Ջենդ և այլն) յուրահատուկ մոտեցում են ունեցել հայ եկեղեցու նկատմամբ՝ քաջ գիտակցելով, որ պետականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին էր հանդիսանում հայ ժողովրդի ներկայացուցիչը:

Ձեռնամուխ լինելով այս թեմայի ուսումնասիրությանը, մենք առաջնորդվել ենք այն գիտակցությամբ, որ XVII-XVIII դարերի Իրանի պատմության վերաբերյալ գոյություն ունեցող հայկական աղբյուրները դեռևս լրիվ ուսումնասիրված չեն: Հետևաբար ներկայացվող աշխատությունը մի փորձ է այդ բացը լրացնելու ուղղությամբ:

Հայկական աղբյուրների օգնությամբ մենք նպատակ ենք հետապնդում ուսումնասիրել Իրանի պատմության կարևորագույն և որոշակի գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող դրվագները:

Իրանը մեր տարածաշրջանի այն երկրներից մեկն է, որի պատմությունը սերտորեն շաղկապված է Հայաստանի պատմության հետ: Հիրավի, այդ երկիրը ավելի քան երեք հազարամյակի ընթացքում հանդիսացել է հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի կերտման անմիջական ու գործուն մասնակիցը²:

² Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր, (Տեղեկատու), Երևան, 1999, էջ 3:

«Հանրահայտ իրողություն է. - գրում է անվանի իրանագետ, Իրանի Բալամական Հանրապետությունում ՀՀ առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան (1992-1998թթ.) պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյանը, որ հայ ժողովուրդն իր պատմության ընթացքում ամենաբազմազան շփումներ է ունեցել հարևան երկրների ու ժողովուրդների հետ: Մակայն պատմականորեն ոչ մի երկիր և ոչ մի ժողովուրդ աշխարհագրական, քաղաքական, հոգևոր - մշակութային առումներով այնքան մոտ չի եղել հայերին, որքան Իրանն ու իրանական ժողովուրդը»³:

Եվ ամենին էլ պատահական չէ, որ առ այսօր էլ հայ և իրանական ժողովուրդների կենցաղի, բարքի ու վարքի, մտածողության և անգամ հոգեկան կերտվածքի բնագավառում կան բազում ընդհանրություններ: Մինչև անգամ, առանձին դարաշրջաններում Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը Իրանի հետ գտնվել են սերտ դինաստիական կապերի մեջ, ունեցել շատ դեպքերում ընդհանուր քաղաքական և մշակութային շահեր⁴:

Ներկա ժամանակաշրջանում, հատկապես Հայաստանի երրորդ հանրապետության ստեղծումից հետո հայ-իրանական հարաբերություններն ապրեցին բուռն ու անկասելի վերելք: Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի և Իրանի համագործակցությունը ձեռք բերեց նոր որակ, թևակոխելով ավելի ընդարձակ ու ծավալուն տարածաշրջանային համագործակցության ոլորտը: Այս տեսանկյունից խիստ կարևորվում է Իրանի պատմության հարցերի ուսումնասիրությունը:

³ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 4:

⁴ Նույն տեղում:

Ներկայացվող աշխատության մեջ փորձել ենք անդրադառնալ Իրանի պատմության երկու հարյուրամյակ ընդգրկող XVII-XVIII դարերի պատմությանը: Այդ ժամանակաշրջանի հայ պատմիչների աշխատությունները համարվում են Իրանի պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ և առ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և գիտական արժեքը:

Քննության ենթակա շրջանի մասին գոյություն ունի մեծաթիվ գրականություն, բայց դեռևս կան շատ հարցեր, որոնք կարոտ են լուսաբանման: Այս գործում խիստ կարևորվում են պատմական աղբյուրների դերն ու նշանակությունը: Պահպանվել են բազմաթիվ և բազմալեզու աղբյուրներ, որոնք հսկայական նյութ են պարունակում Իրանի պատմության համակողմանի հետազոտման համար: Այս բազում աղբյուրների մեջ առանձնանում են հայկական աղբյուրները (պատմական երկեր, ժամանակագրություններ, օրագրեր, հիշատակարաններ և այլն), որոնց բնորոշ հատկանիշներից են անաչառությունը և հարուստ նյութի պարունակումը:

XVII-XVIII դարերի հայ պատմիչների մեծ մասը եղել են իրենց նկարագրած դեպքերի մասնակիցը, ականատեսը և ականջալուրը: Եվ այս ամենը բնականաբար բարձրացնում են աղբյուրների պատմական ու գիտական արժեքը: Իրանի պատմության ուսումնասիրման մեջ հայկական աղբյուրների կարևորությունը արձանագրում են նաև պարսիկ պատմաբանները: Սայիդ Նաֆի-

սու կարծիքով Իրանի պատմությունը չի կարող գրվել առանց հայկական աղբյուրների⁵:

Ղ. Ալիշանի արտահայտությամբ՝ «Օտարք ոչ միայն նոր ծանօթութիւններ գտնեն մերայնոց քով, այլ և իրենց արդէն ունեցածին լրումն և ուղղագրութիւն սխալանաց»⁶:

Հայ պատմիչների հաղորդած տվյալները ներկայացնում են գիտական մեծ արժեք ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար:

Հայկական աղբյուրները զերծ են պալատական ներքողական պատմագրությանը բնորոշ գծերից, թերություններից ու կողմնակալությունից: Հայկական աղբյուրների այս արժեքավոր ու առանձնահատուկ կողմը վաղուց ի վեր իր վրա է գրավել ուսումնասիրողների ուշադրությունը և այսօր հրապարակի վրա կան մի շարք մենագրություններ ու հոդվածներ, որոնց մեջ իրենց արտացոլում են գտել հայկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանը շատ կարևոր, հետաքրքիր և միաժամանակ Հայաստանի հետ սերտորեն առնչվող ժամանակահատված է և ամեննին էլ պատահական չէ, որ մեր կողմից առանձնացվել է հատկապես այդ ժամանակաշրջանը: XVII դարում շարունակվում էին թուրք-իրանական պատերազմները և Հայաստանը հանդիսանում էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմ: Շուրջ 125 տարի տևած այդ պատերազմները մեծ վնաս հասցրեցին Հայաստանին և հայ ժողովրդին: Այս

⁵ Յե՛ս Դանեղյան Լ., «Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր», Երևան, 1978, էջ 7:

⁶ Յե՛ս Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, մաս Ա, էջ 14:

պատերազմում Հայաստանը հերթական անգամ ենթարկվեց բաժանման 1555 թվականին Ամասիայի և 1639 թվականի Քարե Շիրինի թուրք-իրանական հաշտության պայմանագրերով: Դրանք էլ ավելի խորացրին Հայաստանի քաղաքական մասնատվածությունը և մեծ վնաս հասցրին տնտեսությանն ու մշակույթին⁷:

Առանձնապես նյութերի հարստությամբ աչքի է ընկնում XVII-XVIII դարերի հայ պատմագրությունը (Առաքել Դավրիժեցի, Խաչատուր Զուղայեցի, Աբրահամ Կրետացի, Զաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցի և այլք): Նշված պատմիչների աշխատությունները առանձնանում են ոչ միայն Իրանի պատմության վերաբերյալ նյութերի մեծ ծավալների ընդգրկմամբ, այլև տվյալների հավաստիությամբ և անաչառությամբ: Որակական այս հատկանիշները հիմք են տալիս վստահորեն հենվելու նշված աղբյուրների հաղորդումների վրա և նրանց օգնությամբ հավաստելու կամ հերքելու այլ աղբյուրների տեղեկությունները:

Այս տեսակետից անգնահատելի սկզբնաղբյուր է համարվում Առաքել Դավրիժեցու երկը՝ «Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ», որը ամենայն իրավամբ որոշ ձեռագրերում անվանվում է «Պատմութիւն Պարսից թագաւորացն»⁸:

Տվյալ դարաշրջանի պատմական անցքերին անդրադառնալը դժվար է պատկերացնել առանց այդ պատմիչի արժանահավաստ տվյալների օգտագործման: Բազում ուսումնասիրողներ իրենց աշխատություններում լայնորեն օգտագործել են Դավրիժեցու

⁷ Գասպարյան Ա., Հասարակական-քաղաքական կյանքի արտացոլումը XVII-XVIII դարերի հայ պատմագրության մեջ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. VIII, Գյումրի, 2005, էջ 44-48:

⁸ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ Գ: Այսուհետև՝ Առաքել Դավրիժեցի:

աշխատության նյութերը, որոնք յուրօրինակ գույն ու երանգ են հաղորդում պատմական իրադարձությունների արտացոլմանը:

Առաքել Դավրիժեցու երկը իրանագիտական տեսանկյունից ուսումնասիրելու առումով բավականին լուրջ քայլ է Լ. Դանեղյանի «Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, աշխատությունը⁹: Այն արժեքավոր ուսումնասիրություն է Իրանի XVII դարի պատմության քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բնագավառների վերաբերյալ նյութերի խմբավորման և ամբողջացման տեսանկյունից: Աշխատության մեջ Լ. Դանեղյանը արժևորել և գիտականորեն հիմնավորել է Դավրիժեցու տեղեկությունները Սեֆյան Իրանի վերաբերյալ:

Նա նաև կարողացել է ներկայացնել այս անգուզական պատմիչի հաղորդած տվյալների հավաստիության աստիճանը և այլ աղբյուրների հետ բաղդատելու միջոցով ցույց տալ, թե ինչ նորություններ են պարունակում Դավրիժեցու հաղորդած տվյալները Սեֆյան Իրանի պատմության լուսաբանման հարցում և դրանց շնորհիվ նաև հնարավորություն է ընձեռվում բացահայտելու օտար աղբյուրներում առկա որոշ անճշտություններ:

Մենք նույնպես որպես աղբյուրագիտական հիմք, առաջին հերթին անդրադարձել ենք Դավրիժեցու աշխատության մեջ բերված տվյալներին: Դավրիժեցու հայտնի աշխատությամբ, փաստորեն նշանավորվեց ուշ միջնադարյան հայ պատմագրության ծնունդը:

⁹ Դանեղյան Լ., «Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր», Երևան, 1978, էջ 5-6:

Աշխատությունը Դավրիժեցին գրել է 9 տարվա ընթացքում և արտացոլել է 60 տարվա պատմություն (1602-1662)¹⁰:

Դավրիժեցին ծնվել է Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքում, որի համար էլ կոչվում է Թավրիզեցի, կամ Դավրիժեցի: Նա եղել է Էջմիածնի միաբանության ճանաչված դեմքերից մեկը և որպես Փիլիպոս կաթողիկոսի նվիրակ շատ է ճանապարհորդել թե՛ Արևելքում, թե՛ Արևմուտքում: Հավաքելով առատ տեղեկություններ՝ կաթողիկոսի հրամանով ձեռնամուխ է եղել գրելու իր ժամանակի կարևոր իրադարձությունների մասին: Պատմիչը նկարագրած իրադարձությունների ակնաստեսն է ու ականջալուրը, որը խիստ բարձրացնում է աշխատության պատմական արժեքը: Ջերմ հայրենասիրությունն է նրան ուժ ու կորով ներշնչել, որպեսզի ձերբության հասակում իրականացնի այդ ծանր առաքելությունը: Դավրիժեցին ձգտել է իր հնարավորությունների սահմաններում գրելու ճշմարիտ և լիակատար պատմություն: Նա աշխատել է անձնուրաց կերպով. «Յուսով յանձն առի զայսպիսի յոքնաշխատ եւ բազմաերկ եւ զտաժանելի գործս եւ աւուրս յոլովս ի ամին դեգերելով եւ ի յովով երկիրս եւ յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր գրուցաց պատմութեան»¹¹: Ժամանակի նկատմամբ աշխատել է ճշգրտապատում լինել և մեծ տեղ է տվել ժամանակագրությանը:

Առաքել վարդապետի ոճը շատ պարզ է և դյուրըմբռնելի: Աշխատության «Նախադրութիւն»-ում պատմագիրը նշում է «Պատմության» ստեղծման նպատակը: Մեծ տեղ է հատկացվում օգտագործված աղբյուրների ընձեռած նյութի մանրամասն շարադրմա-

¹⁰ Գասպարյան Ա., Պարսկաստանի 17-18-րդ դարերի պատմության առանցքային հարցերը հայ պատմիչների երկերում, ՀՀ Գ ԳՆ գիտական նստաշրջան, Գյումրի, 1999, էջ 9-10:

¹¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ Գ-Դ:

նր: Դավրիժեցին օգտագործում է զավառական և օտար բառեր, որոնք աշխատությանը յուրօրինակ գույն ու երանգ են հաղորդում: Դիմելով ընթերցողին, նա գրում է. «Իսկ թերին եւ թիւրն եւ այլ սոյնպիսիքն յիմըս տգիտութենէ եւ ի տկարութեն, վասն որոյ աղաչանօք խնդրեմ ի ձէնջ ներումն»¹²:

«Պատմության» ներածական մասում պատմիչը ընթերցողին ներկայացնում է նյութի կարևորությունը և շարադրանքի սկզբունքները:

Դավրիժեցին հայ այն բացառիկ պատմիչն է, որի աշխատությունը տպագրվել է կենդանության օրոք: Այն հրատարակվել է 1669թ. Ամստերդամում: Այդ երևույթը պայմանավորված էր աշխատության ուշագրավ բովանդակությամբ¹³:

XVII դարը հայ ժողովրդի համար սկսվեց ավերիչ ու օրհասական դեպքերով: Իրանի և Թուրքիայի միջև եղած հակասությունները՝ Մերձավոր Արևելքում և Այսրկովկասում հասան իրենց գագաթնակետին: Հայաստանը դարձավ ռազմական գործողությունների թատերաբեմ: Շահաբասյան բռնագաղթը դարձավ հայ ժողովրդի համար ամենաճանր հարվածը, ավերվեցին ու ամայացան բազում գյուղեր ու քաղաքներ: Այդ ծանր պայմաններում սկսվեց հայ քաղաքական կյանքի զարթոնքը, ըմբոստացավ հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին:

Դավրիժեցու երկը բոլորի համար դարձել էր սիրելի, քանզի այն ճիշտ էր ընկալել ժամանակի ոգին: Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ նա միամիտ ու սնտոխապաշտ մարդ է եղել, և նա «...ոչնչով

¹² Նույն տեղում, էջ Դ:

¹³ Ցև Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, 1984, էջ 83:

բարձր չէ ռամիկ ու տգետ ժողովրդից»¹⁴: Իհարկե, Մ.Աբեղյանը չափազանց խիստ է գնահատել նրան, քանզի անգամ օտար պատմիչները դրվատանքով են խոսել պատմիչի մասին: Չնայած պատմագիրը օգտագործել է հրաշապատումներ ու տեսիլներ, այնուամենայնիվ, ինքը դրանցից շատերին չի հավատացել: Եվ միանգամայն իրավացիորեն Լ. Դանեղյանը նշում է. «Այս պամաններում Դավրիժեցի պատմագրի ծնունդը օրինաչափ ու անհրաժեշտ երևույթ էր, և նրա «Պատմությունը» օրգանական շարունակությունն էր սկսված նորոգության»¹⁵:

Իր ապրած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները չեն վրիպել պատմագրի ուշադրությունից, որոնց մասին նա գրել է որպես ականատես ու ականջալուր: Լեոն գրում է. «Դավրիժեցին մի հավատացյալ վանական է, լցված մի վառ սիրով դեպի հայրենի աշխարհը, դեպի ազգային, մտավոր-կուլտուրական ստացվածքը ներկայացնող եկեղեցին: Այդ սերը դարձնում է նրան երկարաբան, ուշադիր դեպի բոլոր մանրամասնությունները, դեպի ամեն մի հանգամանք, որ հարազատ ժողովրդի նահատակության փաստերն էր ցույցնում»¹⁶:

Դավրիժեցու «Պատմությունը» կարևոր աղբյուր է նաև XVII դարի առաջին կեսի Այսրկովկասի, Թուրքիայի և Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի պատմության ուսումնասիրման համար: Այն ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Թուրքիայի ու Իրանի կառավարման համակարգի, հարկային քաղաքականության և դրանց ծանր հետևանքների

¹⁴ Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 522:

¹⁵ Դանեղյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 10:

¹⁶ Լեո, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, գիրք առաջին, Երևան, 1969, էջ 353:

մասին: Հանգամանորեն ներկայացված են Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցող թուրք-իրանական պատերազմների ռազմական գործողությունները և դրանց հետևանքները Հայաստանի և Այսրկովկասի երկրների համար:

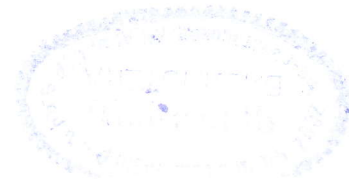
Դավրիժեցու երկը առ այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը, նպաստում է վեր հանելու և ճիշտ լուսաբանելու Իրանի պատմության առանցքային հիմնահարցերը: Ամենայն իրավամբ այն համարվում է մեր պատմագրության ուշագրավ երևույթներից մեկը, որի միջոցով պատմաբանը ի վիճակի է լուսաբանելու և ճշգրտելու ոչ միայն հայոց, այլև Իրանի պատմության բազմաթիվ հարցեր:

Միանգամայն ճիշտ են այն պատմաբանները, որոնք մատնանշում են, որ նման պայմաններում Դավրիժեցու աշխատության ծնունդը հրատապ երևույթ էր: Լեոն գրում է. «Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ»¹⁷:

Փաստորեն, եթե XVI դարը միանգամայն ամայի շրջան էր հայ պատմագրության մեջ, ապա Դավրիժեցին այն պատմիչն է, որով սկսվում է հայ պատմագրության վերելքը: Ինչպես նշում է պատմագիրը, հայրենիքին վերահաս դժբախտությունները ստիպեցին իրեն գրելու «Պատմությունը». «Եւ ես ինձէն իսկ տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին, և գնուագիլն մերոյս ազգին, և զչարութիւնն մահմետականաց, կսկծալի մորմոքմամբ այրիւր սիրտ իմ, վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութեան սոցին»¹⁸:

¹⁷ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 353:

¹⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ Դ-Ե:

Լինելով հոգևորական Դավրիժեցին համոզված էր, որ այդպիսի ծանր աշխատանք կատարելով, ազատված կլինի իր բոլոր մեղքերից: Նա ամենայն լրջությամբ է մոտեցել այդ աշխատանքին և ինչպես ինքն է նշում «ի յողորմելի ծերութեան» «ցուազար մարմնով»¹⁹ 1651թ սկսում է գրել «Պատմությունը»: 1654 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսի մահից հետո ընդհատում է գրելը, բայց 1658թ Հակոբ կաթողիկոսի հրամանով նորից սկսում է գրել:

Աշխատությունն ունի 56 համարակալված գլուխներ /Ա-ձԶ/: Գլուխներում նկարագրված է շահ Աբբաս Ա-ի քաղաքականության ներքին ծալքերը: Այս պարագայում Դավրիժեցին փայլում է իբրև պատմիչ և բռնակալի գաղտնի մտադրությունների գիտակ:

Շահ Աբբաս Ա-ի կազմակերպած հայոց բռնազաղթից և հատկապես 1639թ. թուրք-իրանական հաշտությունից հետո սկսվում է խաղաղ շինարարական, ստեղծագործական և մտավոր զարգացման ու աշխուժացման ժամանակաշրջան:

Հայ ժողովուրդը այդ դժնդակ ժամանակներում, երբ կարծեք կանգնած էր ստույգ կործանման շեմին, ուժ է հավաքում ապրելու, հարատևելու և իր մշակույթը վերականգնելու ու զարգացնելու համար:

Դավրիժեցին հրաշալի ծանոթ է եղել հայոց պատմագրությանը և հայ գրականությանը: Զաքարիա Սարկավազը, որն անձամբ ճանաչել է նրան, գրում է, որ վերջինս տեղյակ էր բոլոր պատմագիրներին, և իսկապես առողջ ոգով վերլուծում ու գնահատում էր

այս կամ այն գիրքը, նշում նրանց թերություններն ու առավելությունները²⁰:

Պատմագիրն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է պատմական իրադարձությունները, դատապարտում հակազգային քաղաքականությունը՝ որակումների մեջ խտրականություն չյնելով: Առ այսօր էլ Դավրիժեցու գիրքը գնահատվում ու արժևորվում է ըստ արժանվոյն: Ժամանակակիցները շատ բարձր են դասել նրա գիտելիքները, իսկ նրա երկը դիտել իբրև ճշմարիտ ու հավաստի պատմություն: Զաքարիա Սարկավազը իր «Պատմության» մեջ հաճախ է վկայակոչում Դավրիժեցուն, ի վերջո նրան բնութագրում այսպես. «Առաքել Վարդապետն, որ տեղյակ էր ամենայն պատմագրաց»²¹:

Դավրիժեցուն բարձր է գնահատում նաև նրա ժամանակակից Ստեփանոս Լեհացին, որ նույնպես անձնական ծանոթություն է ունեցել պատմիչի հետ: Վերջինիս անվանում է ճարտարախոս, գիտուն և հմուտ: «Զայնու ժամանակաւ բազում էին երևելի վարդապետք (յէջմիածին), քաջաբանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջք գիտունք և հմուտք, յորոց մի է և Առաքել վարդապետն վիպասան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց գեղեցիկ յարմար բանիս դրոշմեալ»²²:

Մեսրոպ Թադիաղյանը խոսելով Առաքել Դավրիժեցու աշխատության մասին գրում է. «Այստեղ մանրամասն է նկարագրում Առաքել Վարդապետ Դավրիժեցին մեծ արքայի հարվածները, դրամաշորթությունները, գերեվարությունները՝ նրան ցույց

¹⁹ Նույն տեղում, էջ Բ:

²⁰ Տե՛ս Զաքարեայ Սարկավազի Պատմագրութիւն, հ. 3, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4: Այսուհետև՝ Զաքարիա Սարկավազ:

²¹ Նույն տեղում, էջ 4:

²² Զարբխանայան Գ., Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Վենետիկ, 1878, էջ 172:

տալով իր հոտության մեջ իբրև աշխարհի ծայրահեղ բարբարոսներից մեկը: Իսկ եթե երևույթները կշռադատել կամենաք, նույն Առաքելի գրվածքից այնպիսի բարի վարք կգտնեք նրա մեջ, մինչև իսկ աշխարհի քիչ թագավորներ կարող են ունենալ»²³:

Հետևյալ խոսքերով է բնութագրում Դավրիժեցուն Աննդ Ալիշանը. «Հետ կանոնավոր պատմչաց ԺԳ դարու և ԺԴ-ին սկզբան արժանավոր պատմիչ մի չէ հասած մեզ հետագա դարերուն մինչև ի սա, իրմէ առջի երկու դարուց պատմիչներեն և թե իրմէ վերջնոց ամենեն լավագույնն է և կարժե օրինավոր պատմչաց դասակցել»²⁴:

Ըստ Մանուկ Աբեղյանի Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ շատ կրկնություններ ու ավելորդաբանություններ կան: Դավրիժեցին իր աղբյուրները չի կարողանում մշակել, ինչպես լսել է գանազան մարդկանցից, այդպես էլ շարադրել է, ուստի և այն գանազան գրույցների անմշակ ժողովածու է: Մ. Աբեղյանը վկայակոչում է իրար հետ կապ չունեցող անկախ գրույցներ, վկայություններ և այլն²⁵:

Գուցե այս ամենի մեջ ինչ որ ճշմարտություններ կան, բայց շահ Աբբաս Ա-ի պատմությունը, նրա գործունեությունը, հետևողական քաղաքականությունը, Դավրիժեցին ներկայացնում է պատմիչին հատուկ հմտությամբ՝ բոլոր մասերը կապելով իրար և փաստերը բխեցնելով մեկը մյուսից:

Ամենից առաջ նշենք նրա կրթոտ ու բոցավառ հայրենասիրությունն ու ազգասիրությունը, որոնց մասին Մ. Աբեղյանը գրում

²³ Թաղիադեան Մ., Պատմութիւն Պարսից, հ.Ա, Կալկաթա, 1846, էջ 169:

²⁴ Ալիշան Ա., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 131:

²⁵ Տե՛ս Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևեք, հ. դ, Երևան, 1970, էջ 524:

է. «Եվ իրավ Խորենացու հայրենասիրության ոգին անցել է այդ վարդապետին»²⁶:

Դավրիժեցու «Պատմությունը» ժամանակագրական մի ճշգրիտ վավերագրություն է, ուր հեղինակը քիչ է մնում, որ հիշատակի կատարված պատմական իրողության նաև ժամը: Պատմագիրը գրում է. «Այլ և գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանօր պարտ է դնել զթուականն իբր զհիմն, և ապա յարել ի նոյն գպատմութիւն որպէս զշինուածս, ըստ օրինի պատմագրաց»²⁷: Փաստորեն նա շարժվում է Խորենացու պատգամով՝ «Ո՛չ է պատմութիւն ստոյգ, առանց ժամանակագրութեան»²⁸:

Դավրիժեցին ժամանակագիր պատմիչ է: Նա նշում է, որ իր այբերով է տեսել շահ Աբբաս Ա-ի իրականացրած բռնազաղթը: Նա այն եզակի պատմիչներից է, ով ուշադրություն է դարձրել մեր ձեռագրի հիշատակարաններին, իբրև պատմության հավաստի աղբյուրների և օգտվել է դրանցից: Նա հայոց պատմության շարադրանքը սկսում է լայն առումով: Գուցե առաջին հայ պատմիչն է, որ իր գրքում Մայր Հայրենիքի պատմության հետ հյուսում է նաև հայ գաղութներում կատարվող անցուդարձերը:

Քանի որ Հայաստանը ենթակա էր իրանական և թուրքական տիրապետություններին, ուստի Դավրիժեցին XVII դարի հայոց պատմությունը շարադրում է այդ երկրներում տեղի ունեցող քաղաքական անցուդարձերի, սրանց միջև կատարվող ռազմական ընդհարումների և այդ կարգի փոխհարաբերությունների հետ: Դավրիժեցու գիրքը Գրիգոր Դարանաղցու և Զաքարիա Սարկա-

²⁶ Նոյն տեղում, էջ 519:

²⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 3:

²⁸ Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, Երևան, 1990, էջ XXXIX:

վագի ժամանակագրությունների հետ միասին կարևոր աղբյուր է Իրանի պատմության ուսումնասիրման համար:

Դավրիժեցու աշխատությանը տալով առաջնակարգ տեղ, այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում նշել, որ կան, հայկական այլ աղբյուրներ, որոնք ոչ պակաս ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Իրանի պատմության մասին: Մեր ուսումնասիրության համար որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում XVII դարի պատմիչ Ջաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցու աշխատությունը: Վերջինս (1627-1699 թթ.) պատանեկության տարիներին սովորել է ոսկերչություն, բայց 20-25 տարեկանում թողնում է այդ արհեստը, գնում է Հովհաննավանք, որտեղ էլ անցկացնում է իր ամբողջ կյանքը: Աշակերտել է Ջաքարիա և Հովհաննես վարդապետներին: Եղել է իր ժամանակի կրթված հոգևորականներից մեկը: Շատ է ճանապարհորդել, եղել է Պոլսում, Թավրիզում, Ջուրտնիայում: Նա ինչ որ տեսել է ու լսել՝ արտահայտել է իր աշխատության մեջ: Մ.Աբեղյանը իրավացիորեն նշում է. «Ջաքարիան կատարյալ պարզամիտ է, մի լեռան հովվի, մի ուղտապանի չափ: Խիստ նեղ հայացքով, գրեթե ամեն բանի, որ լսել է, հավատում է»²⁹:

Պատմիչը մանկության հասակում տեսել ու զգացել է իրանական խաների բիրտ ու վայրագ իշխանությունը: Դաժան իրողությունը դրոշմվել է նրա հիշողության մեջ և արտացոլվել իր երկում: Դառնորեն նկարագրում է, թե ինչպես են խանի հարկահանները վարվում հարկատուների հետ, ինչպես են իր հորը տանջամահ արել և այլն³⁰:

²⁹ Աբեղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 525:

³⁰ Բաբայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 132-133:

Ի տարբերություն Առաքել Դավրիժեցու, որից նա առատորեն օգտվել է, Ջաքարիան քննադատական վերաբերմունք չունի իր նյութի նկատմամբ:

Մանուկ Աբեղյանը նշում է. «Ջաքարիայի Պատմությունն իսկապես պատմություն չէ, սուտ ու ճշմարիտ, առասպել ու իրողություն, վայրիվերո, խառնիխուռն ժողովված են մի տեղ՝ առանց որոշ դասավորության, առանց որևէ կարգի: Ժամանակագրական ճշտություն, իհարկե, պահանջել կարելի չէ մի պարզամիտ մարդուց, որ պարզ սուտը ճշմարտից ջոկել չի կարողանում և առօրյա չնչին» մանր ու մուր դեպքերը, իբրև կարևոր պատմական եղելություն՝ արձանագրում է»³¹:

Բայց անգամ այդ դեպքում էլ պատմիչի հաղորդումները խիստ ուշագրավ նյութ են պարունակում Իրանի պատմության ուսումնասիրման համար: Ջաքարիայի աշխատությունը բաղկացած է երեք հատորից: Առաջին հատորն սկսվում է (Ջահանշահից) և ավարտվում է Երևանի Թահմազ դուլի խանի տված ճակատամարտով՝ թուրքական զորքերի դեմ, որտեղ իրանցիները հաղթանակ են տանում:

Աշխատության սկզբում տրված է «Պատմութիւն և կարգ թագաւորացն Պարսից», որտեղ կան հետաքրքիր տեղեկություններ Մասսանյան Արտաշիր թագավորի մասին:

Երկրորդ հատորն ընդգրկում է սուլթան Մուրադի կողմից Երևանի գրավումով, ապա իրանցիների կողմից նրա վերագրավումով և ավարտվում է մի քանի նահատակությունների նկարագրությամբ: Ընդգրկում է 1635-1699 թթ. ժամանակաշրջանի իրադարձությունները:

³¹ Աբեղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 527:

Երրորդ հատորը կազմում է Կոնդակը, որտեղ Ջաքարիան գրում է թե Հայաստանում ինչքան վանքեր են կառուցվել և հատկապես գրում է Հովհաննավանքի պատմության մասին³²:

Մեզ համար հատկապես կարևոր են առաջին երկու գրքերը, որտեղ որոշակի տվյալներ կան նաև Իրանի պատմության և իրանական շահերի վարած քաղաքականության մասին:

Չնայած այս ամենին, ինչպես նշում է Լեոն, Ջաքարիան իր պատմության մեջ հավաքել է բազմաթիվ փաստեր ժողովրդական կյանքից, որը մենք չենք գտնում հին գրականության մեջ³³:

Ջաքարիան ներկայացնում է ժողովրդի մեջ իրանական շահերի (Բամայի, Թահմազ, շահ Աբբաս Ա.) մասին տարածված գրույցներն ու երգերը: Պատմիչը շահ Աբբասի ռազմա-քաղաքական գործունեության մասին գրեթե չի խոսում, այլ մեծ սիրով նկարագրում է այդ հեքիաթ-գրույցները: Նա չի գիտակցել, որ այդ «բարի» շահը այդ ամենը արել է ելնելով իր տերության շահերից: Միաժամանակ Ջաքարիան ցույց է տվել ժողովրդի ծանր դրությունը իրանական լծի տակ: Դրանով փաստորեն ինքն իրեն հակասում է: Այնուամենայնիվ պատմիչը պարսկական իշխանությունների նկատմամբ ունեցել է բացասական վերաբերմունք՝ նրանց ներկայացնելով գոռոզ, ինքնահավան ու ազահ:

Ջաքարիա պատմագիրն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից իրականացրած մեծ բռնագաղթի և նրա հետևանքների մասին: Դրանով նա կարծես լրացնում է Առաքել Դավրիժեցուն:

Անկասկած Ջաքարիա Քանաքեոցու աշխատությունն իր պարունակած հարուստ նյութով ու մատուցման ձևերով, պատկերավոր լեզվով, գեղջկական անմիջականությամբ ու պարզությամբ իր արժանի տեղն է գրավում հայ պատմագիտության մեջ³⁴:

XVII դարի կարևոր սկզբնաղբյուրներից է նաև Ջաքարիա Ագուլեցու (1630-1691 թթ.) «Օրագիրը», որը բովանդակում է նաև ուղեգրության ու ժամանակագրության տարրեր³⁵:

Ջաքարիան ծնվել է Ագուլիս քաղաքում, որը զգալի դեր է կատարել Այսրկովկասի ու Իրանի մետաքսի արդյունահանման և առևտրաշրջանառության ոլորտում:

Ագուլեցի վաճառականները առևտրական սերտ կապեր էին հաստատել Իրանի, Թուրքիայի և Եվրոպական մի շարք երկրների հետ: Իր առևտրական գործունեությունը Ջաքարիան սկսել է նախ Իրանի և Թուրքիայի շուկաներում, իսկ այնուհետև Եվրոպայում: «Օրագիր»-ը սկսել է գրել 1647 թ., որը հիմնականում տեղեկատու բնույթի աշխատություն է և տալիս է տվյալներ, որոնք առաջին հերթին կարող են հետաքրքրել վաճառականին: «Օրագրի» առաջին մասը բովանդակում է առևտրական երթուղիների նկարագրությունը, նշված են այն քաղաքները, գյուղերն ու իջևանատները, որոնցով անցնում է տվյալ ուղին: Երկրորդ մասում Ագուլեցին նկարագրում է իր ճանապարհորդությունները 1647-1681 թթ:

Ագուլեցին նկարագրում է նաև իրանական արքունիքի փոխհարաբերությունները, կառավարող շրջաններում տիրող բարքերը, և որ ամենակարևորն է, այդ ամենը տրված է քաղաքական

³² Ջաքարիա Մարկավազ, էջ 29:

³³ Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 356:

³⁴ Առաքելյան Ա., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 568:

³⁵ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան 2010, էջ 110:

իրադարձությունների հենքի վրա: Ագուլեցին անկեղծորեն գրում է. «Դարձեալ՝ ով սիրելի էիսպայրք թեպէտ գրածս անշահ այ ապա շատ շահաւոր է իմացողի»³⁶: Նրա փոքրածավալ աշխատությունը իր մեջ պարունակում է հստակ ու չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի, Իրանի, Թուրքիայի, ինչպես նաև եվրոպական մի շարք երկրների XVII դարի ապրանքների գների, թանկության և էժանության, ռազմական տուրքերի և այլնի մասին³⁷:

XVIII դարը, որը Հայաստանի պատմության մեջ բնորոշվում է Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի լծից ազատագրվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարով, իր արտացոլումն է գտել նաև պատմագիտության բնագավառում:

Իր բնույթով Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրին» մոտ է նորջուղայեցի հայ վաճառական տեր Դավթի որդի՝ Հովհաննեսի «Հաշվետումարը»: Վերջինս կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Իրանից Հնդկաստան ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների, դրանցից գանձվող մաքսերի չափերի, ինչպես նաև ապրանքադրամական հարաբերությունների մասին³⁸:

Նյութի ընդգրկումով և ուշագրավ բովանդակությամբ «Հաշվետումարը» իր ուրույն տեղն է գրավում հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Դրանք համարվում են Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուրներ:

Աշխատության մեջ օգտագործել ենք XVIII դարի այն հայ պատմիչների աշխատությունները, որոնց հեղինակների մի մասը

³⁶ Ջաքարիա Ագուլեցի Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 5:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 133-134:

³⁸ Տե՛ս Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու Հաշվետումարը, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի և Ն. Գ. Փափազյանի, Երևան, 1984, էջ 13-22:

եղել է ներկայացվող իրադարձությունների ականատեսն ու մասնակիցը: Մեզ համար գլխավոր աղբյուր հանդիսացել են հայ պատմիչների երկերը, իսկ մյուսները լրացուցիչ և օժանդակ դեր են կատարել:

XVIII դարի հայկական աղբյուրներն արտացոլում են Իրանում տիրող քաղաքական իրավիճակը, ճշմարտացի արտահայտում իրանական շահերի վարած քաղաքականությունը, պարզաբանում դրանց պատճառներն ու հետևանքները: Այս սկզբնաղբյուրներից ժամանակագրական առումով առաջինը Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացու ոչ մեծ աշխատությունն է, գրված ծավալուն հիշատակարանի կամ օրագրի ձևով: Կրետացու ծննդյան թիվը հայտնի չէ: Ավելի քան 25 տարի նա եղել է Թեքիրդաղի (Ռոդոստո-Ա. Գ.) հայոց հոգևոր առաջնորդ³⁹: 1734 թ. որպես ուխտավոր եղել է Էջմիածնում և քիչ հետո ընտրվել կաթողիկոս: Նրա կաթողիկոսության շրջանը (1734-1737 թթ.) քաղաքական բուռն իրադարձությունների, մեծ մասամբ Հայաստանի տարածքի վրա մղվող թուրք-իրանական հակամարտությունների, Նադիր շահի հզորացման տարիներն էին:

Աշխատության մեջ պատմիչը մանրամասն նկարագրում է բոլոր իրադարձություններն ու այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել նրա կաթողիկոս ընտրվելուց հետո: Արտահայտված են քաղաքական կարևոր դեպքերի, Նադիր շահի ու նրա մերձավորների հետ իր հանդիպումների նկարագրությունները:

³⁹ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացու պատմագրություն անցիցն իրոց եւ Նաստր - Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870: Այսուհետև՝ Աբրահամ Կրետացի:

Մանրամասն նկարագրված է նաև Մուղանի դաշտում կայացած մեծ դուռույթայրը, որտեղ Նադիրն ընտրվեց Իրանի շահ: Գրված լինելով ականատեսի և քաղաքական մի շարք կարևոր իրադարձությունների մասնակցի կողմից, այն արժեքավոր աղբյուր է Մերձավոր և Միջին Արևելքի պատմության ուսումնասիրման համար:

Ներկա ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս Կրետացին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Նադիր շահի մասին: Նա շատ լավ է հասկացել Նադիրի հետապնդած նպատակները և ինքն էլ իր հերթին փորձել է օգտագործել դրանք ի նպաստ հայոց կաթողիկոսության վիճակի բարելավման: Կարևոր տեղեկություններ կան նաև Իրանի պետության վարչակարգի, սովորույթների, պաշտոնների, բանակի և այլնի մասին:

Մի շարք ուսումնասիրողներ գտնում են, որ Նադիրի հետ փոխհարաբերություններում մեծ դեր են կատարել Կրետացու անձնական հատկանիշները:

Մաղաքիա Օրմանյանը՝ հայ եկեղեցու պատմության հայտնի ուսումնասիրողը, գտնում էր, որ Կրետացին քաղաքական գործերում ակտիվ էր ու փորձված⁴⁰:

Շատ անգամ էր Նադիրը կաթողիկոսին կանչել իր մոտ և խորհրդակցել:

Իրականում Նադիրի այս հարաբերությունները հետապնդում էին հեռահար նպատակներ: Աշխատության մեջ ներկայացված են բազում փաստեր, որոնք բնութագրում են Նադիրի բռնակալական հատկությունները:

⁴⁰ Տե՛ս Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մասն. Բ, Կ. Պոլիս, 1914թ., պ. 1972:

Կրետացու աշխատությունը իրականում համարվում է անձնական հիշատակարան և մեր պատմության մեջ մի առանձին տեղ է գրավում և եզակի է իր տեսակի մեջ քանզի հայ պատմագրության մեջ նման հիշատակարաններ շատ հազվադեպ են հանդիպում:

Առաջին անգամ Կրետացու «Պատմությունը» լույս է տեսել 1796 թ. Կալկաթայում և առ այսօր էլ չի կորցրել իր պատմագիտական արժեքը:

Իրանի պատմության ուսումնասիրության ոլորտում զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում Խաչատուր Ջուղայեցու «Պատմութիւն Պարսիցը», որի մեջ հավաքվել և համակարգվել են Իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բոլոր տեղեկությունները: Գիրքը կազմված է երկու մասից, առաջինում տրված է Կյուրոսից մինչև Քերիմ խան եղած Իրանի շահերի, ինչպես նաև Նոր Ջուղայի առաջնորդների ժամանակագրությունը և վերջիններիս համառոտ կենսագրությունները, իսկ երկրորդ մասը Քերիմ խանի պատմությունն է, որը Ջուղայեցին գրել է որպես ժամանակակից ու ականատես⁴¹:

Շարադրանքը որոշ չափով ժամանակագրական բնույթ է կրում: Պատմիչը այն շարադրում է մանրամասն, իսկ որոշ տեղերում ուղղակի թվարկում է թագավորներին ու տարերվերը: Մերված լինելով շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Մայահան գաղթեցված հայերից, Ջուղայեցին բազմաթիվ էջեր է նվիրում հայերի բռնագաղթին:

⁴¹ Տե՛ս Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցու, Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ դար), աշխ. Բարգեն վրդ. Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ ԺԱ-ԺԲ: Այսուհետև՝ Խաչատուր Ջուղայեցի:

Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությանը հատուկ են միջնադարյան պատմագրության շատ ներկայացուցիչների երկերում նկատվող թերությունները: Շարադրանքի թելը բազմիցս կտրվում է երկարաշունչ դատողություններով, մեծ տեղ է հատկացված դավանաբանական հարցերին, հեղինակի գնահատականները հաճախ տառապում են կողմնակալությամբ:

Ջուղայեցու աշխատությունում Իրանի պատմության հարցերը շարադրված է հայ իրականության հետ շաղկապված: Աղբյուրագիտական տեսակետից ունենալով այն թերությունները, ինչը հատուկ է տվյալ ժամանակաշրջանի պատմագրությանը, այնուամենայնիվ այն Իրանի և Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուր է, քանի որ հիմնված է ակադեմիկական վկայությունների վրա: Պատմիչը, տալով ճշգրիտ տեղեկություններ, իբրև ժամանակակից անձ, նշում է. «Արդ ժամ է մեզ այսուհետեւ եւ զերկրորդ մասն վճարել. որ է ճիշտ պատմութիւն գործոց Քերիմ խանի մինչեւ ի մահ նորա բովանդակելով»⁴²:

Ջուղայեցին գրում է ժամանակագրություն և ինչպես ինքն է ասում. «Այլ ոչ ապաքէն զգործս եւ զարութիւնս նոցա ուրոյն վիպելով. գորոց որք նախ քան զմեզ էին. գեղեցիկ եւ սեթեւեթեալ ոճով գրեցին. այլ եւ եթ միայն զանուանս նոցա յիշատակելով. եւ եթէ արդէօք մարդ ինչ իցէ՝ եւ զթիւս ամաց թագաւորելոյն նոցա. այսինքն՝ եթե յորում ամի. եւ քանի ամ թագաւորեցին»⁴³:

Պատմագիրն ընթերցողին համոզում է, որ ինքը բազում անգամ է ստուգել, հետո գրել: Նա կատարյալ վստահում է հայկական աղբյուրներին և անվստահություն է տածում իրանական

⁴² Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ Թ-Ժ:

⁴³ Նույն տեղում, էջ Թ-Ժ:

աղբյուրների նկատմամբ՝ չնայած օգտվել է դրանցից: Այդ մասին նա բազմիցս հիշատակում է. «Այլ այժմ յոյժ կարևոր վարկանիմ ճառել վերստին՝ զՇահաբասայ Արքայէ, քանզի յայլուստ ճառից՝ որ զպատմութիւնս վարուց Շահաբազայ գրէր, այլ իմնապէս ուրեք ուրեք գտի՝ քան զայնս, զորս կանխապէս ճառագրեցի: Որոյ վասն յօժարեցայ ապաքէն և զայնս անցանել ի գիրս յայս, զի մի ինչ արտաքս քան զբանս մեր մնասցէ մանաւանդ այս գոր գրեմս՝ թուեցաւ ինձ գոլ ուղիղ՝ քան զայն, զոր յառաջագոյն յայլ յուստեքէ մատենից գրեցի: Ուրեմն՝ հարկաւոր է զի աշխատասիրեցայց, զի գոնեա բացայայտեսցի զուղիղն, որով և համայն ընթերցասէք՝ իսկապէս հասու լիցին եղելոց բանից: Եւ մի ոք գուցէ երբէք զբանս մեր օտարոտի իմն՝ և կամ խառն ի խուռն ստապատիր կարծելով, այլ անվթար՝ և անստերիւր. զի բազում անգամ յարախոյզ որոնմամբ՝ հետագօտեցաք ի ճառագրութիւնս Պարսից ազգի, և ի մերոց նախնեաց վիպագրաց՝ որք կարի ճգամբ բաղդատելով առ միմեանս, և ապա հազիւ թէ՝ զուղղորդն շարահիւսեցաք ի բաղիւսութեան բանիս մերոյ»⁴⁴:

Պատմագիրը փաստորեն երկու աղբյուրների տեղեկությունները համեմատել է միմյանց հետ և դրանք բաղդատելու միջոցով արտահայտել ճշգրիտ պատմություն:

Արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս նաև շահ Սուլթան Հուսեյնի, շահ Աբբաս Ա-ի և Նադիր շահի գործունեության մասին: Նկարագրում է Նադիր շահից հետո երկրում ստեղծված անիշխանության ժամանակաշրջանի պատմությունը, գահի համար ծավալված միջֆեոդալական կռիվները, կենտրոնախույս

⁴⁴ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 123:

ուժերի ակտիվացումը և ամենայն իրավամբ այդ բոլորի հետևանքները հայ ժողովրդի համար համարում է չարիք:

Հայ եկեղեցական – քաղաքական նշանավոր գործիչ, կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու /1763-1780/ կրոնական, փիլիսոփայական ու պատմագիտական բնույթի բազմաթիվ ստեղծագործությունների շարքում իր ուշագրավ բովանդակությամբ ուրույն տեղ է գրավում «Ջամբո» աշխատությունը:

Նշանավոր այդ գործիչը շատ ուժ ու եռանդ է դրել Էջմիածնի հոգևոր կենտրոնի դերը, հեղինակությունն ու նյութական բարեկեցությունը ամրապնդելու գործում, և իր աշխատությունն էլ գրել է հենց այդ նպատակով: Առաջին տասներկու գլուխները նվիրված են հայ եկեղեցու պատմությանը, երկրորդ մասում տրված է Էջմիածնի տիրույթների և ընդհանրապես ամբողջ ունեցվածքի ցուցակը, ինչպես նաև նրա տնտեսական յուրօրինակ պատմությունը: Վերջին հինգ գլուխներում բերվում է իրանական ու թուրքական այն հրովարտակների համառոտ բովանդակությունը, որոնք պահվում են Էջմիածնի վանքի դիվանում: Անշարժ կալվածքների, առևտրի, եկեղեցական տնտեսությունների, վարձու մշակների և այլնի մասին «Ջամբո»-ի մեջ գրառված տեղեկությունները մեծ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն Հայաստանի, այլև Իրանի տնտեսական կյանքի պատմության համար: Այդ իմաստով Սիմեոն Երևանցու աշխատությունը հայ պատմագրության կարևորագույն հուշարձաններից է: Այն հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում XVIII դարի 60-70-ական թթ. Իրանի ու Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքի մասին⁴⁵:

⁴⁵ Տե՛ս Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 11-14:

Արժեքավոր աշխատություն է 1978թ. Մխիթարյան միաբանության կողմից լույս ընծայված Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատությունը՝ Սամուել վարդապետ Արամյանի աշխատասիրությամբ: Այն իրենից ներկայացնում է երկու բնագիր՝ միևնույն վերնագրով: Աշխատության համար հիմք են հանդիսացել Մխիթարյան միաբանությունում պահվող թիվ 620 և 2685 ձեռագրերը: Այս աշխատությունը հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը նվիրված եզակի գործերից մեկն է և վերաբերում է XVIII դարի 20-ական թվականներին: Աշխատության մեջ արտացոլված է նաև հայ-իրանական հարաբերությունները:

Ըստ «Պատմութիւն Ղափանցոց»-ի Դավիթ-Բեկը սակավաթիվ հայ մարտիկներով ժամանել է Ղափան և գլխավորել հայերի ապստամբությունը: Նա ստեղծել է իշխանապետություն, որը ճակատկռնել է Իրանի շահի կողմից, և որ շահը թուրքերի դեմ պայքարելու նպատակով ընդունել է Դավիթ Բեկի առաջարկությունը զինական դաշնակցություն կնքելու մասին և նա լիազորել է Դավիթ-Բեկին գլխավորելու հայ-իրանական զինված ուժերի պայքարը թուրքերի դեմ⁴⁶:

Իրանի պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից տեսանկյունից կարևոր ուղերձ է Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմությունը», որից պահպանվել է միայն մի բաժին՝ «Պարսկաստանի պատմության համառոտ ակնարկը»: Այստեղ հատկապես կարևոր են հարկային ծանր քաղաքակալությունը բացահայտող ճշգրիտ ու պատկերավոր տվյալները:

⁴⁶ Տե՛ս Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխ. Սամուել վրդ. Արամեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978, էջ 173-174:

Վարդանանց հոգևոր նահատակների նման, պատմագիրը կաթողիկոսական գավազանը փոխարինել է սրով ու վրաց Վախթանգ թագավորի հետ սերտ զինակցած ջանք չի խնայել իրականացնելու Իսրայել Օրու վեհ նպատակը⁴⁷ :

Պատմագիրը խորապես գիտակցել է պատմության դերն ու նշանակությունը: Ժամանակակիցներին ու գալիք սերունդներին հայրենասիրության, ազգային ինքնագիտակցության ու ազգային արժանապատվության ոգով դաստիարակելու բնագավառում:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը «Պատմության» առաջաբանում թվարկում է հայ և օտար պատմիչներին, որոնց աշխատությունները ուսումնասիրել է իր «Պատմությունը» գրելու համար: Առաջաբանում կաթողիկոս պատմիչը խոսում է պատմության դերի, աշխատություն գրելու դրդապատճառների, ապա անդրադառնում է Իրանի պատմության համառոտ ակնարկի շարադրմանը և պարսից շահերի ժամանակագրությանը: Եսային ամենայն բարեխղճությամբ նշում է, թե որ պատմագրից ինքն ինչ ծաղկաքաղ է արել⁴⁸:

Եսայի Հասան-Ջալալյանի պատմական երկի արժեքը չափազանց մեծ է: Այն ականատեսի, գործող անձի ստուգապատում աղբյուր է Այսրկովկասի XVIII դարի առաջին քառորդի պատմության ուսումնասիրման համար:

Պատմագիրը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նվաճված երկրներում Իրանի վարած հարկային քաղաքականության, հարկահանման ձևերի, Սեֆյան հարստության անկման պատ-

⁴⁷ Տե՛ս Բաբայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 238:

⁴⁸ Տե՛ս Հասան-Ջալալյան Եսայի, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839, էջ 8-10: Այսուհետև՝ Եսայի Հասան-Ջալալյան:

ճառների, լեզգիների ասպատակությունների, միջֆեոդալական հակամարտությունների, ժողովուրդների ծանր ու անտանելի վիճակի մասին:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի պատմագրության ամենահետաքրքիր հուշարձաններից մեկն էլ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի «Օրագիրն» է: Վերջինս վաճառական էր, որը թողնելով առևտրական ասպարեզը, ամբողջությամբ նվիրվել էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Նա ծառայության է անցնում ռուսական քանակում և կարևոր տեղեկություններ էր հավաքում ու ուղարկում ռուսական հրամանատարությանը: Ու այս գեկուցագրերն էլ 133 առանձին հոդվածների տեսքով կազմում են Գիլանենցի «Օրագիրը»: Նրա համար որպես տեղեկությունների աղբյուր հանդիսանում էին մեծ մասամբ հայ վաճառականները: Դրա շնորհիվ Գիլանենցի երկամյա /1722-1723/ օր-օրի կազմած «Օրագիրը» տալիս է այն ամենի պատկերը, ինչ որ տեղի էր ունենում այդ երկրներում: «Օրագրում» մանրամասն նկարագրված են աֆղանների արշավանքները, Նոր Ջուղայի ավերումը, սուլթան Մահմուդի մուտքը Սպահան, ինչպես նաև կենցաղային բնույթի մի շարք մանրամասնություններ՝ պարենամթերքի գների, աֆղանների թալանած հարստությունների և այլնի մասին⁴⁹:

«Օրագրում» արտացոլվել է հայ ժողովրդի անսահման հավատքը Ռուսաստանի օգնությամբ իրանա-թուրքական լծից ազատագրվելու հնարավորության վերաբերյալ:

⁴⁹ Տե՛ս Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց, Ժամանակագրություն Ջուղայեցոց թայբառով գրած, «Կրունկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, փետրվար և մարտ. N 3:

XVIII դարի հայերի, վրացիների, աֆղանների, պարսիկների ու թուրքերի, նրանց փոխհարաբերությունների և մղած պատերազմների ուսումնասիրման համար խիստ կարևոր աղբյուր է Արքահամ Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի» աշխատությունը: Հեղինակի մասին միայն գիտենք, որ Երևանի բնակիչ է եղել, և դատելով իր գրվածքից կրթված ու ռազմական գործից հասկացող աշխարհիկ անձնավորություն է եղել: Սկսելով աֆղանների կողմից Սպահանը գրավելուց հետո երկրում ծայր առած անիշխանության նկարագրությունից, Երևանցին անցնում է հայ-թուրքական, թուրք-վրացական, աֆղանա-իրանական և հատկապես իրանա-թուրքական հարաբերությունների ու պատերազմների մանրամասն նկարագրությանը: Դա ականատեսի ու մասնակցի պատմություն է: Զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում պատերազմող բանակների, տեխնիկայի, ինչպես նաև Թահմագզուլի խանի քաղաքական ու ռազմական գործողությունների մասին նրա հաղորդած ուշագրավ տեղեկությունները: Թուրքերի դեմ Արփաչայի հովտում Թահմագզուլի խանի տված ճակատամարտի նկարագրությունը պատկանում է Աբրահամ Երևանցու գրքի ամենավաղ էջերի թվին⁵⁰:

Հայկական աղբյուրների գիտական ներդրումը իրանագիտության մեջ անվիճելի է: Դրանք լույս են սփռում Իրանի պատմության առանցքային հարցերի ուսումնասիրմանը և հնարավորություն են ընձեռում անաչառ մոտենալ պատմական իրադարձությունների մեկնաբանմանը:

⁵⁰ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ և ծանոթություններ, պատրաստեց Կ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1977, էջ 40-45: Սյունեան՝ Աբրահամ Երևանցի:

Հարևան երկրի պատմության ուսումնասիրման ոլորտում յուրահատուկ դեր ունեն նաև ժամանակագրությունները կամ տարեգրությունները⁵¹:

Ժամանակագրությունները համարվում են դարեր կազմող տևական ժամանակաշրջանի իրադարձությունների արտացոլումներ, որոնց պատմագիտական արժեքը նախ և առաջ կայանում է նրանում, որ դրանք ժամանակակիցների, ականատեսների և դեպքերի անմիջական մասնակիցների վկայություններ են և համարվում են սկզբնաղբյուրներ⁵²:

Դրանցում անգամ նշվում է պատմական իրադարձությունների թվականը և ամսաթիվը:

Մանր ժամանակագրություններում արտացոլվել են ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան մի շարք երկրների պատմության կարևորագույն իրադարձությունները: Միաժամանակ վկայություններ են պահպանվել նաև Իրանի քաղաքական, հասարակական և տնտեսական բնագավառների մասին: Անգամ դրանց մի զգալի մասը ամբողջովին նմիրված է Իրանի պատմության հարցերին⁵³:

Մանր ժամանակագրությունները ոչ միայն հավաստում են աղբյուրներում տեղ գտած շատ փաստեր ու իրադարձություններ, այլև լրացնում և ամբողջացնում են դրանք: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ առնչվում ենք այնպիսի փաստերի հետ, որոնք գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

⁵¹ Տե՛ս Իրանագիտության հարցեր, աշխատասիրությամբ Խ. Բարսեղյանի, Երևան, 1978, էջ 55:

⁵² Գասպարյան Ա., Միջնադարյան հայկական ժամանակագրությունները և ձեռագիր հիշատակարանները որպես Իրանի պատմության սկզբնաղբյուր, ԳՊՄԻ, Գյումրի 2007, էջ 163-166:

⁵³ Տե՛ս Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., Կ.Ս. Երևան, 1951, էջ 302:

Հասկապես հարուստ նյութ են պարունակում այն ժամանակագրությունները, որոնք արտացոլում են XVI - XVIII դարերի պատմությունը, երբ Իրանը միավորվեց ինքնուրույն պետության շրջանակներում և բռնեց վերելքի ուղին: Դրանցում արձանագրվել են թուրք-իրանական հակամարտությունները:

Քիչ թիվ չեն կազմում նաև այն հաղորդումները, որոնք կարող են ճշտել կամ լրացնել թուրք-իրանական պատերազմի մանրամասնությունները: Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդվում ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած շրջանների, բնակչության ծանր վիճակի /գերեվարություն, սով, կոտորած, համաճարակներ և այլն/ մասին⁵⁴:

XVIII դարերի սկզբին աֆղանների Իրան ձեռնարկած արշավանքի ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուր է հանդիսանում նկարագրվող իրադարձություններին ժամանակակից Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը, որը վերաբերում է Սեֆյանների հարստության տապալմանը: Այն արժանահավատ աղբյուր է նաև ռուս - իրանական և ռուս - թուրքական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար⁵⁵:

Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում Իրանի ներքին կյանքն արտացոլող մանր ժամանակագրությունները: Հովհաննես Արճիշեցին հիշատակում է երկրում տիրող կենտրոնախույս ձգտումները, ժողովրդական ապստամբությունները և ներքին դրությունը⁵⁶:

⁵⁴ Տե՛ս Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 181-187:

⁵⁵ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 132-134:

⁵⁶ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 227:

Մանր ժամանակագրությունները նաև կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում իրանահայ զաղթօջախի մասին և հնարավորություն են ընձեռում անգամ օրերի հաջորդականությամբ մեկնաբանել շատ իրադարձություններ: Դա իհարկե չի վերաբերում բոլոր ժամանակագրություններին: Հաճախ լինում է նաև հակառակը, երբ ժամանակագրությունները շփոթում են տարեթվերը և օրերը: Չնայած այս ամենին, մանր ժամանակագրությունները որպես աղբյուր լայնորեն օգտագործվել են հայագիտական հետազոտություններում և պարունակում են խիստ արժեքավոր նյութ նաև Իրանի պատմության հարցերի ուսումնասիրման տեսանկյունից:

XVII դարի իրադարձությունները ավելի կամ պակաս չափով արտացոլվել են ձեռագրեր ընդօրինակող գրիչների կամ ուրիշների գրած հիշատակարաններում, որոնք լրացնելով մեկը մյուսին, որպես ժամանակակցի, կամ ականատեսի գրառումներ, պատմական անգնահատելի արժեք են ներկայացնում: Կարելի է համարձակ նշել, որ տվյալ դարաշրջանի պատմությունը լիարժեք չի կարող գրվել, առանց ժամանակին ընթացակից հիշատակարանների բազմաբովանդակ ու հարուստ նյութերի օգտագործման⁵⁷:

Հիշատակարանների բովանդակած բազմապիսի ու հարուստ նյութը գիտական նշանակություն ունենալուց բացի ունի նաև քաղաքական նշանակություն:

Այս բոլոր աղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները առ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և ենթակա են համակողմանի ուսումնասիրման ու վերագնահատման:

⁵⁷ Ցե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, աշխատասիրությամբ Հ. Փափագյանի հ. Ա, Երևան, 1974թ., էջ 9:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՍՈՅՖԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

XVII դարն աչքի է ընկնում Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի աշխուժացմամբ: Այդ շրջանին բնորոշ էին պետական հողերի զգալի աճը, կենտրոնաձիգ քաղաքականության ուժեղացումը, առևտրական և դիվանագիտական կապերի ընդլայնումը, քաղաքների ու արհեստների աճը և ներքին սոսնորի զարգացումը: Հողագործությունը շարունակում էր մնալ տնտեսության գերիշխող ձևը: Գյուղատնտեսության զարկերակը արհեստական ոռոգումն էր:

Իրանում ֆեոդալական հարաբերությունները զուգակցվում էին քոչվոր բնակչության մեջ իշխող նահապետական-տոհմատիրական հարաբերություններին: Բնակչության 1/3 -ը քոչվոր կյանք էր վարում:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու գոյություն ունեին հողի ֆեոդալական սեփականության հետևյալ տեսակները՝

- ա) պետական կամ դիվանի հողեր (արագիե մամալեք),
- բ) շահի ընտանիքի սեփականությունը կազմող հողեր (արագիե խասսե),
- գ) կրոնական հաստատություններին պատկանող հողեր (վակֆ)
- դ) մոլք կամ արքաքի կոչվող հողեր:

Նշվում է նաև խորդեմալեքը (մանր գյուղացիական սեփականություն) և համայնքապատկան հողերը: Լայն կիրառում է գտել հողային նվիրատվության ձևը: Առաքել Դավրիժեցու աշխա-

տության մեջ հանդիպում ենք հողային նվիրատվության վերաբերյալ հետաքրքիր փաստերի: Դավիթ կաթողիկոսը հրաժարվելով կաթողիկոսությունից մեկնում է Սպահան, որի համար խնդրում է շահ Աբբաս Ա-ի թույլտվությունը: Շահը թույլատրելով, իբրև ապրուստի միջոց մի գյուղ (Ջզախոռ գավառում) պարգևեց նրան, միայն եկամուտներին տնօրինելու պայմանով. «Մինչ ցայս վայր Դավիթ կաթողիկոսն ընդ բանակի շահին էր ցգալն Մելքիսեթ կաթողիկոսին. և իբրև ետես Դավիթ կաթողիկոսն թէ շահն թողեալ անտես արար զՄելքիսեթն մնալ ի կապանս, իմացաւ յոգի իւր, թէ կարի երկարաձգի ի յոլով աւուրս անտեսութիւնն այն, վասն որոյ խորհեցաւ հրաժարիլ ի կաթողիկոսութենէն, և գնալ յԱսպահան, որ և մատուցեալ առ շահն և խնդրեաց հրաման գնալոյ իւրոյ յԱսպահան. և շահն ետ նմա հրաման. և գնաց Դավիթ կաթողիկոսն յԱսպահան և կայր ի լեւէայն, քանզի շահն պարզնեաց նմա զիւղ մի դարման կենաց նորա ի զաւառին Ջզախոռ, որում անուն կոչէին Ֆոնգիկան. զի կերիցէ զմուսս գեղջն այնմիկ և աղօթեսցէ վասն կենաց թագաւորին. և նա գնացեալ յԱսպահան կեայր այնպէս»⁵⁸:

Նման հողերը տրվում էին դիվանի հողերից ֆեոդալներին և կոչվում էին թիուլ: Կար թիուլի երկու տեսակ՝ մեկը տրվում էր պաշտոնի առթիվ, պաշտոնավարելու ընթացքում, իսկ մյուսը՝ անձնական արժանիքների համար՝ ցմահ: Նման դեպքում գործ ունենք թիուլի մի տեսակի հետ, որը տրվում էր այլակրոն բարձրաստիճան հոգևորականներին:

Ուշագրավ է Դավրիժեցու հաղորդած մեկ այլ տեղեկությունը հողային նվիրատվության մասին: Շահ Աբբասը մելիք Շահնագա-

⁵⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 217:

րին ու նրա եղբայրներին պարզել է գյուղեր. «Ելեալ շահն ի Թիֆլիսու գնաց ի գաւառն Գեղամայ և բանակեցաւ անդէն բանակն արքունի. և ինքն Շահաբասն իջնանեցաւ ի տան մէլիք Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մագրայ, բնական ի նոյն գեղջէն: Եւ էր մէլիք Շահնազարս յազգէն Հայոց՝ և հաւատով քրիստոնէայ, իշխան հզօր և փառաւոր, որ արար հիւրընկալութիւն շահին որպէս վայելէ թագաւորի՝ և էր ինքն բարեկամ և մտերիմ և արգոյ առաջի թագաւորին: Վասն որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստուք շքեղացուցեալ խիլայեաց. և պարզեաց նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան գաւառին, և այլ ևս դաստակերտս և գեղօրայս ետ նմա եւ եղբարց նորա: Եւ հաստատուն նոմոս գրեաց և կնքեաց թագաւորական կնքով և ետ նոցա զի անփոփոխ լիցի ժառանգութիւնն այն նոցա և զաւակաց նոցա յազգ մինչև յախտեան»⁵⁹: Այս դէպքում նվիրատվությունը տրվում էր ժառանգաբար:

Դեռևս բավարար ուսումնասիրված չէ Սեֆյան շրջանում գյուղացիության դրությունը: Հայտնի է, որ ռայայի վրա դրված էին մեծ թվով հարկեր ու պարտավորություններ, որոնք նա հաճախ ի վիճակի չէր լինում վճարել:

Այդ բազում հարկերից էր ավարիզը, ուլաղը, բիգարը, ջիզեն, շեքարը և այլն:

Պատմիչը հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում այն մասին, որ Արաղստան կոչվող երկրում ոչխարների հարկ չկա: Նա նշում է, թե ինչպես շահ Աբբասը վերացրեց այս հարկը և արդյունքում բարելավվեց ժողովրդի վիճակը⁶⁰:

⁵⁹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 96-97:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 99-100:

Այս քայլը նպատակ էր հետապնդում զարկ տալ երկրի զարգացմանը, իսկ Դավրիժեցին չոբանբեկի վերացումը կապում է շահի ողորմածության հետ:

Հայտնի է, որ Իրանում ռայայի համար ծանր է եղել այնպիսի պարտավորությունների բեռը, ինչպիսիք էին շահին և նրա պաշտոնյաներին այցելությունների ժամանակ օթևան տալը՝ Պատմիչը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում այդ պարտավորությունների կատարման մասին: Նա նկարագրում է, թե ինչպես մի անգամ ծպտված շահ Աբբասին Խոռոմապատ գյուղի բնակիչները հրաժարվում են օթևան տրամադրել, և վերջինս. «Այլ և առաքեաց զիշխանս ի գյուղն Խոռոմապատ, առ ի սպանանել զարսն, որք ընկալան զնա...»⁶¹: Փաստորեն երկրում գործել է բավականին դաժան համակարգ:

Սեֆյան Իրանի հարկային համակարգում տեղ են գտել չարաշահումները, որոնք կիրառվել են նույնիսկ բարձրաստիճան հոգևորականների նկատմամբ: Դավրիժեցին արժանահավատ տեղեկություններ է հաղորդում այդ ոլորտում տիրող չարաշահումների ու կամայականությունների մասին: Նա նշում է թե ինչպես Դավիթ կաթողիկոսին պատկանող գյուղը, որը նա պարզ կր ստացել շահից, նույնպես ենթարկվում էր հարկման: Միայն կաթողիկոսի խնդրանքից հետո, շահի հրամանով դադարեցվում է հարկահավաքը⁶²:

Սեֆյանների կառավարման համակարգը բավականին ուռճացված էր: Թեև շահը օժտված էր անսահմանափակ իշխանությամբ, այնուամենայնիվ երկրի կառավարման մեջ մեծ դեր ունեին

⁶¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 176:

⁶² Նույն տեղում, էջ 232:

բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնց անվանում էին «պետության սյուներ»: Երկրի կառավարումը իրականացվում էր քաղաքացիական, ռազմական և հոգևոր իշխանությունների բազմաթիվ ներկայացուցիչների միջոցով: Շահից հետո երկրի առաջին դեմքը մեծ վեզիրն էր (պետության վստահություն), որի վերահսկմանն էին պատկանում բոլոր վարչական ու ֆինանսական գործերը: Ղզլբաշ էմիրների թուլացումից հետո, մեծ վեզիրի կշիռը բարձրանում է և նա գրավում է վճռական դիրք: Նա էր նշանակում պաշտոնյաներին, կառավարում դրամական միջոցներն ու հարկերը, հսկում պաշտոնյաների գործունեությունը: Դավրիժեցին տվյալներ է հաղորդում քաղաքական կյանքի կարգավորման զանազան գործընթացների մասին, նշում է, որ մեծ վեզիրը եղել է շահի աջ ձեռքը և գործել է շահի հետ համաձայնեցված⁶³:

Ըստ պատմիչի մեծ վեզիրը անմիջական շփման մեջ էր քաղաքապետի, վարչական զանազան պաշտոնյաների հետ, ինչպես նաև գաղթականության ղեկավարության հետ: Մեծ վեզիրին պաշտոնանկ կարող էր անել միայն շահը⁶⁴:

Ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել նաև վարչական կառուցվածքի մասին: Նահանգները ղեկավարվում էին նահանգապետների կամ բեկլարբեկների կողմից, որոնք սահմանափակելու էին կենտրոնախույս ձգտումները: Շահը նշանակում էր պաշտոնյաներին, որոնք վերահսկում էին նահանգապետների կենտրոնախույս ձգտումները և անձամբ զեկուցում շահին⁶⁵:

⁶³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 452:

⁶⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 442-450:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 186-187:

Քաղաքը կառավարում էր քաղաքապետը կամ քալանթարը, որն ակտիվորեն մասնակցում էր քաղաքային կյանքի բոլոր հարցերի լուծմանը և սերտ կապի մեջ էր անգամ շահի հետ: Դավրիժեցին տեղեկություններ է հաղորդում նաև շահ Աբբաս Ա-ի շրջանում Սպահանի քալանթարների մասին: Հատկապես հայտնի էր Միրզա Մուհամմադին, որն իրավասու էր որոշ հարցերում փոխարինել շահին, վերջինիս բացակայության դեպքում: Մինչև անգամ նա կարող էր զինված ջոկատների կամ առանձին զինվորների միջոցով կարգավորել այս կամ այն հարցը⁶⁶:

Պատմիչի տեղեկությունները ընդհանուր գծերով պատկերում են նաև Սեֆյանների վարչակարգին բնորոշ մի շարք կողմեր՝ մի կողմից սերտ կապ և համաձայնեցվածություն բարձր աստիճանավորների միջև՝ մյուս կողմից տարաձայնություններ, կենտրոնախույս ձգտումներ, պալատական դավեր, պաշտոնների վաճառք և այլն: Մեծ տարածում է գտել կաշառակերությունը, այն հաճախ հասել է արտակարգ չափերի:

Դավրիժեցին խոսում է նաև երկրում տիրող կաշառակերության մասին, որը հասել է արտակարգ չափերի Կաշառքը համարվել է նպատակին հասնելու կարևոր միջոց: Դրա պաշտոնական արտահայտությունն էր փիշքաշը, որն անխուսափելի պարագա էր որևէ հարցի լուծման համար և ընդունվում էր վարչական բոլոր մարմինների և անգամ շահի կողմից: Ըստ Դավրիժեցու Փիլիպոս կաթողիկոսը Լուսավորչի աջը Նոր Ջուղայից էջմիածին տեղափոխելու իրավունք ստացավ միայն այն ժամանակ, երբ կաշառեց շահին. «Եւ ապա յետ ամենեցուն լցեալ զուսուսկի դահեկան յսկուտեղ՝ և ընդ նմին գրեալ թուղթ արգայի՝ մա-

⁶⁶ Նույն տեղում:

տոյց առաջի Շահսէֆի արքայի, խնդրելով ի նմանէ հրաման տալոյ զԱջ սրբոյ Լուսաւորչին»⁶⁷:

Փիշքաշը եղել է անգամ զանձարանը լցնելու հիմնական միջոցներից մեկը:

«Ոստմության» տարբեր գլուխներում կան տվյալներ, որոնք շոշափում են Իրանի առևտրա-տնտեսական հարաբերությունները: Ըստ պատմիչի Վան գնացող Թավրիզի քարավանները երկար ժամանակ հարձակման էին ենթարկվում Խոշաբ բերդի իշխան Սուլեյման բեկի կողմից. «Տերն Խոշաբայ բերդին որում Սուլեյման բեկ ասէին, եղև երբեմն զի զճանապարհորդ կարաւանսն որ ի Վանայ գնային ի Թարվեզ և ի Թարվիզու ի Վան, սա զկարաւանաց բեռինսն բռնութեամբ բանայր և որ ինչ իրաց և հաւանէր, սուղ ինչ զին ձգէր ի վերայ տիրոջն և կորգեալ ի տիրոջէն յինքն առնոյր զինչսն, և պատճառէր թէ զնով զնեցի»⁶⁸: Ըստ էության շահի մենաշնորհը հանդիսացող մետաքսի առևտուրը գլխավորապես իրականացվում էր հայ վաճառականների միջոցով: Եվ ամենին էլ պատահական չէր, որ Նոր Ջուղայի վաճառականներն ունեցել են լայն իրավունքներ ու արտոնություններ և համարվել են շահ Աբբաս Ա-ի մերձավորները և անգամ խորհրդատուները:

Փաստորեն խորաթափանց շահ Աբբաս Ա-ը լայնորեն օգտագործել է հայ խոջաների միջոցներն ու նվիրվածությունը Սեֆյան Իրանի տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Առաքել Դավրիժեցին շատ ճիշտ է ընկալել նման քաղաքականության հեռագնա նպատակները և իր արժեքավոր ու հավաստի տեղեկություններով ամբողջացնում է Իրանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղա-

⁶⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 320:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 494:

քական կացությունը: Հասկապես Իրանի տնտեսության զարգացման գործում մեծ դեր ուներ Նոր Ջուղայի առևտրական կապիտալը⁶⁹:

Դավրիժեցին մեծ թվով տվյալներ է բերում Իրանում հայ վաճառականների կատարած դերի մասին⁷⁰:

Դավրիժեցու վկայությամբ թանկարժեք քարերի առևտրով զբաղվում էին հատկապես հայերն ու հրեաները: Դավրիժեցին մանրակրկիտ տեղեկություններ է տալիս թանկարժեք քարերի, նրանց հատկությունների, վաճառքի և անգամ գների մասին⁷¹:

Իրանն առևտրական և դիվանագիտական հարաբերություններ ուներ նաև Ռուսաստանի հետ: Շահ Աբբասի օրոք ակտիվ կերպով Ռուսաստանի հետ կատարվել է դեսպանությունների փոխանակում: Դեսպանները իրանական արքունիք էին բերում բազում ընծաներ, որոնց թվում նաև ավանդական բազեն:

Սեֆյան Իրանում առևտրի խոշոր կենտրոն էր Սպահանը, որը, 1598 թ. լինելով մայրաքաղաք, աննախընթաց ծաղկում է ապրում և դառնում ժամանակի աչքի ընկնող կենտրոններից մեկը: Ոմանք նույնիսկ այն համարել են Ասիայի լավագույն քաղաքը: Սպահանը անվանվել է «աշխարհի կես»: Նկարագրելով քաղաքի դիրքը Դավրիժեցին նշում է, որ այն արևմուտքից արևելք հատվում է մեծ գետով, որի հյուսիսային կողմում տեղավորված

⁶⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Բայբուրտյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, 1996: Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth century, New Delhi, 2004. Байбуртян В., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке (Роль Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях), Ереван, 1969.

⁷⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 64:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 588-596:

են շահի պալատը, մահմեդականների տները, վաճառանոցները, իսկ հարավային կողմում բնակվում էին ջուղայեցիները⁷²:

Սպահանի բարեկարգման և բարգավաճման մեջ առանձնապես մեծ ջանքեր է գործադրել շահ Աբբաս Ա-ը, որի օրոք քաղաքը առանձնակի շուք է ստանում և մեծ հոչակ ձեռք բերում: Մի որոշ ժամանակ այն դառնում է Արևելքի առևտրի կենտրոն: Ականատեսները քաղաքի մասին թողել են հիացական խոսքեր: Դավրիժեցին այն անվանում է «մեծահանդես քաղաք»⁷³:

Խաչատուր Զուղայեցու արտահայտությամբ՝ Սպահանը. «Իսկ ի յաւուրս ժամանակաց Արքային Շահաբազայ՝ իբրև վերստին կարի շքեղագարդ տեսութեամբ նորոգեցաւ զչքնաղանիստ՝ և զվեհափառ քաղաքս Ասպահան»⁷⁴:

Շահ Աբբաս Ա-ի նախաձեռնությամբ Սպահանը զարդարվեց ճարտարապետական այնպիսի կոթողներով, ինչպիսիք էին Ալի-Ղափուն և Չեհելտթունը (ապարանքներ) Մասջադե-Շահը և Մասջադե-Լոթֆոլլան (մզկիթներ): Կառուցվեցին հրապարակներ, շուկաներ, այգիներ և այլն:

Սպահանի նկարագրմանը շատ պատմիչներ են անդրադարձել, բայց հատկապես արժանահիշատակ են Դավրիժեցու տվյալները: Նա նկարագրում է քաղաքի թաղամասերը՝ Թորոսկան, Շիշաբանի, Թաթթիղարաջա, Բաղաթ և այլն: Հատկապես հատուկ շեշտում է Շամշապատը, որն ամենախիտ բնակեցված թաղն է եղել: Այդ թաղում բնակվել են գաղթեցված հայեր, այն մտտ է եղել պալատին ու շուկային և ունեցել է մշտական ջուր⁷⁵:

⁷² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 452-453:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 129:

⁷⁵ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 447-448:

Սպահանը եղել է բազմազգ քաղաք: Այստեղ ապրել են հայեր, հրեաներ, արաբներ, հնդիկներ: Զաքարիա Մարկավագը նշում է, որ անգամ ապրել են ասորիներ, վրացիներ, ուզբեկներ, քրդեր⁷⁶:

Դավրիժեցին նշում է «ֆրանկների» մասին՝ նկատի ունենալով եվրոպացիներին: Քաղաքում եղել են մեծ թվով արհեստանոցներ՝ պետական և մասնավոր: Պետական արհեստանոցները կոչվել են «քարխանե»: Հմուտ արհեստավորները վայելել են իշխանությունների հովանավորությունը:

Դավրիժեցու հաղորդած տվյալները Իրանի ներքին ու արտաքին դրության, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին առ այսօր էլ լրացնում են ու ամբողջացնում հարևան պետության պատմության ուսումնասիրումը:

Դավրիժեցուց զատ Իրանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարցերին է անդրադարձել նաև XVII դարի պատմիչ Զաքարիա Մարկավագը: Այս պատմիչը ինչ որ լսել է, առանց սուտն ու ճիշտը զանազանելու գրի է առել: Այնուամենայնիվ դրանք ուշագրավ են, քանզի պատմիչը հանդես է գալիս որպես ականատես, բայց չունի քննադատական վերաբերմունք և դա նա խոստովանում է. «Արդ որպես առաջագոյն ծանուցաք թէ գոր ինչ լուաք ի համբաւոյ՝ զայն գրեցաք, թէ սուտն և թէ ճշմարիտն, և թէ գովութիւն լիցի և թէ սուտ պարսաւանք՝ նոցա լիցի. և մեք զիրամալասն արարաք. և դուք որպես կամիք այնպես արարեք»⁷⁷:

Զաքարիա Մարկավագի «Պատմագրությունը» մեծաքանակ կյուրեր է պարունակում ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան

⁷⁶ Տե՛ս Զաքարիա Մարկավագ, էջ 54:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 13:

երկրների պատմության մասին: Այն նկարագրում է հասարակ մարդկանց, գերազանցապես գյուղացիների դառը կյանքը:

Իրանի վերաբերյալ տնտեսական բնույթի տեղեկություններ է հաղորդում Ջաքարիա Ագուլեցին: Իր առևտրական գործունեությունը նա սկսել է Իրանի և Թուրքիայի շուկաներում, իսկ 1658թ. առևտրական գործերով շրջել է Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում:

Նրա «Օրագիրը» առաջին հերթին կարող էր հետաքրքրել միայն վաճառականին, քանզի այնտեղ տրված են առևտրական երթուղիների նկարագրությունը, նշված են այն քաղաքները, գյուղերը, իջևանատները, որոնցով անցնում է առևտրականների ուղին, ցույց են տրված բնակավայրերի միջև եղած տարածությունը, փոխադրամիջոցները, մաքսերի չափերը, օգտագործվող կշիռները, չափերն ու դրամները⁷⁸:

Սեֆյան տերության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի, աշխարհագրության, ազգագրության, կենցաղի, թուրք-իրանական պատերազմների, իրանահայ վաճառականների միջազգային առևտրական կապերի՝ հետևաբար նաև արտաքին տնտեսական հարաբերությունների, իրանահայ գաղութի և մի շարք այլ հարցերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակված XVII դարի պատմիչ Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրությունում»⁷⁹:

Հարկ է նշել, որ ուշ միջնադարի պատմագիրներից շատերը կողմնակալ ու միակողմանի մոտեցում են ցուցաբերել իրենց

⁷⁸ Տե՛ս Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 21-22:

⁷⁹ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, Այսուհետև Գրիգոր Դարանաղցի:

կողմից նկարագրվող երևույթների և իրադարձությունների նկատմամբ: Դա ցայտուն կերպով արտահայտված է հատկապես Գրիգոր Դարանաղցի պատմագրի մոտ: Խոսելով Արցախի լեռնային շրջաններում գյուղացիական շարժման ղեկավարի՝ վանական Մեխլուի մասին, պատմագիրը նրան անվանում է դիվարնակ, իսկ շարժման մասնակիցներին՝ մարախ⁸⁰: Մեխլուի և նրա զլխավորած շարժման մասին նրա աղբյուրն, ինչպես ինքն է նշում, նորջողայեցի վաճառականներն են եղել, որոնց խիստ բացասաբար է բնութագրում: Դա հասկանալի մոտեցում է, քանզի եկեղեցու գաղափարախոսը չէր կարող այլ կերպ վարվել, մանավանդ, որ Մեխլուի շարժումն իր արձագանքն էր գտել Նոր Ջուղայում: Այս մասին Դարանաղցին զայրույթով գրում է. «... վասն առաւել ատելութեանց հպարտ և անատակ ջուղայեցոցն, որ թողեալ զիրեանց աչաց գերանն եւ զսեւազլխաց շիւղն հանել կու ջանան»⁸¹:

Նորջողայեցիների նկատմամբ ունեցած խիստ բացասական վերաբերմունքը պայմանավորել է վաճառականությանը տրված նրա բնութագիրը: Առաքել Դավրիժեցուց, Խաչատուր Ջուղայեցուց և մյուսների հաղորդումներից մենք գիտենք, որ XVII դարում հայ հասարակական կյանքում ինչ դեր են կատարել հատկապես Նոր Ջուղայի խոջաները հայ եկեղեցու վերանորոգչության բնագավառում: Պանդխտության մեջ դեգերող պատմագիրը, սակայն վարկաբեկիչ ձևով է ներկայացնում վաճառականությանը, որոնք թողել են հայրենիք, ընտանիք ու թափառում են աշ-

⁸⁰ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի., էջ 457:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 457:

խարհիս երեսին: Այս ամենի պատճառը ըստ նրա ազահությունն է և հարստության տենչը⁸²:

Դարանաղցին չի մերժում վաճառականության գոյությունը, այն համարում է անհրաժեշտ, որը պետք է սակայն չափ ու սահման ունենա: Առևտրական ճանապարհորդությունները չպետք է լինեն երկարաժամկետ. «Որչափ եմք տեսել, որ երեսուն տարով էլ յաւելի ի յերիտասարդական հասակին էլան ի տանց եւ ի ծերութեան հասակին եղեն եւ մեռան յօտարութեանն և ազահութեամբ ժողովեալն թշնամեաց եղեն կերակուր, որպէս որ բազմաց պատահեցաք եւ շատ ջանացաք՝ չկարացաք ի հաւանութիւն ածել ի տուն գնալոյ... մանաւանդ ջուղայեցիքն»⁸³: Բնականաբար այս հարցում պատմագիրը իրավացի է:

Գրիգոր Դարանաղցին միաժամանակ նշում է, որ նրանք օտար երկրներում ցոփ ու շվայտ կյանք են վարում: Օտարության մեջ կազմում են նոր ընտանիքներ, հաճախ դավանափոխ են լինում: Այս ուղղությամբ պատմագիրը բերում է մի շարք օրինակներ ու ավելացնում. «Ջայսքան փոքրիշատէն գոր ես գրեցի, ամենեցուն ականատես եմք լեալ, եւ են ամենեքեան շատաշուրջքն միապէս վէսք, ամբարտաւանք, սնաւարծք, անգույթք, անողորմք, աննուէրք, անպատիւք եւ բնաւ ոչ դնեն պատիւ ումէք բայց յերօսաղէմացոց եւ Էջմիածնեցոց՝ վասն փառասիրութեան աղազաւ»⁸⁴:

Պատմագիրը շատ խիստ է իր գնահատումների մեջ և ամենևին կանգ չի առնում նորջուղայեցի խոջաների կատարած դրական դերի վրա, որն ուղղված էր հայապահպանությանը: Այնուա-

⁸² Նույն տեղում, էջ 457-458:

⁸³ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 459:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 465:

մենայնիվ հայրենասեր պատմագիրը գրում է. «Եւ ի նոցա միջումն այլ կու լինին լավ հասկացող եւ երկիւղած բարեսէր մարդիկ...»⁸⁵, ցավով շեշտում է, որ ավաղ դրանք շատ քիչ թիվ են կազմում. «... մինն ի հազարաց եւ ի բիւրուց»⁸⁶:

Պատմագրի հաղորդումները մեծ մասամբ ճշմարտապատում են, քանզի դրանք ականատեսի և դեպքերի անմիջական մասնակցի գրառումներն են և հարուստ նյութ են պարունակում XVI դարի վերջի և XVII դարի առաջին կեսի հասարակական - քաղաքական կյանքի և սոցիալ-տնտեսական հարցերի ուսումնասիրման համար:

Ռուս-իրանական առևտրական-տնտեսական բանակցությունների ժամանակ նորջուղայեցի հայ վաճառականները, որոնք հանդես էին գալիս որպէս իրանական կառավարության պաշտոնական դիվանագիտական ներկայացուցիչներ, շոշափում էին նաև քաղաքական խնդիրներ, մասնավորապէս Ռուսաստանի հետ հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու հարցը⁸⁷:

XVII դարի առաջին կեսը հայ պատմագրության մեջ նշանավորվեց նրանով, որ նրանում արտացոլում գտավ Հայաստանի բաժանման իրողությունը /1639թ/: Հայ պատմագրության զարթոնքն ազդարարող երկու հայ պատմագիրներ՝ Գրիգոր Դարա-

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 466-467:

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Տե՛ս Կ. Բայբուրտյան В., Посредническая роль новоджувльфинских купцов в дипломатических отношениях Ирана с западноевропейскими странами в начале XVII века. Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР., 1964, N 7, стр. 84-100. Տե՛ս նաև Բայրության Վ. Ա., Իրանահայերի մասնակցությունը իրանա-եվրոպական հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերում /XVI-XVII դարեր/. ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 1984, N 9. էջ 19-36:

նաղցին և Առաքել Դավրիժեցին ներկայացրին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձությունները, որոնք կապված էին Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի վարած քաղաքականության հետ:

Դարանաղցին մակերեսորեն նշում է թուրք-իրանական պատերազմները, կաթողիկոսության համար մղվող գահակալական պայքարը և այլն: Նրա հիմնական նպատակն է ներկայացնել Թուրքիայում և նրա տիրապետության տակ գտնվող արևելյան նահանգներում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Պատմագիրը Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին անդրադառնում է ակնարկներով: Հարկ է նշել, որ Դավրիժեցին էլ իր հերթին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին նույնպես անդրադառնում է հպանցիկ:

Հավանաբար պատմագիրները խուսափել են կրկնություններից, որն անշուշտ բարձրացնում է նրանց աշխատությունների պատմագիտական արժեքը: Դարանաղցին անուղղակի կերպով անդրադառնում է նաև Իրանում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկարագրությանը:

Պատմագիրը իր օգտագործած աղբյուրներից ոչ մեկը չի հիշատակում, սակայն նշում է, որ այն ինչի մասին ինքը գրել է ակննատեսի վկայություն է, կամ իրեն պատմել են իրադարձությունների մասնակիցները:

Գրիգոր Դարանաղցին մանրամասն ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունում XVII դարում տեղի ունեցող իրադարձությունները, նշելով, որ դրանք անիշխանության տարիներ էին, որից էլ օգտվելով շահ Աբբաս Ա-ը մեկ տարում բազում քաղաքներ ու գավառներ գրավեց:

Արևմտյան Հայաստանի դրությունը բարդանում էր ոչ միայն տևական արտաքին պատերազմների, այլև 1595-1628թթ ջալալիների ապստամբությունների պատճառով: Պատմագիրը ջալալիներին համարում է գազաններ. «... ի մարդակերպ Ջալալոց գազանաց ժանեացն գերծելոյն...»⁸⁸:

Պատմագիրը նշում է, որ ներքին բախումներից մեծապես տուժում են ռամիկ հողագործները⁸⁹:

XVII դարի հայկական աղբյուրներում արժանահավատ տեղեկություններ են պարփակված նաև հայկական գաղթօջախների մասին: Իրանահայ գաղթօջախներում հայ առևտրականները ձեռք են բերում համաշխարհային ճանաչում: Այս տեսանկյունից առանձնանում է հատկապես Նոր Ջուղան, որն ամենից սերտ կապեր ուներ Մայր Հայրենիքի հետ: Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Նոր Ջուղան անմիջապես մոտ էր Սպահանին⁹⁰ և հայ վաճառականները անմիջապես կապերի մեջ էին Իրանի շահերի և բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Շահ Աբբաս Ա-ը հայ վաճառականների նկատմամբ վարում էր հովանավորչական քաղաքականություն՝ նպատակ ունենալով զարգացնել իր երկրի արհեստներն ու առևտուրը⁹¹:

Նորջուղայեցիները իրենց ձեռքը վերցրեցին Իրանի առևտրի մեծ մասը, հատկապես մետաքսի ու թանկարժեք քարերի առևտրի մենաշնորհը: Նրանք կարճ ժամանակահատվածում կուտակեցին հսկայական հարստություն և սկսեցին առաջատար դեր

⁸⁸ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 71:

⁸⁹ Գառպարյան Ա., Գրիգոր Դարանաղցին ջալալիների շարժման մասին, ՀՀ ԳԼԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. VII Գյումրի, 2004, էջ 27-31:

⁹⁰ Նև 'ս Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղա, Երևան, 2007, էջ 27:

⁹¹ Նև 'ս Միրզոյան Հ., Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, Երևան, 2001, էջ 22:

խաղաղ Իրանի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Ջուղահայ վաճառականները առևտուր էին անում աշխարհի բազում երկրների հետ: Գրիգոր Դարանաղցին նշում է այն երկրները, ուր լինում էին ջուղահայ վաճառականները: Այն համարյա ընդգրկում է ժամանակի աշխարհի քարտեզը իր մեծ ու փոքր պետություններով⁹²:

Դժբախտաբար Նոր Ջուղայի նման վիճակը երկար չտևեց և արդեն XVII դարի երկրորդ կեսից Իրանում սկսեց ուժեղանալ եվրոպական ներդրումների ազդեցությունը, որը բացասաբար անդրադարձավ Նոր Ջուղայի և Մայր Հայրենիքի վրա: Ջուղահայ կապիտալը չդիմացավ մրցակցությանը:

Դավրիժեցին «Պատմության» մեջ զգալի տեղ է հատկացրել հայ առևտրա-վաճխառուական կապիտալի վերնախավի ծավալած գործունեությանը XVII դարի սկզբին Հայաստանում, Իրանում ու Թուրքիայում: Բազմաթիվ փաստերով համակողմանիորեն ցույց է տվել նրա որոշիչ ու կարևոր դերը հասարակական քաղաքական կյանքում: Այդ խավի գործունեության մեջ հակառակ Գրիգոր Դարանաղցու, նա տեսել է լուսավոր այն ծայքերը, որոնք նախադրյալներ են հանդիսացել ազգային ինքնագիտակցության համար⁹³:

Պատմագիրը հիացմունքով ու հպարտությամբ է խոսում Հին ու Նոր Ջուղաների հարստության և շքեղության մասին: Նկարագրելով Հին Ջուղայում շահ Աբբաս Ա-ին ցուցաբերած ընդունելությունը նա նշում է. «Իշխանք՝ և ծերք. և երտասարդք՝ ի զարդ և ի զէնս ոսկեհունն սխրատեսիլ հանդերձից պրճնագար-

դեայք ընդ առաջ ընթանային: Եւ նորաբողբոջ գեռահաս մանկունք ոսկի բաժակաւ զանուշահամ, և ազնիւ գինի մատուցանէին»⁹⁴:

Հարկ է նկատել, որ Դավրիժեցու տեղեկությունների կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նա վեր է հանում իր կողմից նկարագրվող իրադարձությունների պատճառները և հետևանքները: Նրա մոտ ամեն մի իրողություն փաստարկված է ու հիմնավորված:

XVII դարի 30-ական թվականներին Իրանի ներքին դրությունը կրկին սկսեց վատանալ: Շահ Աբբասի մահից հետո (1629թ), կրկին սրվեցին երկրի ներքին հակասությունները: Չնայած արտաքուստ երկիրը դեռևս պահում էր իր հզորությունը, սակայն լստ էության, անկման նշաններն արդեն առկա էին: Շահ Սեֆի Ա-ի օրոք /1629-1642թթ/ երկրում կրկին սկիզբ առան ապստամբություններն ու ընդվզումները⁹⁵:

Պատմագիրը դառնությամբ նշում է, որ այդ ժամանակաշրջանում քրիստոնյաների վիճակն էլ ավելի վատթարացավ: Դավրիժեցին հավասար չափով ողբում է նաև Վրաստանից գաղթածների վիճակը. «Բայց գնացեալ ժողովուրդս... գոր ինչ ունէին վաճառեալ կերին, և ի պատճառէ չքաւորութեան բողոք բարձին սզզն Վրաց առ շահն... Եւ շահն պատասխանի արար նոցա, թէ ուրացեք զձեհաւատն... և ես տամ ձեզ յոլով ինչս, որով ապրիք՝ և ուտեք»⁹⁶:

⁹² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 24-25:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 250:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 134:

⁹² Տե՛ս, Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 460-461:

⁹³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 456:

Վերջիններս ինչպես նշում է Դավրիժեցին, ստիպված հավատափոխ են եղել և չեն բարևել անգամ քրիստոնյաներին՝ համարելով դա մեծ մեղք⁹⁷:

Առաքել Դավրիժեցին աշխատության տարբեր գլուխներում անդրադառնում է Իրանի առևտրական հարաբերություններին: Հայտնի է, որ եվրոպա-ասիական առևտրական ծովային նոր ճանապարհը ձեռնտու էր քարավանայինի համեմատ: Մետաքսի արտահանման առավել շահավետ ուղին օգտագործելու դրդապատճառներից էր նաև այն, որ Թուրքիայով անցնող առևտրական տարանցիկ ճանապարհները անբարեկարգ էին ու վտանգավոր: Փաստորեն այդ ընթացքում ավազակները շարունակում էին թալանել քարավանները, որի պատճառով ճանապարհային երթևեկությունը դառնում էր անկանոն: Ըստ էության մետաքսի նոր ճանապարհը Իրանին ազատում էր նման իրավիճակից:

Եվրոպական երկրների, ինչպես նաև Ռուսաստանի հետ Իրանը շարունակում էր պահպանել իր տնտեսական կապերը և իրականացնել աշխույժ առևտուր: Երկու երկրների միջև կար որոշակի հակասություններ՝ կապված ռուսների Հյուսիսային Կովկասում և Կասպից ծովի շրջաններում իրականացվող առաջխաղացման հետ:

Դեռևս 1617թ. շահական կառավարությունը անգլիական Արևելահնդկական ընկերության հետ կնքել էր պայմանագիր, ըստ որի վերջինս պարտավորվել էր արտահանել մետաքսը ծովային ճանապարհով, Պարսից ծոցի միջոցով⁹⁸:

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ St' u Bauburyan B. A., Армянская колония Новоу Джульфы в XVII веке. Ереван, 1969, стр. 41:

Պայմանագիրը հնարավորություն տվեց անգլիացիներին ոչ միայն անարգել արտահանել մետաքսի հումքը, այլև Իրան ներմուծել անգլիական ապրանքներ: Սա անգլիացիների առաջին փորձն էր իրանական շուկա ներթափանցելու և իր մենաշնորհը հաստատելու ուղղությամբ: Պայմանագիրը նպատակ էր հետապնդում եվրոպական մյուս երկրներին /Պորտուգալիա, Իսպանիա/ հեռու պահել Պարսից ծոցի տարածքից⁹⁹: Պայմանագրի հենց սկզբից շահական իշխանության և Արևելահնդկական ընկերության միջև առաջ եկան տարաձայնություններ: Դրանք կապված էին այն հանգամանքի հետ, որ շահը պահանջում էր մետաքսի առևտրի համար վճարել տարադրամով, իսկ անգլիացիները փորձում էին այն վճարել անգլիական ապրանքներով՝ դրանով ձգտելով բարձրացնել իրենց ապրանքների գինը և ընդհակառակը՝ իջեցնելով հում մետաքսի արժեքը: Չհամաձայնվելով անգլիացիների պահանջների հետ, շահը հրամայեց դադարեցնել հում մետաքսի առևտրի իրավունքը անգլիական վաճառականներին: Անգլիական ներկայացուցիչները ստիպված էին հեռանալ Իրանից: Սակայն շուտով /1618թ./ Արևելահնդկական ընկերությունը Իրան ուղարկեց իր ներկայացուցչին՝ պայմանագրի վերականգման և 1617թ. պայմանագրի պայմանների վավերացման համար: Անգլիական ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ ընկերությունը համաձայն է շահի պահանջների հետ և միաժամանակ շահագրգռված է որպեսզի Իրանի կառավարությունը լրիվ դադարեցնի հում մետաքսի առևտուրը իսպանացիների ու պորտուգալացիների հետ¹⁰⁰:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁰⁰ St' u Bauburyan B. A., նշվ. աշխ., էջ 44:

Հարկ է նշել, որ անգլիացիների մենաշնորհ ստանալը լրջորեն հարվածում էր Նոր Ջուղայի վաճառականության շահերին: Իրանում մետաքսի առևտուրը կատարվում էր գլխավորապես հայ վաճառականների միջոցով: Նոր Ջուղայի առևտրական կապիտալը կրվան էր ծառայում Իրանի առևտրի համար: Այդ էր պատճառը, որ հայ խոջաները օգտվել են լայն իրավունքներից և եղել են Իրանի շահերի մերձավորներն ու խորհրդատուները: Այս մասին Դավրիժեցու երկում կան ուշագրավ տեղեկություններ ու վկայություններ, որոնք ամբողջացնում են հայ վաճառականության կատարած դերն ու նշանակությունը Իրանի առևտրի զարգացման գործում¹⁰¹:

Իրանն առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել նաև Ռուսաստանի հետ: Առաքել Դավրիժեցու հավաստմամբ շահ Աբբաս Ա-ի օրոք Սեֆյանները Ռուսաստանի հետ դեսպանություններ էին փոխանակում. «Եւ եղև՝ զի ... եկին դեսպանք ի Ռուսաց թագաւորեն վասն սիրոյ և բազում գործոց», գրում է պատմագիրը¹⁰²:

Անգլիան ամեն գնով փորձում էր ներթափանցել իրանական շուկա և իր ձեռքը վերցնել մետաքսի առևտուրը:

Հայ խոջաները միանգամից բարձրացրեցին հում մետաքսի գները, որպեսզի դրանով կանխեն անգլիացիների կողմից հում մետաքսի արտահանումը: Նրանք նույնիսկ խնդրեցին շահին չեղյալ հայտարարել անգլո-իրանական պայմանագիրը:

Շահը պատասխանեց, որ դա տնտեսական խնդիր է և ով ավելի շատ վճարի, նա էլ կստանա դրա իրավունքը: Շահ Աբբասն այս նպատակով հայտարարեց աճուրդ: Հայերը առաջարկեցին ամենից բարձր գինը: Շահը անմիջապես չեղյալ հայտարարեց անգլիացիների հետ կնքած պայմանագիրը և մետաքսի առևտուրը հանձնեց նորջուղայեցի վաճառականներին: Դրանից հետո անգլիացիները հեռացան Իրանից: Փաստորեն անգլիացիների առաջին փորձը ներթափանցել իրանական շուկա, ավարտվեց անհաջողությամբ: Հայ վաճառականները պաշտպանելով իրենց տնտեսական շահերը փաստորեն կանխեցին օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը Իրան¹⁰³:

Մետաքսի առևտրի պետական մենաշնորհը պահպանվեց մինչև շահ Աբբասի մահը: Նրա հաջորդ շահ Սեֆի Ա-ը անցնելով իշխանության զուլա անմիջապես վերացրեց այդ մենաշնորհը: Նորջուղայեցի վաճառականները այլևս չէին համարվում շահի պաշտոնական ներկայացուցիչները մետաքսի արտահանման գործում: Նրանք զբաղվում էին միայն մետաքսի արտահանմամբ սևփական նախաձեռնությամբ:

Դա ամրապնդեց նրանց կապը մետաքսի մանր արտադրողների հետ: Բայց դրանք էական չէին և հայ վաճառականների մեծ մասը մինչև XVII դարի վերջը շարունակում էին կախման մեջ մնալ շահական և խանական կառույցներից, որոնց ապրանքները կիսմականում արտահանում էին Եվրոպա: Ըստ որում, XVII դարի հայ «առևտրական բուրժուազիա» և «առևտրական կապիտալ» ասելով ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ ջուղահայ առևտրականներին և նրանց կապիտալը, քանզի հայ հասարակական-

¹⁰¹ Դանեղյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 19789, էջ 146-147:

¹⁰² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 140-141:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 45:

քաղաքական, ինչպես նաև իրանական իրականության մեջ գիտամշակութային կյանքի դեկլը վարում էր Նոր Ջուղան: Ուստի պատահական չէ, որ այդ շրջանը անվանվում է ջուղայական շրջան:¹⁰⁴

Նոր Ջուղայի խոջաների նյութական ու բարոյական աջակցությամբ հրատարակվել են Ամստերդամի հայկական տպարաններում լույս տեսած գրքերի մեծ մասը, որը բխում էր ջուղահայ վաճառականության հոգևոր պահանջմունքներից: Ջուղահայ ավագանին իրավամբ համարվում էր արևելահայության ղեկավար մարմին¹⁰⁵: Դավրիժեցին գրում է. «...խոջայ Մաֆարն՝ որ էր աւագ Ջուղայեցոց, ոչ միայն Ջուղայեցոց, այլ և ամենայն ազգին Հայոց՝ որք կային ի ներքոյ թագաւորութեանն Պարսից...»¹⁰⁶:

Միաժամանակ պատմիչը խոսում է նաև խոջա Մաֆարի եղբոր՝ Նազարի մասին, որը նույնպես մեծ հեղինակություն էր վայելում իրանական արքունիքում. «...քանզի յոյժ հզօր և երևելի էր խօջայ Նազարն, նաև սիրելի թագաւորին Պարսից Շահաբասին...»¹⁰⁷:

XVII դարի կեսերին Սպահանի արվարձան դարձած Նոր Ջուղայի բնակչությունը արտակարգ կենսունակությամբ սկսեց վերականգնել Հին Ջուղայի կենցաղը: Նոր Ջուղան հայտնի է նաև իր արհեստներով ու արհեստավորներով, արվեստագետներով ու մտավորականներով¹⁰⁸:

¹⁰⁴ Տե՛ս Միրզոյան Հ., նշվ աշխ., էջ 93:

¹⁰⁵ Տե՛ս Միրզոյան Հ., XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983, էջ 41:

¹⁰⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 186:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 524:

¹⁰⁸ Տե՛ս Ստեփանյան Ա., Նոր Ջուղայի արհեստները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XV, Երևան, 1989, էջ 256-264:

Փաստորեն Նոր Ջուղան ակնառու դեր է ունեցել ոչ միայն Իրանի տնտեսական, այլև քաղաքական կյանքում:

Մակայն սկսած XVII դարի 70-80-ական թվականներից Իրանի տնտեսական անկմանը զուգընթաց Նոր Ջուղան աստիճանաբար կորցնում էր իր նախկին շուքը և ենթարկվում շահական իշխանությունների կամայականություններին ու չարաշահումներին:

Նոր Ջուղան հայտնի է հայկական եկեղեցիներով, հատկապես Ամենափրկիչ վանքով, որի մասին Հարություն Տեր-Հովհանյանցը գրում է. «Մինչ Հայք ժամանեցան յԱսպահան և սկիզբն արարին՝ ի Ջուղայ հաստատել զբնակութիւնս, ըստ անձուկ հանգամանաց վիճակի իւրեանց՝ առաջին անգամ շինեցին զվանքն անփառաւոր և առանց արձակ շինութեան, տալով նմա զանուն Ամենափրկիչ վանքն զոր ունէին ի Հին Ջուղայ»¹⁰⁹:

XVII դարի 30-ական թվականներից սկսած Նոր Ջուղայում սկսվեց լուսավորական ուժեղ շարժում: Բուռն կերպով սկսեց զարգանալ մտավոր մշակութային կյանքը: Թեմի առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու ջանքերով հիմնվում է մի դպրոց, կամ ինչպես այն ժամանակ են կոչել համալսարան, որտեղ դասավանդել են ժամանակի կարևոր գիտությունները:

Հայտնի է եղել նաև Ամենափրկիչ վանքի վանական դպրոցը, որի սաները ուսումնասիրել են եվրոպական ու ասիական լեզուներ: Դպրոցի հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել սովորեցնել «արվեստ վաճառականության»¹¹⁰:

¹⁰⁹ Տե՛ս Տեր-Հովհանյանց Հ., Պատմություն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. II, Նոր Ջուղա, 1881, էջ 11:

¹¹⁰ Տե՛ս Բայրության Վ., նշվ աշխ., էջ 276:

Նոր Ջուղան ստացավ նաև ինքնակառավարման իրավունք: Հակառակ Իրանում գոյություն ունեցող ավանդական կարգերին և շարիաթով հաստատված օրենքին, ըստ որի շահի քրիստոնյա հպատակը իրավունք չուներ պետության մեջ գրավելու բարձր վարչական պաշտոններ, շահ Աբբաս Ա-ը խախտելով այդ օրենքները և ըստ էության դեմ գնալով մահմեդական բարձր հոգևորականությանը, հայ ազդեցիկ խոջաներին շնորհում էր զանազան պաշտոններ: Աղբյուրներից մեկի վկայությամբ խոջա Մարջան անունով մեկը շահ Աբբաս Ա-ի օրոք զբաղեցնում էր Սեֆյան կառավարության ֆինանսական վարչության զլխավոր կառավարչի պաշտոնը¹¹¹: Առաջին անգամ շահը հարուստ ու ազդեցիկ նորջուղայեցիներին տրամադրել է այն բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին Սեֆյան պետության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները:

Առաքել Դավրիժեցին տեղեկություններ է հաղորդում նաև իրանաբնակ այլ համայնքների մասին: Նա նշում է, որ 1604-1605 թթ. բռնագաղթի ժամանակ գաղթվածների թվում են եղել նաև հրեաները. «Դարձեալ ի սոյն թուին (1605-Ա.Գ.) առաջին Շահաբասն զԱտրպատական աշխարհի բնակիչսն զհայ, զտաճիկ, զգիուտ ի ի միասին քշեաց և տարաւ յ Ասպահան, այս՝ մեծ սուրգունն»¹¹²: Եվ ապա. «հրամայեաց (շահ Աբբաս Ա-ն՝ Ա.Գ.) զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնեայ, եթէ հրեայ, եթէ մահմեդական, քշել յաշխարհն Պարսից»¹¹³ գրում է Դավրիժեցին:

¹¹¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 328:

¹¹² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 635:

¹¹³ Նույն տեղում:

Այսպիսով բռնագաղթի հետևանքով զգալիորեն ավելացավ նաև իրանաբնակ հրեաների թիվը: Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝. «Սակաք էին ազգն Հրէից բնակեալք յԱսպահան քաղաքի, իբրև երեք հարիւր տուն, պակաս և ոչ աւելի»¹¹⁴: Դա նշանակում է, որ մոտավորապես 1500 հրեա էր բնակվում Մպահանում:

Առաքել Դավրիժեցու հաղորդումների գերակշռող մասը բնականաբար վերաբերում է հայ համայնքին, որի նկարագիրը հավաստում է այն իրողությունը, որ համայնքը մշտապես հանդես է եկել հանուն ինքնապահպանման:

Սեֆյան իշխանություններն ամեն գնով ձգտում էին լցնել պետական զանձարանը: Օգտագործելով պայքարը կաթողիկոսական աթոռի և հոգևոր պաշտոնների համար, նրանք հանդես էին գալիս պաշտոնների վաճառքով. «Արծաթով և կաշառօք դարալալիւ և հարկիւ ի Պարսից թագաւոր՝ ն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան և զսուրբ Աթոռն Էջմիածին», գրում է Դավրիժեցին¹¹⁵:

Հանրագումարի բերելով հայկական աղբյուրների արժանահավատ հաղորդումները, անվարան կարելի է նշել, որ դրանք իրոք համակողմանիորեն արտացոլում են ոչ միայն Իրանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրությունը, այլև հայ-իրանական փոխհարաբերությունները, որը մի առանձնահատուկ ձև ու բովանդակություն ստացավ շահ Աբբաս Ա-ի գահակալման տարիներին (1587-1629 թթ.):

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 467:

¹¹⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 289-290:

2. ՇԱՀ ԱՔԲԱՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԸ XVII-
XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՍԱՍԲ

Շահ Աքբաս Ա-ը Իրանի պատմության մեջ պսակվեց «Մեծ» սիտդոսով: Նրան ծանր ժառանգություն էր բաժին հասել: Երկիրը բզկտված էր ու անդամահատված, զրկված ռազմական ուժից ու միջազգային հեղինակությունից: Հաղթանակած Թուրքիան նվաստացուցիչ պայմաններ էր թելադրում նրան: Շահ Աքբասը մեկն էր այն արևելյան հզոր բնակալներից, ովքեր իրենց ժողովրդականությունը վայելում էին նրանում, որ ռազմական նվաճումները միաձուլում են արմատական բարեփոխումների հետ:

Ստեղծված ծանր դրությունից դուրս գալու և պետության վրա կախված վտանգը կանխելու համար շահը ստիպված համաձայնվեց հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: Այդ նպատակով նա դեսպանություն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս՝ հաշտության բանակցություններ վարելու համար: 1590 թ. Կոստանդնուպոլսում կնքվեց պայմանագիր, որով շահը թուրքերին զիջեց Կրաստանը, Արևելյան Հայաստանը, Շիրվանն ու Ատրպատականը¹¹⁶:

Նվաստացուցիչ այս պայմանագիրը պետք էր շահին նախ ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի դեմ պետական իշխանությունը ամրապնդելու և ապա Իրանի զավթված երկրամասերից թուրքերին վտարելու համար:

Մեֆյան Իրանը պատրաստվում էր մարտական նոր գործողությունների իրականացմանը, որի նպատակն էր դրժելով այդ

¹¹⁶ Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914 թթ., Երևան, 1974, էջ 6:

ամոթալի պայմանագիրը, վերստին տիրանալ թուրքական տիրապետությանն անցած հյուսիս արևմտյան նահանգներին:

Նման քայլը կրում էր միայն մարտավարական ու ժամանակավոր բնույթ: Հարկ է նշել, որ հետագա դեպքերը արդարացրին նման գործելակերպը, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին ապրում էր բարդ իրավիճակ թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին բնագավառներում:

Այս ժամանակավոր հանգիստը շահն օգտագործեց ճնշելու համար ներքին ապստամբություններն ու խռովությունները: Այս հաշտությամբ վերջացավ թուրք-իրանական պատերազմների երկրորդ էտապը:

Շահ Աքբասը նախատեսում էր իրականացնել որոշ միջոցառումներ և ապա նոր անցնել հարձակման թուրքերի դեմ: Սակայն պատերազմը սկսվեց նախքան նախատեսված միջոցառումների լիակատար իրագործումը: Դրան նպաստեց Թուրքիայի արևելյան նահանգներում սկսված ջալալիների հզոր շարժումը, որը քայքայում էր թուրքերի ուժերը: Թուրքիայում շարունակ տեղի էին ունենում ենիչերիների խռովություններ:

Նախքան շահ Աքբաս Ա-ի իշխանության գլուխ անցնելը երկրի ներքին ու արտաքին դրությունը գտնվում էր ծանր վիճակում: Երկրի ներսում շարունակվում էին երկպառակտչական պատերազմները և ժողովրդական ապստամբությունները: Շահի վարած ներքին քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում վերջ տալ ֆեոդալական մասնատվածությանը և ստեղծել մեկ միասնական հզոր տերություն: Շահը հենվում էր ֆեոդալական այն դասի վրա, որը շահագրգռված էր ուժեղ շահական իշխանության ամրապնդմամբ:

Շահն ամեն ինչ անում էր երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման համար: 1598 թ. մայրաքաղաքը տեղափոխեց Սպահան: Իրականացրեց հարկային բարեփոխում, ամբողջ երկրում վերացվեց անասնապահության համար վճարվող հարկը (չոբան բեկի), իսկ մնացած հարկերը մասնակիորեն կրճատվեցին: Մայրաքաղաքն իր ամբողջ շրջակայքով մեկ տարի ազատվեց բոլոր տեսակի հարկերից: Այս ամենն ուղղված էր թեթևացնելու գյուղացիների և քաղաքացիների դրությունը և վերականգնելու երկրի քայքայված տնտեսությունը: Շահ Աբբասը առաջին հերթին կարևորում էր բանակի դերը¹¹⁷:

Նա վերացրեց ղզլբաշների ցեղային բանակները և նրանց փոխարեն ստեղծեց նոր միավորներ՝ շահսեններ (շահին սիրող): Ռազմական բարեփոխումներն ունեին նաև քաղաքական նշանակություն: Ստեղծելով մշտական բանակ և կրճատելով ֆեոդալների դերն ու նշանակությունը, նա ամրապնդում էր կենտրոնացված իշխանությունը¹¹⁸:

Արդյունքում երկիրը դարձավ կենտրոնացված պետություն, չնայած մինչև վերջ էլ չկարողացավ հաղթահարել ֆեոդալական մասնատվածությունը:

Շահ Աբբաս Մեծի ներքին քաղաքականությունն ուղղված էր երկրի տնտեսական վերականգնմանը և դրա համար իրականացրեց անգամ դրամական բարեփոխում: Դրամական նոր միավորը՝ աբբասին, գործածվում էր թուրքական և եվրոպական դրամներին

¹¹⁷ Գասպարյան Ա., Շահ Աբբասի արշավանքների արտացոլումը Առաքել Դավրիժեցու երկում, ԵՊՀ 80-ամյակին նվիրված ՇՄ գիտաժողով, Նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 158-131:

¹¹⁸ См. в Всемирная история, под ред. М. Смирин, т IV, М 1958, стр. 559.

զուգահեռ: Շահը հոգ էր տանում առևտրի և արհեստի զարգացմանը:

Շահ Աբբասի գործունեության մասին արժանահավատ տեղեկություններ կան Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ: Պատմագիրը ճիշտ էր հասկացել շահի հետապնդած նպատակները և նրա վարած քաղաքականությունը: Հայրենասեր պատմիչն անգուսպ ատելությամբ է լցված շահի և իրանական արքունիքի քաղաքականության նկատմամբ: Նա անարգանքի սյունին է գամում այն մարդկանց, ովքեր նպաստում էին շահ Աբբաս Ա-ի ծրագրերի իրականացմանը:

Պատմիչը շահին Ջուղայում ցույց տված ընդունելության մասին գրում է. «Իսկ վիշապն անդրնդային Շահաբաս՝ որ իսկզբանէ գրարս օձի ունի բնաւորեալ յինքեան ընդդէմ քրիստոնէից, իբրև տեսանէր զայնքան հարստութիւն՝ և զբարեվայելչութիւն քրիստոնէից՝ մախայր. և զգայոէր ի սրտի՝ թէ զհարդ պատճառ և ժամ գտցէ նենգել զնոսա: Բայց առ ժամն ծածկեալ զթոյնսն առ երեսս սրտահաճուկ լինէր»¹¹⁹:

Պատմագիրը նկարագրում է, թե ինչպես օսմանյան բանակը պարսիկների առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով մտնում է Կարնո, այսինքն՝ Էրզրումի գավառը: Շահ Աբբասը ստիպված նահանջում է և կանգ առնում հին Երվանդակերտում, որ կոչվում էր Աղջաղալա¹²⁰:

¹¹⁹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 25:

¹²⁰ См. в Առաքել Դավրիժեցի, էջ 37-38:

Շահը զգում է, որ անգոր է հաղթելու թուրքական մեծարանակ ուժերին և մշակում է իր դիվային ծրագիրը՝ գաղթեցնել անխտիր Արարատյան դաշտի և սահմանակից ենթակա բոլոր գավառների բնակիչներին Իրան, ավերել մարդաբնակ վայրերը, որպեսզի օսմանցիները գրավելով երկիրը, հնարավորություն չունենան ապաստան ու պարեն հայթայթելու, իսկ տարագրված ժողովուրդը պետք է դառնա Իրանին հարկատու և ծառայի պարսիկներին: Շահը նախապատրաստում է ավագանուն առաջարկելով, որ ժողովուրդը նախապես մինչև օսմանյան բանակի տեղ հասնելը, թողնի բնակավայրը և հեռանա: Եթե Մեֆյանները հաղթեն օսմանցիներին, ապա ժողովուրդը կվերադառնա իր բնակավայրը, իսկ թե թշնամին հաղթի, ժողովուրդը դարձյալ կվերադառնա և կենթարկվի թուրքերին:

Հայ ավագանին հասկանում է շահի նենգ մտադրությունը և խնդրում է հետաձգել գաղթը, պատճառաբանելով, որ աշուն է, ժողովուրդը պատրաստ չէ, չունի գրաստներ՝ ունեցվածքը փոխադրելու, իսկ ծերերը և մանուկները չեն կարող գնալ, ուստի խնդրում են թույլատրել, որ այդ հրամանը գարնանը կատարեն: Դավրիժեցին դառնացած գրում է. «Իսկ աներիչն աշխարհաց՝ և վատնիչն քրիստոնեայ ազանց՝ բնակարանն Նեսարայ» թագաւորն Շահաբաս ո՛չ անսաց բանից Հայոց»¹²¹:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 39:

Շահ Աբբաս Ա-ի ձեռնարկած այս բռնագաղթը դարձավ հայ ժողովրդի պատմության արյունոտ էջերից մեկը, որը կոչվեց «մեծ սուրգուն» «մեծ գաղթ»: Այն իր ծավալներով, բնույթով ու հետևանքներով առանձին տեղ գրավեց հայոց պատմության մեջ, իբրև նրա ծանր դրվագներից մեկը:

Բռնագաղթի վերաբերյալ մեզ են հասել զգալի թվով արժանահավատ աղբյուրներ, մասնավորապես ժամանակակիցների վկայություններ և սկզբնաղբյուրներ, որոնք մեծ մասամբ նկարագրում են մեր ժողովրդի անլուր տանջանքները և սարսափելի տեսարանները:

Առաքել Դավրիժեցին այն եզակի պատմագիրներից է, ով կարողանում է վերլուծություններ կատարել և վեր հանել բռնագաղթի իրական պատճառներն ու հետևանքները: Նրա հաղորդումներով մասնավորապես լրացվում կամ ճշտվում են այլ աղբյուրների կցկտուր և միտումնավոր տեղեկությունները: Ըստ Դավրիժեցու շահի հիմնական ռազմավարական նպատակն այն էր. «զի եկեալ Օսմանցոցն անբնակ գտանիցեն գերկիրն ի մարդկանէ»¹²²:

Այնուհետև Դավրիժեցին նկարագրում է բռնագաղթի այդ զարհուրելի տեսարանը. «Եւ հեծեալք ոմանք ի զօրացն Պարսից՝ որք ունէին ուժեղ ձիս, և ինքեանք արք արի և կարող, շրջելով ի մէջ քրիստոնէից տեսեալ նկատէին զուստերս և զդստերս քրիստոնէից, և որոց հաւանեալ սիրտք իւրեանց, եթէ կանանց, եթէ աղջկանց, և եթէ տղայոց. էր զի խաբէին զտեսարան, թէ տուր՝ զի վասն քո անցուցից ընդ գետն յայնկոյս, և իբրև անցուցանէր, ո՛չ դներ անդէն ի գետնի, այլ առեալ երթայր յո և կամէր»¹²³:

¹²² Նույն տեղում, էջ 38:

¹²³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 44:

Պատմագիրն այդ հրամանը համարում է աշխարհակործան և դառնությամբ նկարագրելով այդ բռնագաղթը նշում է. «...զի թշուառութիւնք՝ և արհաւիրք անտանելիք հասին ի վերայ ազգիս մերոյ, և ոչ բաւեմ թէ որով տարագու հիւսեցից ողբս դամբանականս և աշխարանաց ի վերայ բեկման հայկական սեռիս, որք այսքան չարակրութեանց եղևն ընդունակք»¹²⁴:

Ըստ Դավրիժեցու շահ Աբբասն եղել է անզիջում ու դաժան, բայց հայ առևտրա-վաշխատուական խավի ներկայացուցիչների՝ մասնավորապես նորջուղայեցիների նկատմամբ եղել է բարյացակամ և անգամ նրանց համար ստեղծել է հատուկ պայմաններ:

Շահի նման վերաբերմունքը առաջ է բերել մոլեռանդ շիիթների և հոգևորականների զայրույթը: Իրանի մեծամեծները դժգոհում են և բողոքում շահին: Իսկ շահը նրանց բացատրում էր, որ նրա սերը արհեստական է և կեղծ: Եթե նա սիրով չվարվի հայերի հետ և իրավունքներ չտա նրանց, նրանք այդ երկրում չեն մնա և կհեռանան իրենց աշխարհը. «Դուք ընդ սուղ ինչ սնտտի սերն իմ, զոր առնեմ ընդ նոսա, մի՛ վշտանայք՝ և մեղադրէք ինձ, զի ես բազում ծախիւք, ջանիւք և հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսա յայս աշխարհ. ոչ՛ թէ վասն օգտի նոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ զի աշխարհս մեր շինեսցի՝ և ազգն մեր յաւելցի»¹²⁵:

Շահը ավելացնում է. «...եթէ զամենեսեան զնոսա մասն մասն կոտորեալ յոյ յոյ բաժանէք, ո՛չ որ ի նոցանէ դառնայ յօրէնս մեր»¹²⁶:

¹²⁴ Նույն տեղում:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 66:

¹²⁶ Նույն տեղում:

Ուստի շահը առաջարկում է սիրալիր վարվել հայերի հետ: Նման բացատրությունը լիովին բավարարեց շիթներին և վերջիններս դրվատելով շահի իմաստությունը գոհունակությամբ հեռացան:

Դավրիժեցին դառնությամբ է գրում, որ իր ապրած օրերում իրականություն է դարձել շահ Աբբասի հրեշավոր ծրագիրը և դարձել ազգակործան չարիք: Նա գիտակցել է շահի նման քաղաքականության էությունը և ամենայն իրավամբ վերջինիս համարում է Հայաստան երկրի և հայոց ազգի ավերողն ու կործանողը:

Պատմագիրը՝ շատ լավ է հասկացել, որ շահը կարող է բնաջինջ անել հայ ազգաբնակչությանը, բայց նա անգոր է սլայնել աղգի պատմական բնագրը:

Ջուղայի բռնագողթից հետո շահ Աբբաս Ա-ը ձեռնամուխ է լինում Գանձակ և Շամախի քաղաքների գրավմանը: Շահ Աբբասը Թավրիզում մի փոքր հանգստանալուց հետո հավաքում է իր զորքերը և շարժվում է օսմանյան զորքերի վրա, որոնք տակավին գտնվում էին Գանձակում. «Թագաւորն Պարսից Շահաբաս ամենայն զօրօքն իւրովք կայր ի Թարվեզ քաղաքի զձմեռն գայն՝ իսկ ի շնչել հողմոյն հարաւոյ՝ ի ժամանակս գարնան ժողովեաց գամենայն զօրս իւր՝ և գնաց ի վերայ զօրացն Օսմանցոց՝ որք տակաւին էին ի քաղաքին Գանձակայ՝ որ է Գանջայ, յորում ամի էր թուականն մեր Ռծե. և ի հասանիլն անդր շրջապատեալ զբերդն նստաւ ի վերայ»¹²⁷:

Շահն ամեն հնարք փորձում էր օգտագործել բերդը գրավելու համար, բայց օսմանյան զորքը կատաղի դիմադրում էր: Տեսնելով, որ պաշարումը ձգձգվում է շահը հրամայեց ձուլել թնդանոթ

ներ, որոնց օգնությամբ տապալեցին պարիսպները և բերդը հանձնվեց. «Եւ մինչ ետես շահն թէ սակաւ ինչ երկարի գործ պատերազմին՝ ձուլեաց անդէն երկուս թօփս մեծամեծս, հզօրս և ուժգնաբաղիս որոց ի ձգելն կարի փլուցանէր զպարիսպ բերդին. և սովաւ յոյժ վտանգ լինէր Օսմանցոցն»¹²⁸: Գանձակը գրավելուց հետո շահ Աբբասն ուղղություն վերցրեց դեպի Թիֆլիս քաղաքը: Նա խաղաղությամբ մտավ ու խաղաղությամբ դուրս եկավ, որովհետև երկու երկրների միջև կնքվել էր դաշինք: Այնուհետև շահը գրավեց նաև Շամախին: Քաղաքը գրավելուց հետո շահը Շամախիում իշխան նշանակեց Ջուլֆիղար խանին, իսկ ինքը բանակի հետ միասին շարժվեց Թավրիզ:

Շահ Աբբաս Ա-ը խորաթափանց անձնավորություն էր և ընդունակ պետական գործիչ ու կարճ ժամանակում կարողացավ բարելավել երկրի ներքին ու արտաքին դրությունը:

Պետք է նշել, որ իրանական մասամբ և հայկական աղբյուրները խիստ զովաբանում են շահ Աբբասին և չափազանցում նրա կատարած գործերը: Իրանական աղբյուրների կողմից այս վերաբերմունքը հասկանալի է և մեկնաբանման կարիք չունի, իսկ հայկական որոշ աղբյուրների նման վերաբերմունքը բացատրվում է նրանով, որ շահ Աբբասն էլնելով իր պետության տնտեսական ու քաղաքական շահերից, հովանավորում էր նաև հայ եկեղեցուն և հոգևորականությանը, ինչպես նաև վաճառականներին: Այդ պատճառով էլ ժամանակակից հայ պատմագիրները, որոնք գրեթե բոլորն էլ պատկանել են հոգևոր դասին, բարյացակամ վերաբերմունք են ցուցաբերում պարսից շահի նկատմամբ: Օրինակ Ջաքարիա Սարկավազը մեծ սիրով նկարագրում

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 94:

¹²⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 93:

է Շահ Աբբաս Ա-ի մասին գոյություն ունեցող հեքիաթ գրույցները, որոնց ոչ մի ուշադրություն չէր դարձրել Առաքել Դավրիժեցին:

Զաքարիա պատմագիրն այնուամենայնիվ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում և մասնավորապես նշում է, որ շահի հրամանով իբր թե արգելվել է անգամ ռամիկներին կոզոպտելը: Շահը ամբողջ երկրով մեկ հրաման է արձակում. «Եւ առաքեաց յերկիրն ահարկու, թէ ով որ ի Պարսից ազգէ բռնութեամբ ինչ առնու ի ռամկաց, զգլուխն հատանեմ»¹²⁹:

Անշուշտ, շահ Աբբաս Մեծը Իրանի նշանավոր շահերից էր և շատ բան է արել իր երկրի հզորացման և առաջընթացի համար: Այնուամենայնիվ նա տիպիկ արևելյան դաժան բռնակալ էր և հայտնի էր իր անագորույն արարքներով: Դավրիժեցին ոչ միայն չի մեծարում Իրանի շահին, այլև խիստ բացասաբար է արտահայտվում նրա մասին՝ կապված հայերի տարագրության հետ, նրան համարելով. «...հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբաս»¹³⁰ և այլն:

Ճայկական աղբյուրներում ուշագրավ տվյալներ են պարունակված նաև Էջմիածնի կաթողիկոսների և Իրանի շահերի փոխհարաբերությունների մասին¹³¹:

Դավրիժեցին նշում է այն տառապանքներն ու ծանր իրադարձությունները, որոնք պատահեցին հայոց աշխարհում շահ Աբբասի կառավարման ժամանակաշրջանում:

¹²⁹ Զաքարիա Սարկավագ, էջ 25:

¹³⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 61:

¹³¹ Գասպարյան Ա., Առաքել Դավրիժեցին շահ Աբբաս Առաջինի և Հայոց կաթողիկոսների փոխհարաբերությունների մասին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 189-191:

Հայրենասեր պատմիչը դառնությամբ է նշում թե ինչպես նվազում են քրիստոնյա ժողովուրդները և հզորանում են մահմեդականները՝ պարսիկները արևելքում, թուրքերը՝ արևմուտքում: Դավրիժեցին խոսում է Դավիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսների մասին, որոնք կաթողիկոսությունը վարում էին ժամանակի թելադրության և իրենց կարողությունների համաձայն. «Յետ սորա եկաց կաթողիկոս սուրբ Էջմիածնի տէր Դաւիթ, և սա ևս ի նոյն գեղջէն Էջմիածնի, իբրն է ա՛ռ սա զկաթողիկոսութիւնն, վարէր ըստ բերման ժամանակին և ըստ իւրում կարի»¹³²:

Արդյունքում հայոց հոգևոր կենտրոնի պարտքը գնալով շատացավ և ինչպես Դավրիժեցին է նշում, հասավ մինչև հիսուն հազար դուրուշի, որը անհնար էր վճարել: Ու երբ պարտատերերը գալիս և պահանջում էին պարտքը, ապա կաթողիկոսները չկարողանալով վճարել, ստիպված թաքնվում էին կամ գտնվում էին փախուստի մեջ: Ականատեսների վկայությամբ, նրանց կյանքը դարձել էր անտանելի: Վերջիններս երկար մտատանջություններից հետո, որոշեցին նամակ գրել Սրապիոն վարդապետին, որը Տիգրանակերտ քաղաքի առաջնորդն էր, որպեսզի վերջինս գա և վճարի իրենց պարտքերը: Սրապիոն վարդապետը, որը հարուստ և հավատացյալ մարդ էր, եկավ Էջմիածին, բայց ոչ թե կաթողիկոս դառնալու, ինչպես նրան առաջարկել էին, այլ՝ Մայր Աթոռը փրկելու: Նա Վան քաղաքի վրայով հասավ գյուղաքաղաք Ջուղա, որը այդ ժամանակ գեղեցիկ ու նշանավոր բնակավայր էր, բանգի դեռևս չէր իրականացվել մեծ բռնագաղթը:

Երկու կաթողիկոսները դիմավորեցին Սրապիոն վարդապետին: Բայց երբ վարդապետը հանդիմանեց կաթողիկոսներին, ա-

¹³² Նույն տեղում, էջ 6:

պա նրանք վեճ ու խռովություն բարձրացրեցին և գնացին Մյունխ-
բի Տաթևի վանքը: Մրապիոն վարդապետը մնաց Ջուղայում և
վայելեց ժողովրդի սերն ու համակրանքը: Ուստի նրանք միահա-
մուռ կերպով Մրապիոն վարդապետին կարգեցին հայոց կաթո-
ղիկոս 1603թ. օգոստոսի 14-ին և ձեռնադրելով նրան անվանեցին
Գրիգոր, ի պատիվ Լուսավորչի: Այդ ժամանակամիջոցում շահ
Աբբաս Ա-ը պատրաստվում էր ներխուժել Հայաստան:

Երկու կաթողիկոսները իրենց կաթողիկոսությունը պահելու,
ինչպես նաև ազգի գոյությունը պահպանելու համար որոշեցին
գնալ շահի մոտ: Նրանք հավաստի տեղեկություններ ունեին այն
մասին, որ Իրանի գահակալը պատրաստվում է գալ Հայաստան.
«Եւ պատճառ գնալոյ սոցա առ շահն այս էր, զի հաւաստեաւ և ս-
տոյց զիտէին, թէ շահն պատրաստեալ է գալ ի յաշխարհս Հայոց,
քանզի յառաջ քան զսոսա բազումք ումանք յաշխարհէս Ատրպա-
տականի իշխանք և կողմնակալք մահմետականք և քրիստո-
նեայք, գնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ չարա-
չար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն Օսմանցոց ծանր հարկա-
պահանջութեամբ, և կեղեքմամբ գրկէին և կողոպտէին, և հաւա-
տոց կուռէճութիւն (խստություն) առնէին, և այլ բազում տառա-
պանօք չարչարէին, ոչ միայն զազգս Հայոց, այլև զազգն Վրաց և
զՄահմետականաց, և վասն այնր նեղութեան գնացին առ թագա-
ւորն Պարսից, զի թերևս նովաւ դիրութիւն զոցեն զեղծեալք ի
ճառայութենէն Օսմանցոց»¹³³:

Փաստորեն այս քայլով հայոց կաթողիկոսները նպատակ էին
հետապնդում ազատվել օսմանցիների ստրկությունից: Մինչ այդ
տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ էին գնացել շահի մոտ և

վերջինս ընդառաջել էր նրանց խնդրանքներին ու ընդունել իր հո-
վանու ներքո: Երբ նրանք ներկայացան շահին ու հայտնեցին
իրենց պատրաստակամությունը, շահը մեծ ուրախություն ապ-
րեց: Այս մասին պատմիչը արձանագրում է. «Իբրև զայն լուսա
շահն և ծանեաւ, ցնծացաւ ի յոգի, բերկրեցաւ ի միտս, զուարթա-
ցաւ ի մարմին, զի մեծ եղև նմա ուրախութիւն յաւուր յայնմիկ քան
զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, և ըստ խորամանկ բարուց իւրոց
Շահաբաս սկսաւ մեծարել և պատուել զնոսա տրօք և պարգևօք
երևելեօք, և օր ըստ օրէ կոչեալ զնոսա առ ինքն՝ խօսէր ընդ նոսա
ըստ մտաց նոցա, և զսիրտս նոցա յինքն յանկուցանէր և զինքն նո-
ցին հաւատարիմ և բարեկամ ձևացուցանէր և խոստանայր մե-
ծաց բարեաց հասուցանել զնոսա, և այնքան սնուտի և պատիր
խաբէութեամբ կեղծաւորեալ զինքն նոցին մտերիմ ցուցանէր,
մինչ զամենայն խորհուրդս սրտից նոցա յինքն գողացաւ. և զա-
մենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա զել և զմուռ և զաշխար-
հակալ արանց իմացաւ»¹³⁴:

Շահ Աբբաս Ա-ը իրեն յուրահատուկ խորամանկությամբ
նրանց սկսեց մեծարել, պատվել ընծաներով, իրեն ձևացնում էր
վստահելի բարեկամ ու ընկեր: Երբ իրեն անհրաժեշտ բոլոր
զաղոնիքները իմացավ, հրաման տվեց իր զորավարներին պատ-
րաստվելու արշավանքի:

Շահ Աբբաս Ա-ը նախքան Թավրիզից մեկնելը Զիլֆիդար
խանին մեծ զորքով ուղարկեց Նախիջևանը գրավելու: Թուրքերը
սկզբում փորձեցին դիմադրություն ցույց տալ, բայց երբ իմացան,
որ շահը մոտենում է Ջուղային, թողեցին քաղաքն ու հեռացան:
Ջուղայում շահին փայլուն ընդունելություն ցույց տվեցին: Այնու-

¹³³ Նույն տեղում, էջ 15:

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 17-18:

հետև շահը ժամանեց Երևան: Բնակիչները եկան երկրպագելու ու ողջունելու նրան և իրենց կարողության համապատասխան ընծաներ նվիրեցին: Սրապիոն կաթողիկոսը նույնպես ընծաներով դիմավորեց շահին: Երբ շահը իմացավ, որ այդ մարդը հայոց կաթողիկոսն է չցանկացավ խոսել նրա հետ և անգամ չընդունեց, քանզի ցանկանում էր Մելքիսեթին նշանակել կաթողիկոս: «Իսկ շահն անտես արար գնա՝ և ոչ խօսեցաւ ընդ նմա. վասն զի ո՛չ ընկալաւ գնա, զի կամէր զՄելքիսեթն կարգել կաթողիկոս, որ ընդ իւր ունէր»¹³⁵:

Իսկ Մելքիսեթը վայելում էր շահի վստահությունը: Սրապիոն կաթողիկոսը տեսնելով, որ շահը չի ցանկանում ընդունել իրեն Երևանից մեկնեց Ջուղա, նպատակ ունենալով մեկնել Տիգրանակերտ:

Այն ժամանակ, երբ Դավիթ կաթողիկոսը շահի առջև ամբաստանեց Մելքիսեթ կաթողիկոսին, դրանից հետո նա մնաց շահի բանակում, որտեղ գտնվում էր նաև Ամիրգունա խանը: Մի անգամ շահը Դավիթ կաթողիկոսի հետ քաղցրությամբ խոսելով ասաց. «Շնորհեցաք քեզ զկաթողիկոսական իշխանութիւնն էջ միածնի, արդ գնացեալ նստցիս յէջմիածին և վարեացես զիշխանութիւն կաթողիկոսութեանն»¹³⁶: Այդ ժամանակ կաթողիկոսը խնդրել է շահին, որպեսզի վերջինս իրեն հանձնի Ամիրգունա խանին: Շահը ընդառաջել է նրա խնդրանքին և կարգադրել է Ամիրգունա խանին իր խնամակալության տակ վերցնել հայոց կաթողիկոսին:

¹³⁵ Նույն տեղում:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 214-215:

Ամիրգունա խանը և Դավիթ կաթողիկոսը միասին վերադարձան Երևան և անցան իրենց պարտականությունների կատարմանը: Մկզբում Ամիրգունա խանը քաղցրությամբ էր վարվում կաթողիկոսի հետ, բայց երբ շահը հեռացավ, նա փոխեց իր վերաբերմունքը, որովհետև ցանկանում էր Մելքիսեթին տեսնել կաթողիկոսական աթոռին: Ոմանք նույնիսկ ասում էին, թե խանը փորձում է անգամ սպանել կաթողիկոսին և միշտ նամակագրական կապի մեջ է գտնվում Սպահանում գտնվող Մելքիսեթ կաթողիկոսի հետ:

Այդ ժամանակ օսմանցիները հարձակման անցան Երևանի վրա և շահը եկավ բերդին օգնության: Դավիթ կաթողիկոսը վախենալով խանի զայրույթից ներկայացավ շահին և ասաց. «Չանկի չայինտան մանայ պիր իչում սու վերմատիլար»¹³⁷: Այսինքն նա դժգոհեց, որ Հրազդան գետից իրեն մի պուտ ջուր չեն տալիս: Շահը հասկացավ այս ամենը և չբարկացավ խանի վրա, այլ բարկացավ Մելքիսեթի վրա, երբ իմացավ, որ նա Սպահանում ազատ կաթողիկոսություն է վարում, առանց իր թույլտվության: Նա մարդիկ ուղարկեց Սպահան կաթողիկոսին բռնելու և իր մոտ ուղարկելու համար: Հրամանը կատարվեց և Մելքիսեթին բերեցին Վայոց ձոր, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր շահը: Վերջինս անուշադրության մատնելով կաթողիկոսին՝ շարժվեց Նախիջևան: Այդ ժամանակ Դավիթ կաթողիկոսը շահից թույլտվություն խնդրեց Սպահան մեկնելու համար: Շահը թույլատրեց նրան և անգամ մի գյուղ նվիրեց ապրուստի համար: Իսկ Մելքիսեթ կաթողիկոսը շարունակում էր մնալ շղթաների մեջ: Շահը Մելքիսեթ կաթողիկոսին տուգանեց երեք հարյուր թուման երեք հանցանք-

¹³⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 216:

ների համար: Նախ սրբուհի կույս Հռիփսիմեի նշխարների համար, որը տարել էին ֆրանկները, իսկ շատերն ասում էին, որ կաթողիկոսը դրա համար անգամ կաշառք է ստացել: Երկրորդ՝ ասորից վերադառնալու համար, քանզի եկել էր առանց շահի թույլտվության և վարում էր կաթողիկոսական իշխանությունը և երրորդ, որ Սպահանում ազատ վարում էր կաթողիկոսական իշխանությունը առանց շահի թույլտվության: Մրանց համար շահը ցանկանում էր նույնիսկ սպանել կաթողիկոսին, բայց Ամիրգունախանը միջամտել է և շահը համաձայնել է տուգանքով ազատել կաթողիկոսին: Մելքիսեթը չէր կարող դա միանգամից վճարել և խնդրեց շահին, որպեսզի այն վճարի երեք տարում: Շահը համաձայնել է և կրկին նրան վերադարձրել կաթողիկոսական աթոռը: Փաստորեն տուգանքը ընկավ Մայր Աթոռի վրա: Կաթողիկոսը շրջում էր ժողովրդի մեջ և հանգանակություններ հավաքում: Բայց պարտքը գնալով ավելացավ և հասավ մինչև վեց հարյուր թումանի: Ի վիճակի չլինելով վճարել պարտքերը կաթողիկոսը ուղիներ էր փնտրում պաշտոնից հրաժարվելու համար: Շահը հրամայեց ձերբակալել Մելքիսեթ կաթողիկոսին և ենթարկեց անլուր տանջանքների: Միաժամանակ շահը պահանջեց, որ պետզի կաթողիկոսը իրեն ուղարկի Լուսավորչի աջը¹³⁸:

Դրանից հետո կաթողիկոսին պարտադրեցին ուտել իր իսկ թևերից կտրած միսը: Միայն Ամիրգունախանի միջնորդության շնորհիվ կաթողիկոսը փրկվեց անխուսափելի մահից:

Կաթողիկոսն ուներ Սահակ անունով մի եղբորորդի, որին ինքը եպիսկոպոս էր ձեռնադրել: Վերջինս ցանկություն էր հայտնել դառնալ կաթողիկոս և Մելքիսեթը նրան օժեց կաթողիկոս: Այ-

¹³⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 207:

նուհետև դիմեց փախուստի և ըստ Դավրիժեցու անցավ օսմանցիների երկիրը, որտեղից գնաց Իլով (Լվով-Ա.Գ) քաղաքը, ուր և մահացել է¹³⁹:

Սահակ կաթողիկոսը նույնպես չկարողանալով վճարել պարտքերը և չընդունվելով ջուղայեցիների կողմից, դիմում է փախուստի:

Շահ Աբբաս Ա-ի հայահալած քաղաքականության մեջ առանձնակի դաժանությամբ է աչքի ընկնում գեղեցիկ ու շքեղ գյուղաքաղաք Ջուղայի ավերումը: Շահը հրամայեց Թահմազդուն մեկնել Ջուղա և բոլորին տարագրել, չթողնելով ոչ մի բնակիչ: Դեռևս 1603թ. շահը խախտելով հաշտությունը, թուրքերի դեմ նոր պատերազմ սկսեց: Այս պատերազմում նրան օգնեց հայ և վրաց ավագանին, ինչպես նաև հայ մելիքների մի մասը: Ըստ Դավրիժեցու շահի բանակը սկզբում արշավեց Թավրիզի վրա, բայց տեսնելով, որ թուրքերը հարձակվել են Սալմաստի վրա, նույնպես շարժվեց այնտեղ: Սոֆիանի ճակատամարտում տարած հաղթանակը (1605 թ.) բարձրացրեց շահի հեղինակությունը: Այնուհետև իրանական զինվորները գրավեցին Թավրիզը, որը տասնութ տարվա ընդմիջումից հետո կրկին դարձավ Սեֆյանների տերության մի մասը: Դավրիժեցին նշում է, որ նրանք առանց դիմադրության հանդիպելու մտել են Թավրիզ և հիմնահատակ ավերել¹⁴⁰:

Աղբյուրների մի մասն էլ պնդում է, որ այն գրավել են 15-30 օրյա պաշարումից հետո և այնտեղ թուրքերի մեծ կոտորած իրակա-
նացրել¹⁴¹:

¹³⁹ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 228:

¹⁴⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 20-21:

¹⁴¹ Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961, էջ 202:

Հայկական վաճառաշահ քաղաք Ջուղայի բնակիչները, որոնք իրենց տնտեսական շահերով կապված էին Մեֆյանների տերության հետ, ապստամբեցին օսմանցիների դեմ, վոնդեցին թուրքական կայազորին և չտեսնված հանդիսավորությամբ և հյուրասիրությամբ ընդունեցին Իրանի շահին՝ նրան հանձնելով քաղաքի արձաթյա բանալիները: Բնականաբար շահ Աբբասը շատ բարյացակամ վերաբերվեց շուղայեցիներին և հովանավորեց նրանց:

Թուրքերը սկզբում փորձեցին դիմադրել, բայց երբ իմացան, որ շահը արդեն մոտենում է Ջուղային, թողեցին քաղաքն ու հեռացան: Քաղաքի տեղական բնակիչները, նաև զինվորները չցանկացան հեռանալ իրենց բնակավայրերից ու հպատակվեցին պարսիկներին՝ պատրաստակամություն հայտնելով ծառայել շահին: Դրանից հետո շահը ժամանեց Նախիջևան¹⁴²:

Թուրքերը, ամրանալով Երևանում պատրաստվում են լուրջ դիմադրության: Պաշարելով Երևանը շահը նամակ է ուղարկում Երևանի կայազորի պետ Շերիֆ փաշային, որով իրեն հաստուկ գոտություն էր ու մեծամտությամբ հայտնում է, թե ինքն արդեն գրավել է Թավրիզը և պատրաստվում է գրավել Նախիջևանն ու Երևանը: Դրանից հետո ինքը պատրաստվում է գրավելու «ժառանգական երկիրը»:

Երևանի պաշարումը տևեց գրեթե 9 ամիս: Ռազմական գործողությունները գնալով լայն չափեր էին ընդունում և ընդգրկում էին հսկայական տարածքներ: Թուրքական զորքերը սակավաթիվ լինելով գրեթե ամենուրեք անցան պաշտպանության և փակվեցին բերդերում: Թուրքական զորքն այնքան էր բարոյալքվել, որ

¹⁴² Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, (Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 318-319:

նրա առանձին զորամասեր ծառայության են մտնում շահ Աբբասի բանակում: Իրանի ռազմական ուժերի հաղթանակները բացատրվում էին ոչ միայն իրականացված բարեփոխումներով, այլև Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ծանր վիճակով: Օսմանյան զորքերը զբաղված էին շալալիների ապստամբությունները և զինվորական խռովությունները ճնշելով: Այս մասին Գրիգոր Դարանաղցին գրում է. «Եւ այս սուլթան Մուհամմատիս անհոգութենէն երեկ Շահապազն՝ պարսից թագաւորն, բազում աշխարհի բերդունայք եւ քաղաքունայք եւ բազում գաւառք ի մէկ տարոյն միջումն զամենքէ էւո՞ր՝ վասն անտերունչ լինելով աշխարհացն, որ էր թվ. ՌՄԲ (1604)»¹⁴³:

Գրավելով Երևանը, և ապահովելով իր թիկունքը շահ Աբբասը շարժվեց դեպի Կարս և պաշարեց բերդը: Շատ չանցած պարսիկները այն նույնպես գրավեցին:

Թուրքիայում իշխանության գլուխ է անցնում սուլթան Ահմեդը, որին հաջողվում է կարգավորել երկրի ներքին դրությունը և Իրանի դեմ նոր զորք ուղարկել: Շահ Աբբաս Ա-ը հաշվի առնելով, որ ինքը բաց դաշտում չի կարող կռվել այդպիսի մեծաքանակ ուժերի դեմ, որոշում է նահանջել: Այդ նահանջի ժամանակ էլ նա հղանում է մի սարսափելի միտք, որոշում է ամայացնել ու անպատի վերածել Իրանի և Թուրքիայի միջև ընկած հայկական մի շարք նահանգներ ու շրջաններ: Նա նպատակ ուներ ոչ միայն ավերել զավառներն ու քաղաքները, այլև տեղահան անել ու Իրան գաղթեցնել տեղի բնակիչներին: Այս քայլը հետապնդում էր ռազմական ու տնտեսական նպատակ: Շահը ձգտում էր թուրքերի մշտական հարձակումները դժվարացնելու կամ անհնարին

¹⁴³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 14:

դարձնելու համար՝ նրանց արշավող բանակը գրկել պարենից ու սովի մասունել: Տնտեսական տեսակետից նա ցանկանում էր պետությունը տնտեսապես ու մշակութապես զարգացնելու համար Իրան տեղափոխել հայերի՝ որպես գործունյա և աշխատասեր ժողովրդի՝ մի մեծ զանգված:

Միանգամայն իրավացի է Լեոն գտնելով, որ «...ռազմագիտությունը միայն պատրվակ էր: Իսկական նպատակը հայ խոջայական կապիտալը հափշտակել տանելն էր»¹⁴⁴:

Իհարկե, մենք չենք բացառում տնտեսական գործոնը, բայց միաժամանակ չի կարելի նսեմացնել ռազմական գործոնը: Իրականում ջուղայեցիների գաղթեցման գլխավոր շարժառիթը իրոք հայերի հարստություններն օգտագործելու հանգամանքն էր:

Շահ Աբբաս Մեծը՝ արևելյան այդ բռնակալը, ձեռնամուխ եղավ իր հրեշավոր ծրագրի իրականացմանը: Նա հրամայեց ոչ մի միջոցի առջև կանգ չառնելով կազմակերպել տեղահանությունը: Ինչպես նշում է Առաքել Դավրիժեցին. «Վասն որոյ հրամայեաց զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնեայ, եթէ հրեայ, եթէ մահմետական, քշել յաշխարհն Պարսից»¹⁴⁵:

Այս ամենը տեղի ունեցավ 1604 թ. օգոստոսին:

Տեղահանությունը իրականացվում էր ամենադաժան մեթոդներով: Ոչ որ իրավունք չունեք մնալու, իսկ ճանապարհ ընկնելու համար, նրանք զուրկ էին նույնիսկ տարրական պայմաններից: Շուտով լուր ստացվեց, որ թուրքական բանակը հասել է Կարս: Անհանգստացած շահ Աբբասը հրամայեց արագացնել երթը, հա-

¹⁴⁴ Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 64:

¹⁴⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 38:

վաքված ժողովրդին տանել Նախիջևան, իսկ այնտեղից էլ Իրան: Բազմահազար խաղաղ բնակիչներին բանակի առաջ զցելով ստիպեցին արագորեն առաջ շարժվել:

Ահա այսպիսի գազանային մեթոդներով տարագրվածներին հասցրին Արաքսի ափը: Պետք է նշել, որ տարագրվողների մեջ եղան մարդիկ, որոնք փախան անմատչելի վայրեր ու զինված դիմադրություն ցույց տվին թշնամիներին: Գառնի գյուղի բնակիչները պարսիկներին վտարեցին իրենց շրջանից: Այնուամենայնիվ, թշնամուն դժբախտաբար հաջողվեց ճնշել քարանձավներում պատուսպարված մարդկանց, «... ի մակաղատեղս խաշանկոտորէ թարց անխայելոյ»¹⁴⁶, գրում է Դավրիժեցին: Իսկ կենդանի մնացածներին միացրին գաղթվողների ընդհանուր քարավանին:

Իրանից հետո հերթը հասավ Ջուղային: Շահը հրամայեց երեք օրում տեղահան անել ջուղայեցիներին: Այս նպատակով նա հատուկ զորամաս ուղարկեց Ջուղա և կարգադրեց միջոցների առջև կանգ չառնել: Շահը շատ լավ հասկանում էր, որ Ջուղայի գործունյա, հարուստ և ընդունակ վաճառականները խիստ անհրաժեշտ էին Իրանի տնտեսությանը և առևտրի զարգացմանը: Ջուղայի վաճառականները հսկայական եկամուտներ կրերին պետական գանձարանին: Ջուղայի հայերը նաև միջնորդի դեր էին կատարում Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Շահը ձգտում էր իր ձեռքը վերցնել մետաքսի առևտրային ճանապարհները և թուրքերին դուրս մղել այդ ասպարեզից: Միաժամանակ նպատակ էր հետապնդում քարավանային նոր ճանապարհի վրա տեղափոխել ջուղայեցիներին՝

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 51:

Ջուղայեցիների տեղահանումը մանրամասնորեն նկարագրում է Առաքել Դավրիժեցին: Պատմիչը նշում է, թե ինչպիսի ճշտությամբ, խստագույն սպառնալիքներով իրանական զինվորները իրականացրին շահի հրամանը ջուղայեցիների վերաբերմամբ: Ջուղայի բնակիչներին հավաքեցին Արաքսի ափը՝ Իրան տարագրելու համար: Բայց գետն անցնելու համար փոխադրական միջոցները քիչ էին, մանավանդ, որ դրանց մեծ մասը տրամադրվելու էր պարսիկ զինվորներին: Ահա այդ ժամանակ էլ լուր ստացվեց, որ թուրքական բանակն արդեն հասել է Նախիջևան: Ժողովրդի համար ստեղծվեց սարսափելի մի իրավիճակ, որովհետև շահ Աբբասը հրամայեց անմիջապես գաղթականությանն անցկացնել գետը, քանի դեռ օամանցիները տեղ չէին հասել:

Այսպիսով սկսվում է թուրք-իրանական պատերազմի ամենաողբերգական ու հրեշավոր միջադեպը: Ժողովրդի մեծ մասը, մանավանդ կանայք ու երեխաները լողալ չգիտեին, իսկ գետը վարարած էր ու վտանգավոր: Ջինվորները սրերով ու նիզակներով ստիպում էին ժողովրդին գետն անցնել: Այդ թշվառների մեծ մասը զոհ գնաց Արաքսի ալիքներին: Գետի երկու ափերը լցված էին անթիվ դիակներով¹⁴⁷:

Պարսիկ զինվորները օգտվելով այդ խառնաշփոթ իրադրությունից զբաղվում էին թալանով և առևանգում գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին: Սա արդեն մի նոր արհավիրք էր հայ ժողովրդի գլխին: Հայ ժողովուրդը կրեց անլուր տառապանքներ: Ամենուր տարածվեց սովն ու ցրտահարությունը:

Շահ Աբբասը հրամայեց գաղթականներին տեղավորել շրջակա գյուղերում՝ մինչև զարուն, իսկ ջուղայեցիներին հասցնել

Թավրիզ: Գարունը բացվելուն պես պարսիկները հայերին տեղափոխեցին Սպահանի կողմերը: Տեղ հասավ գաղթականների մի փոքր մասը: Մեծ մասը ճանապարհին կոտորվեց համաճարակներից, սովից և ասպատակություններից:

Շահի կարգադրությամբ գաղթականների հիմնական մասին (բացի ջուղայեցիներից) տեղավորեցին Սեֆյան տերության մի շարք նահանգներում ու քաղաքներում, տրամադրելով նրանց հող ու հնարավորություններ ապրուստի համար:

Շահ Աբբաս Ա-ը առանձնապես հոգ տարավ ջուղայեցիների մասին և ամեն ինչ անում էր նրանց սիրաշահելու համար: Նրանց բնակեցրեց Սպահանում՝ նպատակ ունենալով մայրաքաղաքն ապահովել հմուտ արհեստավորներով ու առևտրականներով: Ջուղայեցիները քաղաքից ոչ հեռու հիմնեցին մի նոր քաղաք (արվարձան), որը կոչվեց Նոր Ջուղա՝ գեղեցիկ շենքերով, եկեղեցիներով ու լայն փողոցներով: Շահը ձգտում էր ամեն կերպ հայերին կապել նոր բնակավայրի հետ: Շահը շատ ջերմ հարաբերություններ էր պահպանում ջուղայեցիների հետ: Խոջա Սաֆարի, Խոջա Նազարի և մյուսների հետ միասին վայելում էր հայերի կերակուրները, առանց խտրականություն դնելու: Շատ հաճախ շահն ինքն էր հյուրընկալում հայերին և պատվիրում նույն անել յուրայիններին. «Եւ հանապազ ինքնշահնգայր ի տունս նոցա, ուտէր և ըմպէր ընդ նոսա զկերակուրս նոցա առանց խտրելոյ, որպէս սովորութիւն է Պարսից առնել խտրութիւն ընդ քրիստոնէից. այլ և ինքն շահն կոչէր զնոսա ի տուն և ի սեղան իւր, և պատուէր ընդ մենամեծս իւր. այլ և պատուիրեալ էր իւրոց նախարարաց նոյնպէս առնել»¹⁴⁸:

¹⁴⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 64:

¹⁴⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 63:

Այնուհետև նա շատ թեթև հարկ էր առնում քրիստոնյաներից, վեճերի կամ դատերի ժամանակ պաշտպանում էր հայերին: Նույնիսկ շատ մահմեդականների նա արտաքսեց իրենց բնակավայրերից ու նրանց հողերը տվեց հայերին: Ջուղայեցիներին թույլատրեց կառուցելու եկեղեցիներ և ինքն անձամբ այցելում էր հայկական եկեղեցիները: Քրիստոնյաները լիարժեք կերպով պահպանում են իրենց կրոնական և կենցաղային ծեսերն ու սովորույթները:

Իսկ ինչ վերաբերում է շահ Աբբասի կողմից գաղթեցված հայերի թվին, ապա այս մասին ստույգ տվյալներ չկան հայկական աղբյուրներում: Որոշ տվյալների հաշվարկներով գաղթեցված հայերի թիվը հասնում էր մոտ 400-500 հազարի¹⁴⁹: Այս թիվը այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը և չի հաստատվում հայկական աղբյուրների կողմից:

Շահ Աբբաս Ա-ը հետատես քաղաքականություն էր վարում նաև հայ եկեղեցու նկատմամբ: Ինչպես նշում է պատմիչը, այդ օրերին չարիքներ մտորելու մեջ հանճարեղ Շահ Աբբասը կանչեց իր մոտ Դավիթ ու Մելքիսեթ կաթողիկոսներին, ու ասաց. «Սովորութիւն է թագաւորաց և կարգ, նաև յայտնի է ձեզ, թէ որպէս երկիրս յառաջն Օսմանցոց էր, և այժմ մեր եղև, սոյնպէս և ամենայն ինչք և ստացուածք նոցա՝ որ անտէր մնացեալ են, պարտի լինիլ արքունական, այսինքն միրիմալի /պետական ուեցվածք-Ա.Գ.»¹⁵⁰:

Փաստորեն շահը պահանջում էր, որպեսզի իրեն վերադարձվեն թուրքերի հարստությունները, որոնք հայերը պարտավոր

¹⁴⁹ Տե՛ս Առաքելյան Հ., Պարսկաստանի հայերը, նրանց ներկան և ապագան, մաս Ա, Թիֆլիս, 1911, էջ 97:

¹⁵⁰ Տե՛ս Առաքել Դարիժեցի, էջ 28:

էին վճարել, քանզի դրանք հայերի պարտքերն են և պետք է վճարվի պետական գանձարանին: Եվ քանի որ գրավել են նրանց երկիրը, ապա բնականաբար ունեցվածքը նույնպես պետք է գրավվի:

Պարտքերից գերծ չմնաց նաև Սրապիոն կաթողիկոսը, որին ձերբակալեցին Ջուղայում և պահանջեցին իրենց հանձնել թաքցված գանձերը: Սրապիոնը իր հնարավորությունների սահմաններում վճարում էր, բայց պարսիկները դրանով չէին բավարարվում և նրան ենթարկում էին բազում չարչարանքների: Անարգելով այդ պատվավոր մարդուն, փողոցի հրապարակում ոտքերից կախված բրածեծ արեցին: Ճարահասոյալ կաթողիկոսը ստիպված փոխարինաբար գանձեր վերցրեց ու հանձնեց շահին և նոր միայն ազատվեց: Թախիծը հոգում, տրտմալից սրտով, անմխիթար հոգով նա գնաց Վան, այնտեղից էլ Ամիդ, որտեղ էլ 1606 թ. ապրիլի 23-ին վախճանվեց. «Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի՝ և աղօթիւք նորա Տէր մեզ ողորմեսցի ամէն»¹⁵¹:

Շահ Աբբաս Ա-ը իրականացնելով մեծ բռնագաղթը նպատակ էր հետապնդում Հայաստանի ավերման հաշվին շենացնել Իրանը: Շահը, լինելով զգուշավոր մարդ անընդհատ մտածում էր, թե ինչպիսի միջոցներ կիրառի, որպեսզի հայերը ցանկություն չունենան վերադառնալու իրենց երկիրը: Այդ նպատակով նա հանդիպում էր հայության լայն շրջանակների հետ, ուշադրությամբ լսում նրանց ցանկությունները և մտորում հետագա անելիքների մասին: Իր սովորության համաձայն նա այլակերպվելով շրջում էր փողոցից փողոց և լսում ժողովրդի խոսքերը: Ամենուր նա ասում էր, որ շահը շատ խաղաղասեր ու արդարադատ մարդ է և

¹⁵¹ Առաքել Դարիժեցի, էջ 29:

թույլ չի տալիս, որ իշխանները հարստահարեն խեղճ ժողովրդին: Մանավանդ նշվում էր, որ շահը շատ հոգատար է հայերի նկատմամբ, բայց չցիտես ինչու հայերը ցանկանում են վերադառնալ իրենց հայրենիքը. «Եւ մանաւանդ առաւել խնամակալ է ազգին Հայոց, որ զամենայն զգործ և զբանս նոցա ըստ կամաց նոցա կատարէ. և ընդէ՞ր ազգն Հայոց ոչ են ջերմագոյն և յօժարկալ ի յաշխարհիս Ասպանահայ, զի շէն աշխարհ է և իչէլի է. իսկ աշխարհն հայոց Մահրատ է և բերան թշնամոյ, և հանապազ աւար և գերութիւն»¹⁵²:

Շահ Աբբասն ամենուր լսում էր նույն պատասխանները, որ հայոց երկրում էժանություն է ու առատություն, որ այնտեղ են գտնվում հայ ժողովրդի վանքներն ու ուխտատեղիները և հատկապես Էջմիածինը: Եղել են մարդիկ, որոնք շահին խորհուրդ են տվել, որ եթե նա ուզում է հայությանը կապել Իրանին, ապա պետք է Սպահան բերի Գրիգոր Լուսավորչի աջը և այնտեղ կառուցի նոր Էջմիածին. «Արդ օձն դարանակալ և խորամանկ թշնամին կենաց, և հոգւոց, և հաւատոց քրիստոնէից, որ յար հանապազ ի տարակուսի կայր վասն ազգին Հայոց, արդ ի նոցանէ լուսազտոյց լուծումն տարակուսանացն»¹⁵³:

Դրանից հետո շահը հաստատ մտադրվեց հայոց հոգևոր կենտրոնը քանդել և քարերը բերելով Իրան մի նոր Էջմիածին կառուցել: Նույնիսկ նա Սպահանում կառույցի համար տեղ հատկացրեց: Մի անգամ այդ տեղում շահը դիմելով հայերին ասաց, «Վասն ձեր շինեմ աստ Էջմիածին, զի մի վասն այնմ Էջմիածնի կարօտութիւն կրեալ ճակեցին սիրտք ձեր, և հրամայեմ գնալ բա

զում ուղտ ջորի և սայլ, զի զբար և զհող այնր Էջմիածնի քանդեալ բերցեն աստ, զի այնու քարով և հողով շինեսցի այս Էջմիածինս, որպէս զի առանց իմիք երկբայութեան հաստատեսցին սիրտք ձեր ի վերայ նոր շինեցելոյս»¹⁵⁴:

Փաստորեն, սա օգտագործելով որպէս պատրվակ, բռնակալը ցանկանում էր քանդել հայության հոգևոր կենտրոնը: Խոջա Նազարը չցանկանալով այդ ամենը, շահին ասում է, որ եթե նա ուզում է գեղեցիկ ու հաստատուն Էջմիածին կառուցել, ապա այն կարող է լինել ոսկուց ու արծաթից և ոչ թե քարից: Միաժամանակ նա փորձում է համոզել, որ կարիք չկա այդքան տառապանք ու ծախս անել հեռավոր աշխարհից քար ու հող բերել, այստեղ էլ բավական քար ու հող կա և կարելի է դրանցով կառուցել:

Քարեբախտաբար շահ Աբբաս Ա-ի դեպի Վրաստան ձեռնարկած արշավանքը խաթարեց այդ ծրագրի իրականացումը:

Շահի հրամանով Սպահան, ուղարկվեց Լուսավորչի աջը և Էջմիածնի քանդած քարերը: Քանդեցին սուրբ սեղանը, Քրիստոսի իջման տեղի քարը, ավազանը, քարե երկու մոմակալ: Նման մեթոդներով շահ Աբբասը խարխալում էր հայ եկեղեցու միասնությունը և իրականացնում իր հեռահար ծրագրերը:

Արտաքին քաղաքականության ոլորտում Շահ Աբբաս Ա-ը կարևորում էր թուրքերի հետ պատերազմի հնարավոր բռնկումը և համառ ու համբերատար կերպով պատրաստվում էր պատշաճ հակահարված տալ թուրքերին: Ամրացնելով իր դիրքերը Արևելքում, նա ամենից առաջ ձեռնարկեց ռազմական գործի և զինված ուժերի վերակառուցումը: Այս գործում մեծ մասնակցություն

¹⁵² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 199:

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 200:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 200-201:

ունեցան անգլիացի երկու բախտախնդիրներ՝ Էնտոնի և Ռոբերտ Շիրլի եղբայրները: Վերջիններս ազնվականներ էին և ունեին բարձրագույն կրթություն: Շահը նրանց հանձնարարեց վերակառուցել իրանական բանակը եվրոպական ձևով: Եղբայրները Իրան էին եկել գլխավորապես հարստանալու նպատակով և հավանաբար ունեին նաև արտաքին քաղաքական հանձնարարություններ: Նրանք քաջ տիրապետում էին եվրոպական տեխնիկական գիտելիքներին¹⁵⁵:

Եղբայրները շահին հայտնեցին, որ իրենք քրիստոնյա միապետների կողմից ուղարկված են սուլթանի դեմ դաշինք կնքելու և առաջարկեցին իրենց ծառայությունը, որը շահը սիրահոծար ընդունեց: Եղբայրների գլխավորությամբ դեսպանություն ուղարկվեց եվրոպական երկրներ, ձգտելով ստեղծել հակաթուրքական ճակատ: Շահ Աբբասը միաժամանակ ջանքեր էր գործադրում զանազան տնտեսական և այլ արտոնություններով եվրոպական կապիտալը ներգրավելու Իրան, չնայած, որ նման քաղաքականության արդյունքները խիստ աննշան էին:

Անարդյունավետ եղան նաև շահ Աբբաս Ա-ի ուղարկած դեսպանության եվրոպական բանակցությունները:

Շահը զգալի հաջողություններ ունեցավ Այսրկովկասում, որի ժողովուրդները դժգոհ էին օսմանների վարած քաղաքականությունից և ապավինում էին Իրանի աջակցությանը: Շահ Աբբասը սիրով ընդունում էր նրանց դժգոհությունները, որոնք էլ օգտագործում էր իր ծրագրերի իրականացման համար: Ընտրված պահը խիստ նպաստավոր էր:

¹⁵⁵ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 315:

Թուրքերը ստիպված են դիմել ջալալիների օգնությանը: Գրիգոր Դարանաղցին նշում է, որ ջալալիների առաջնորդները համաձայնում են թուրքերի առաջարկին և դաշինք են կնքում նրանց հետ: Պատմիչի տվյալների համաձայն այդ ամենը էական փոփոխություններ չեն մտցրել Թուրքիայի դրության մեջ¹⁵⁶:

Շահ Աբբաս Ա-ը շարունակել է իր նվաճումները, որոնք, ըստ Դավրիժեցու, կրել են զավթողական բնույթ: Պատմիչը զգալի տեղ է հատկացնում ռազմական գործողություններին, որոնց նկատմամբ ցուցաբերում է անաչառ վերաբերմունք: Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ արտացոլված ռազմական գործողությունները բաժանվում են հետևյալ փուլերի՝

1. Իրանական արշավանքների սկիզբը, Թավրիզի, Երևանի և Նախիջևանի գրավումը:
2. Օսմանյան բանակի հակահարձակումը, պարսիկների նահանջը և մեծ բռնագաղթը:
3. Ղզրաշների հետագա նվաճումները:

Իրանական պատմիչները շահի արշավանքներն արդարացնում են այն հանգամանքով, որ եկել էր ժամանակը, որպեսզի Այսրկովկասն ու Ատրպատականը, այսպես կոչված «ժառանգական հողերը» վերադարձվեն օրինական տերերին: Բայց «ժառանգական հողերի» թեզը միակը չէր նվաճումները արդարացնելու համար: Առաջ էր քաշվում իրանա-թուրքական հակամարտությունների հարցը: Բայց հիմնականում Իրանը այս տարածքում ձգտում էր հասնել տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանության և դա համարում էր «փրկություն» տեղի ժողովուրդների համար:

¹⁵⁶ Տե՛ս Գրիգոր. Դարանաղցի, էջ 43:

Դավրիժեցու հաղորդած տվյալները ժխտում են այդ ամենը և սպացուցում, որ այդ արշավանքները ամենևին չարդարացրին Այսրկովկասի ժողովուրդների հույսերը և նրանք ստիպված են թարկվեցին Սեֆյանների շահագործմանը:

Պատմագիրը 9,10,11,12-րդ գլուխներում ընդարձակ էջեր է նվիրում այն բոլոր վայրագությունների նկարագրությանը, որ գործադրում էր շահ Աբբասը Վրաստանում: Ցավով և վշտով նա պատմում է վրացիների գերեվարությունը դեպի Իրան և նրանց տառապանքներն այդ երկրում: Միաժամանակ նկարագրում է Սպահան գաղթած հայ ժողովրդի կրած տառապանքները: Շահ Աբբասը ծրագրում է կրոնափոխ անել ժողովրդին՝ փոխարինարար դրամ վճարելով պետական զանձարանից, ձգտում էր կախման մեջ գցել իրենից: Եվ երբ գալիս է պարտքը մուծելու ժամանակը, ապա հայ ժողովուրդը ի վիճակի չլինելով այն վճարել կանգնում է դժվարին կացության առջև: Օգտվելով հայերի ծանր դրությունից շահը առաջարկում է հայերին հավատափոխ լինել: Հայերը մերժում են առաջարկը և ենթարկվում անլուր չարչարանքների. «Եւ այնուհետև ողորմելի ժողովուրդքն Հայոց՝ որդուվք և ընտանեօք շրջէին ի պողոտայս և ի փողոցս քաղաքին առ ամենայն որ լալով և ողբալով՝ զի թերևս յուստեքէ լիցի հնար օգնութեան կամ փոխով կամ ողորմութեամբ»¹⁵⁷:

Ուշագրավ է նաև Դավրիժեցու այն հաղորդումը, ըստ որի շահ Աբբասը սովորություն է ունեցել ծայտված շրջել ժողովրդի մեջ իմանալու, թե ինչ է կատարվում իր երկրում. «Իսկ ինքն Շահաբաս ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրոյ՝ որ այլակերպեալ

¹⁵⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 154:

զինքն ձևանայր, որպես զմի ոք ի զինուորաց՝ և գնայր ի մեջ արանց և ժողովրդոց՝ իմանալ և գիտել զբան ինչ»¹⁵⁸:

Այդպիսի հերթական այցի ժամանակ նա ապաստանեց մի պատավ կնոջ տանը: Վերջինս ուներ ընդամենը մի որդի, որը հովիվ էր: Շահը տեսնելով նրանց ծայրահեղ աղքատությունը սկսեց հետաքրքրվել թե ո՞րն է դրա պատճառը: Պատավը բացատրեց, որ պատճառը արքունական հարկերն են և հատկապես խիստ ծանր է ոչխարի հարկը. «Ոչխարի քողան է, գոր թագաւորական հարկահանքն եկեալ ոչխարաց քողաւ առնուն, զի տարեց տարի գնալով զկնի միմեանց՝ որքան գնաց ծանրացաւ քողան, և այնքան ծանրացաւ, որ գնոյն ինքն ոչխարսն զամենայն վաճառեալ տուաք ի քողան, և, այնու ոչ կարացաք գերծանիլ, զպարտս ևս առաք և տուաք քողաւ, և ապա զինչս և զստացուածս օր յաւուր վաճառելով, գորս ի քողան տուաք, և գորս պարտատեարցն վճարեցաք, ոչինչ չմնաց, քանզի կարի յոյժ ծանր է հարկն քողաին»¹⁵⁹:

Շահ Աբբաս Ա-ը պառավի որդուն՝ Լալային իր պալատում նշանակեց նախարար և կոչեց Լալաբեկ: Նրա մասին Դավրիժեցին մի հետաքրքիր գրույց է պատմում:

Մի շարք նախարարներ նախանձելով Լալաբեկին ամբաստանում են նրան շահի առաջ և վերջինս հրամայում է իլլել նրա ունեցվածքը և փողոց շարտել: Երբ նրա մոտ գտան մի սնդուկ, տեսան, որ դրա մեջ գտնվում է մի գույգ մաշված տրեխ ու պատառոտված գուլպաներ: Ու երբ զարմացած հարցրեցին թե սրանք ի՞նչ են Լալաբեկը պատասխանեց. «Այս այն տրեխն է, գոր ի Հայրենի տամ միում զգենուի, և արդ՝ եղեալ եմ աստ՝ և հանա-

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 171:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 174:

պագ եկեալ տեսանեմ, և յիշեմ, և ասեմ, դու այն ես, որ զայս միայն ունէիր. և շահն բերեալ զքեզ յայդպիսի յաղքատութենէ յայսքան մեծութիւն հասոյց. արդ՝ զգոյշ լեր մի գուցե գտցի նենգութիւն ի սիրտ քո վասն շահին. և այլոց չարախօսաց գնմանէ մի լիցիս համաձայն, և մի մոռանայցես զերախտիս նորա, զի մի այս ամենայն դառնայցէ քեզ հարամ, և լինիցիս սներես առաջի Աստուծոյ և մարդկան»¹⁶⁰:

Երբ շահը այս ամենը լսեց, հասկացավ որ Լալաբեկն անմեղ է և ամեն ինչ կրկին հետ վերադարձրեց ու ավելի բարձր պարգևների արժանացրեց:

Շահ Աբբասը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև մայրաքաղաք Սպահանի ներքին կարգ ու կանոնի կարգավորմանը: Քաղաքում ապրում էին մեծ թվով քրիստոնյաներ և Դավրիժեցիներն ակարագրում է այն պատճառները, ըստ որի քրիստոնյաներին հանեցին քաղաքից և տարան բնակեցրին քաղաքից դուրս:

Շահ Աբբաս Ա-ը մի անգամ Սպահանից մեկնում է Լազվին և կարգադրում արգելել գինու առևտուրը և գինի պատրաստելը: Նա հրամայում է չենթարկվողներին խիստ պատժել. ընդհուպ մահապատիժ: Բայց գինեմոլությունը չի վերանում և շահին գեկուցում են, որ դրանով զբաղվում են ֆրանկները, հայերը և հրեաները: Շահը Սպահան է ուղարկում պալատական պաշտոնյա Նաջաֆդուլուն, որին հանձնարարված էր հրամանն ի կատար ածել. գործածելով բոլոր խստագույն մեթոդները: Ու մի անգամ, երբ վերջինս գտնվում էր խնջույքի մեջ, շահի արքայական գրադարանի պետն ասաց, որ միակ միջոցը հայերին ու հրեաներին Սպահանից հեռացնելն է. «Ի՞ գուր է աշխատանք ձեր, և ոչ հաստատի

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 177:

արգելումն գինույդ, զի պատճառք բազումք զոն և մանաւանդ այս, զի ամենայն ազգք ի միասին խառն ի խուռն ընդ միմեանս բնակեալ են, մահմետականք, որք ոչ ըմպեն գինի և այլ ևս ազգքն՝ որք ըմպեն գինի, այսինքն, ֆռանկք, Հայք, և Ջուտք»¹⁶¹:

Ուստի լավագույն լուծումն այն է, որ այս ժողովուրդները հեռացվեն քաղաքից: Այդ առաջարկին հավանություն են տալիս շահի նախարարները, որոնք համոզում են շահին գրավոր հրաման տալ քրիստոնյաներին տեղափոխելու մասին:

Պատմագիրը նշում է, որ սկզբում քրիստոնյաների համար դժվար էր հեռանալ, բայց հետո ուրախացան, որ ազատվեցին պարսիկների ճնշումից:

Դավրիժեցու «Պատմությունը» չի ներկայացնում պատմական իրադարձությունների համակարգված շարադրանք, աշխատության առանցքը շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքներն են ու նրա մղած պատերազմները օսմանցիների դեմ: Պատմիչը շահի արշավանքների ժամանակ եղել է անչափահաս երեխա և այդ շրջանի դեպքերը նա ներկայացնում է որպես ականջալուր, որը չի զցում աշխատության արժեքը, քանզի պատմիչը օգտագործել է մեծ թվով աղբյուրներ, որոնց նկատմամբ ունեցել է քննադատական մոտեցում:

Շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքներին է անդրադարձել նաև XVII դարի հայ պատմիչ Երեմիա Քյումուրճյանը, որը գրում է.

Չուպ կըլայի Միհրիպանի
գայ Շահ Ապաս՝ զգօրս առաքեալ,
Երկու հազար անձինք Պարսից
յայն վայր ի մարտըն կոտորեալ:

¹⁶¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 445-446:

Երկրորդ անգամ եղեն բախեալք,
Պարսիկք դարձեալ անդ կոտորեալ,
Եվ զզինեալ խան, զսէրտար Պարսից
Շահ Ապասի կալելալ, սպանեալ¹⁶²:

Խոսելով Երևանի գրավման մասին Քյումուրճյանը գրում է.

ԶԵրևանայ առնուլն լուաւ
Շահ Ապասն և զայրացեալ,
Թաւրիզաւ յԵրևան գայ
և ընդ ձմերան իսկոյն առեալ¹⁶³:

Շահ Աբբաս Ա-ի գործունեության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Զաքարիա Մարկավագը: Նա գովարանում է Երևանի Ամիրգունա խանին և ըստ պատմիչի վերջինս քաջ ու անվեհեր մի մարդ է, պատերազմների մեջ արի և անահ, որ աննկուն, եռանդուն շինարար է և հայ ժողովրդի բարեկամ: Արարատյան երկրի բնակչության (հայերի - Ա. Գ.) թիվը ավելացնելու համար այս խանը արշավանքներ էր կազմակերպում Հայաստանի այլ վայրերը (թուրքաբնակ գավառները) և այդտեղից մեծ քանակությամբ բնակիչներ բերում ու բնակեցնում այս տեղ¹⁶⁴:

Շահ Աբբաս Ա-ի կապակցությամբ նա գրում է. «Զսորա ամենայն գործ գրեալ է Առաքել պատմագիրն՝ անպակաս զամենայն Ով որ կամիցի գիտել զստոյգն, ընթեռնուցու զայն, և ի նմանէ ուսցի: Այլ ես գոր ինչ լուեալ եմ վասն այս Շահ Աբասիս, թէ՛ սուտ և թէ՛ առասպել, և թէ՛ ճրջմարիտ և յիրաւ, զամենն գրեմ, թէ՛ պար-

¹⁶² Տե՛ս Երևանի Քեօմիւրճեան, Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, Երևան, 1982, էջ 212:

¹⁶³ Նոյն տեղում, էջ 223:

¹⁶⁴ Տե՛ս Զաքարիա Մարկավագ, հ. Ա., էջ 45-47:

սաւանք և նախատինք լինի/ն/ և թէ՛ գոհութիւնք և գովութիւնք լիցի/ն/, նոցա լիցի՝ որոց պատմեցին մեզ: Քանզի նոքա՝ որք ականատեսք էին, զստոյգն պատմեցին: Իսկ նոքա՝ որք ականջալուրք էին, վեր ի վերոյ ասացին, սակայն մեք գոր լուաք, զնոյն պատմեցուք՝ թէ՛ սուտ և թէ՛ իրաւ»¹⁶⁵:

Աշխատության մեջ մեծ թիվ են կազմում Իրանի շահերի վերաբերյալ գրույցներն ու երգերը: Հատկապես շահ Աբբասի վերաբերյալ բերում է բազմաթիվ ավանդություններ ու առասպելներ: Ըստ այդ առասպելների Հայաստանն ավերողը բավականին համակրելի գծեր է ունեցել: Զաքարիան հավատացել է դրանց և իր հերթին գունագարդել այդ առասպելները:

«Սովորութիւն էր Շահ Աբբասին՝ որ երբեմն երբեմն՝ յայլակերպս եղեալ շրջէր: Լինէր՝ զի երբեմն երիվարաւ և փայեկաւ գնայր՝ ուր և կամէր, երբեմն միայն, երբեմն ի կերպ փօրեզկի՝ որ է Չարչի: Եւ այսպէս շրջէր՝ ի մեջ մեծամեծաց և ռամկաց: Հարցանէր և տեղեկանայր յամենայն՝ ի Շահէն և յերկրէն, ի հարկաց և յամենայն իրաց»¹⁶⁶:

Պատմիչը բերում է այդպիսի մի ավանդություն: Մի անգամ Գուլփիքան գյուղաքաղաքում շահը հորդ անձրևից պատասպարվելու նպատակով մտնում է մի տուն և տանտիրոջից խնդրում օթևան: Տանտերը սիրով ընդունում է և հյուրասիրում: Առավոտյան, երբ շահը հարցնում է թե որքան պետք է վճարի հյուրասիրության համար, տանտերը պատասխանում է. «Աստուած մի արասցէ գոր Շահի անունն յիշօղն և վասն Աստուծոյ եկեալ հիւրն՝ պատառ մի հաց կերի-

¹⁶⁵ Զաքարիա Մարկավագ, էջ 14-15:

¹⁶⁶ Նոյն տեղում, էջ 15:

ցէ, զգինս նորա առից և կորուսից զվարձս իմ և այսպէս արձակեաց զնա»¹⁶⁷:

Այդ տանտերը եղել է Ալլահվերդին, որը ծագումով հայ էր ու շահը ի նշան երախտագիտության նրան նշանակում է Շիրազ քաղաքի խան:

Շատ հավանական է, որ այս հեքիաթը լսել է նաև Առաքել Դավրիժեցին, բայց չի գրել, քանզի նրա մոտ Ալլահվերդի խանը շահի նշանավոր գորավարներից է և մասնակցել է նրա արշավանքներին: Շահը հաշվի առնելով նրա ծառայությունները, կատարում է Ալլահվերդու խնդրանքը և գաղթեցրած հայերից 500 ընտանիքի ուղարկում է Շիրազ՝ այնտեղ բնակեցնելու համար: Զաքարիայի ժամանակաշրջանում շահական զինվորների կողմից ռամիկների ունեցվածքի անօրինական հափշտակումները մեծ չափերի են հասել:

Ըստ պատմիչի շահն արգելել է այդ անօրինականությունները, որպէսզի գալիք սերունդները լավ իմանան այդ ամենը: Խոսելով շահ Աբբասի մասին նա գրում է «Ի հազար և Իժ Թուին նստաւ Աբաս թագաւոր այր, քաջ ի պատերազմի, ճոռումբան, բազմահանճար, յոքնահնար, խորագէտ և ճարտարաբան, լի ամենայն հնարիւք, առ ամենայն գործս աջողակ գտաւ գործ նորս»¹⁶⁸:

Պատմիչը շահ Աբբաս Ա-ի ռազմա-քաղաքական գործունեության մասին գրեթէ չի խոսում և փոխարենը մեծ սիրով նկարագրում է այդ հեքիաթ գրույցները: Նա չի զիտակցել, որ այդ «բարի» «քրիստոնէասեր» շահը այդ բոլորն արել է ելնելով իր պետության շահերից: Սակայն չի նշանակում թե պատմիչն ընդհանրապէս դրական է վերաբերվում Իրանի ղեկավարներին և նրանց

¹⁶⁷ Նույն տեղում:

¹⁶⁸ Զաքարիա Սարկավագ, էջ 14:

նկատմամբ չունի բացասական դիրքորոշում: Նա Մահմադ խանին ներկայացնում է գոռոզ, ինքնահավան, թուլամորթ, ազահ և այլն:

Չնայած դրան Զաքարիայի աշխատությունը հետաքրքիր է, ուշագրավ և ինչպէս նշում է Լեոն. «Զաքարիան համարվում է 19-րդ դարի մեծ քանաքեոցու՝ Խաչատուր Աբովյանի գրական նախահայրը»¹⁶⁹:

Շահ Աբբաս Ա-ի քաղաքականության ուսումնասիրման տեսակետից առանձնանում է Խաչատուր Ջուղայեցու հաղորդումները¹⁷⁰:

Պատմագիրը ատելությամբ է խոսում շահ Աբբասի մասին, նրան «ամենախարդախ նենգավոր օձն» է համարում: Չնայած արտաքուստ նա ցույց է տալիս, որ հայերի հետ խաղաղ է ու հաշտ, բայց ներքուստ հայերի նկատմամբ լցված է չարությամբ ու նենգությամբ և դավեր է նյութում նրանց դեմ: Պատմիչը կարևորում է նաև Նոր Ջուղայում կառուցված եկեղեցիները, որոնք կառուցվել են շահ Աբբասի օրոք. «Եւ մերթ ընդ մերթ ինքն Շահաբաս գայր՝ և կանգնէր յանդիման ճարտարացն շինողաց, և հրամայէր գեղեցիկ յօրինուածովք շինել, և երփներանգ գունովք» և պճնագարդ տեսլեամբ գարդարել: Որովք խորամանկութեամբք յանկոյց գսիրտ նախնեաց մերոց առ ինքն. և մնացին մինչև ցայսօր ի ծառայութիւն պարսից»¹⁷¹:

Ջուղայեցին սրանով հաստատում ու լրացնում է Դավրիժեցու շահ Աբբաս Ա-ի հրամանով եկեղեցիների կառուցման պատճառ-

¹⁶⁹ Լեո, նշվ. աշխ., հ. 3, գիրք առաջին, էջ 356:

¹⁷⁰ Գասպարյան Ա., Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությունը որպէս Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 102-107:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 114:

ների մասին վկայությունը և բացահայտում է շահի հեռագնահատականները հայերի նկատմամբ:

Պատմիչը, նկարագրելով շահ Աբբաս Ա-ի իրականացրած բռնությունները, միաժամանակ իր արդար գայրություն է հայտնում, որ այդ խոշտանգումների հանդեպ հայերը. «անզգա են, անիմացք» են ու համատ և քարացած իրենց մոլորության մեջ, երբեք չեն զարթնում քնից, չեն զգաստանում, չեն տեսնում և ճանաչում իրենց թշվառությունը, չեն ձգտում թոթափելու օտարի լուծը և ջանք չեն թափում ստանալու երազած ազատությունը, որը ժողովրդի կյանքի ապահովման միակ երաշխիքն է¹⁷²:

Շահ Աբբաս Ա-ի կապակցությամբ Խաչատուր Ջուղայեցին գրում է. «Արդ՝ ահաափկ մինչև ցատտ ծայրաքաղ արտահանեալ հաւաքեցի ի պատմութեանց Շահ Աբասայ՝ ստոյգ դիտողութեամբ ի մերոց և ի պարսից մատենից: Բայց ոչ զբոլորն համանգամայն գրեցի, այլ ի բիրոց և յանբաւից գործոց նորա, գոյժ հաւաստին և զկարևորն վասն իմոյ իսկ տենչալոյս բացայայտեալ զեզուցի»¹⁷³:

Նման խոսքերով պատմիչն արտահայտում է իր վերաբերմունքը շարադրված նյութի հանդեպ:

Խաչատուր Ջուղայեցին տեղեկություններ է հաղորդում նաև շահ Աբբաս Ա-ի շինարարական աշխատանքների մասին. «Այլ ի 1058 թուոջս մերում ելանէ Շահ Աբազ Արքայն ի քաղաքէս Սպահանայ՝ և զնայ դէպ ի Սազանդարան, ուր շինեաց քաղաք մի՝ և անուն նորա յորջորջեաց Ֆահրապատ, և յոյժ ուրախ եղև ի վերայ նորա»¹⁷⁴:

¹⁷² Նույն տեղում:

¹⁷³ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 136:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 126:

Պատմիչը գրում է թե ինչպես շահ Աբբասը ձգտում էր հավատափոխ անել քրիստոնյաներին: Նորակառույց Ֆահրապատ քաղաքում սաստիկ սով էր տարածված և երբ քրիստոնյաները խնդրեցին շահին օգնելու իրենց, վերջինս պատասխանեց, որ փրկության միակ ելքը հավատորացությունն է. «Իսկ ամենախարդախ նենգաւոր օձն Շահաբաս՝ ասէ ցնոսա, ուրացէ՛ք դուք զհավաւատս ձեր, և մտէք ընդ յօրէնս մեր ես անխայաբար տամ ձեզ զպարգևս՝ և զգանձս յուրվս, որովք դիւրաբար՝ և յոյժ խրախճանութեամբ կարասջիք ապրել»¹⁷⁵:

Վրաց ժողովուրդը միամտաբար հավատաց նրան և կրոնափոխ եղավ, իսկ շահը խոստումնազանց եղավ և ընդամենը ամեն մեկին տվեց մի ոսկի դահեկան: Խաչատուր Ջուղայեցին գայրությամբ է նշում, որ մի ոսկե դահեկանի համար վրացիները զրկվեցին իրենց քրիստոնյա հավատից և դարձան տարագիրներ:

Շահ Աբբաս Ա-ի որդիներից ոչ մեկը չարժանացավ զահին, քանզի շահը ժամանակին հոգացել էր վերացնելու նրանց կողմից իշխանությունը զավթելու հնարավոր վտանգը. «...Արքայս Շահաբաս գորդիս իւր զոմանս սպան՝ և զոմանս կուրացոյց, վասն երկիւրի՝ զի մի գուցէ թագաւորեսցեն իշխանին, և մնացեալ էր թոռն մի՝ որդի աւագ որդոց իւրոյ, վասն որոյ ետ զթագաւորութիւնն թոռին իւրոյ»¹⁷⁶:

Շահ Աբբաս Ա-ին իր կտակի համաձայն փոխարինեց թոռը՝ շահ-Սեֆի Ա-ը (1629-1642 թթ.), որը լինելով կամակոր ու դաժան մարդ, իրենից հեռացրեց Շահ Աբբասի մերձավորներին ու մահապատժի ենթարկեց նշանավոր գորավարներին: Երկրի դրությունը կրկին դարձավ անկայուն:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 127:

¹⁷⁶ Առաքել Դավթիժեցի, էջ 308-309:

3. ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲՆՈՂՈՇ
ԳԾԵՐԸ ԸՍՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
(XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՂԴ ԿԵՍ)

Շահ Աբբաս Ա-ի մահից հետո Իրանի և Թուրքիայի միջև կրկին սկսվեցին ռազմական գործողությունները: Սուլթան Մուրադ IV-ը օգտվելով Իրանում ստեղծված ծանր դրությունից, նոր գործ է ուղարկում նրա դեմ, որի առջև դրված էր հստակ խնդիր՝ գրավել Բաղդադը: Սեֆյանները ստիպված էին անցնել պաշտպանության: Թուրքական արշավանքը ձախողվեց:

Շահ Սեֆին օգտագործելով ստեղծված վիճակը 1635թ բանակ ուղարկեց Վանի վրա և պաշարեց այն, բայց չկարողացավ գրավել: Ջաքարիա Սարկավագը նկարագրում է, թե ինչպես իրանական զորքերը նախքան Վանից հետ քաշվելը երեք օր շարունակ կողոպտեցին քաղաքի շրջակայքը¹⁷⁷:

Այս ամենին զուգահեռ տեղի են ունենում այն սարսափելի տեսարանները, որոնք կապված էին պատերազմի հետևանքների հետ և որոնց զոհը դարձան հայկական բազմաթիվ բնակավայրեր: Դարձյալ ռազմական գործողությունների թատերաբեմը Արարատյան երկիրն էր: Ջաքարիա Սարկավագի վկայությամբ ժողովրդի մեծ մասը գաղթեց զանազան վայրեր ու երկրներ: Բնակչության մի փոքր մասին հաջողվեց փախչել, իսկ մնացած մասը օսմանցիների կողմից ենթարկվեց սուսկալի աղետների:

1635թ. սեպտեմբերին թուրքերը առանց դիմադրության հանդիպելու գրավեցին Թավրիզը: Դա բացատրվում է նրանով, որ ըստ Գրիգոր Դարանաղցու, շահ Սեֆին մարտավարարական նկատառումներով թուրքական բանակի դեմ հանդիման դուրս չե-

¹⁷⁷ Տե՛ս Ջաքարիա Սարկավագ, հ. I, էջ 64-65:

կավ, այլ սպասում էր ցրտերի սկսվելուն, որպեսզի ձմեռվա պայմաններում դյուրին լինի ջախջախել նրան¹⁷⁸:

Թուրքերն ավերեցին ու թալանեցին Թավրիզը: Այնուհետև նրանք հասան մինչև Արդեբիլ, բայց 1635 թ. դեկտեմբերին ետ վերադարձան: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով ետ վերադառնալու պատճառը ձմեռն էր, իսկ մյուս մասն էլ գտնում է, որ պատճառը այն լուրն էր, ըստ որի Արևմուտքից արշավանք էր պատրաստվում Թուրքիայի դեմ: Այս տեսակետին է նաև Ջաքարիա Սարկավագը¹⁷⁹:

Այսպիսով, 1635-37 թթ. պատերազմը ցույց տվեց, որ Թուրքիան անկարող էր վերականգնել 1590 թ. պայմանագիրը: Միայն հաջողվեց որոշ ուղղում մտցնել 1555 թ. պայմանագրում: Նրա տարածքային նվաճումները Այսրկովկասում այդ ժամանակ արտահայտվեցին Վրաստանի սուկ մի մասը անջատելու մեջ: Թուրքիան չէր հրաժարվում նոր պատերազմի գաղափարից, իսկ երբ 1637 թ. Իրանն առաջարկեց վերսկսել հաշտության բանակցությունները, Թուրքիան մերժեց:

1638 թ. սուլթան Մուրադը նոր արշավանք ձեռնարկեց Իրանի դեմ, այս անգամ հարվածն ուղղելով Բաղդադի վրա: Թուրքական բանակը նոյեմբերի 6-ին պաշարեց Բաղդադը: «Թուին ՌՁԷ Ապրելի ԻԸ նոյն սուլթան Մուրատն գնաց ի վերայ Բաղդատայ, և ի նոյեմբերի Զ. եհաս ի Բաղդատ, և ծեծեաց զբերդն հզոր գ օրութեամբ ԼԸ օր և ի Դեկտեմբերի Դ էառ զբերդն»¹⁸⁰:

¹⁷⁸ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 519:

¹⁷⁹ Տե՛ս Ջաքարիա Սարկավագ, հ. 2, էջ 6:

¹⁸⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 575:

Թուրքերը ունեին 120 հազարանոց բանակ, որից 30.000-ը թողեցին Բաղդադի պաշտպանության համար, իսկ մյուս մասով շարժվեցին առաջ և գրավեցին մի շարք իրանական քաղաքներ:

Այս պատերազմից Հայաստանի մեծ մասը զերծ մնաց: Արարատյան դաշտում և Երևանի կողմերում գործող ջոկատները, հակահարվածի հանդիպելով, հեռանում են Էրզրում, իրենց հետ տանելով մեծ թվով զերիներ¹⁸¹:

Բաղդադը գրավելուց հետո թուրքական բանակը դադարեցրեց առաջխաղացումը և սուլթան Մուրադը 1639 թ. հունվարին մեկնեց Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ է ժամանում նաև Իրանի պատվիրակությունը և սկսվում են հաշտության բանակցությունները: Բանակցությունները երկար տևեցին, քանզի յուրաքանչյուրն իր պահանջներն ու հավակնություններն էր ներկայացնում: Ըստ Դարանաղցու, թուրքական կողմը պահանջում էր Երևանն ու Թավրիզը, իսկ Իրանը՝ Կարսը¹⁸²:

Բաղդադի գրավումով Թուրքիան ձևականորեն համարվում էր հաղթող, բայց մի շարք հանգամանքներ նրան ստիպում էին պատերազմը դադարեցնել և հաշտության բանակցություններ սկսել:

Փաստորեն թուրք-իրանական այս վերջին պատերազմում հակամարտող կողմերից ոչ մեկը չհաղթեց և երկուսն էլ ստիպված դադարեցրին ռազմական գործողությունները: Վերակավեցին բանակցությունները, որոնք հանգեցրին դրական արդյունքների և երկու երկրների միջև 1639 թ. մայիսի 17-ին Դիարբեքիրում կայացավ նախնական համաձայնություն, այնուհետև Ջոհաբում,

¹⁸¹ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 578–579:

¹⁸² Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 580:

Քասրե Շիրին կոչված վայրում կնքվեց հաշտություն, իսկ սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսում ստորագրվեց և վավերացվեց հաշտության պայմանագիրը:

Այս հաշտությունը կնքվեց 30 տարով և թուրք-իրանական հարաբերությունների պատմության մեջ նոր էտապի սկիզբը հանդիսացավ: Այդ հաշտությունը, ի տարբերություն մյուսների ավելի հաստատուն և երկարատև եղավ և պահպանվեց մինչև 1723 թվականը:

Կնքված պայմանագրով երկու կողմերի միջև անցկացված սահմանագիծը համեմատաբար ավելի մանրամասն ու որոշակի է տրված, քան նախորդ հաշտությունների ժամանակ անցկացված սահմանագծերը: Այս պայմանագրով Հայաստանը, Վրաստանը, Ատրպատականը և Իրաքը բաժանվեցին Թուրքիայի և Իրանի միջև, ընդ որում Բաղդադը անցավ Թուրքիային, իսկ Երևանը՝ Իրանին: 1639 թ. պայմանագիրն ամրապնդում էր Իրանի և Թուրքիայի տիրապետությունը նրանց կողմից նվաճված և լոնի կերպով Օսմանյան և Սեֆյան ֆեոդալական պետությունների կազմի մեջ մտցված ժողովուրդների, հատկապես այսրկովկասյան ժողովուրդների վրա: Այդ պայմանագիրը նշված երկրները բաժանում էր երկու մասի, բացառում նրանց քաղաքական միավորումը և անհնար դարձնում ազգային զարգացումը¹⁸³:

Այնուամենայնիվ այս պայմանագիրը մի բարեբախտություն էր՝ մանավանդ հայ ժողովրդի համար: Դրանով վերջ տրվեց գրեթե անընդհատ տեղի ունեցող արյունահեղություններին ու ավերածություններին: Այս հաշտության մասին Չաքարիա Մարկա-

¹⁸³ Տե՛ս Նաջարյան Հ. Ի., նշվ. աշխ., էջ 267:

վազը նշում է. «Զի ի Կոստանդնուպոլսէ մինչ՝ ի Ասպահան երթեկութիւն է առանց երկիրի և ահու»¹⁸⁴:

Պայմանագրի առթիվ իր գոհունակությունն է հայտնում նաև Առաքել Դավրիժեցին. «Վասն որոյ ամենայն աշխարհք արևելայք և արևմտայք օրհնեն և ողորմի տան երկուց թագաւորացն, զի կեան ի խաղաղութեան. զի նախքան զբարիշուքիւնն ի փախստեան և ի թաքստեան կային, ի յափշտակութեան և յաւարատութեան, ի գերութեան և ի սպանութեան, ի սով և ի սուր, և մանաւանդ ողորմելի ազգս Հայոց»¹⁸⁵:

Հակոբ Կարնեցին հաղորդում է, որ ըստ պայմանագրի՝ «...արար խաղաղութիւնն սուլթան Մուրադն ընդ Ղրզըլբաշին ուխտ և դաշին եղին, որ երեկան Ղրզըլբաշին լինի և Պաղտատն օսմանցուն, այլ միմեանց թուր չքաշեն, վաճառականք և շինականք աներկիւղ գայցեն և գնայցեն. հօտք սոցա և նոցա այժմ խատնին ընդ միմեանս, զի երեք տարին անգամ մի առաքէ շահն ընծայ ի Ստամբօլ»¹⁸⁶:

Այս պատմիչներին կարելի է հասկանալ, քանզի տվյալ պայմաններում այդ խաղաղությունը իրոք հսկայական նշանակություն ուներ:

Խաղաղություն հաստատելուց հետո, Իրանում բուռն կերպով սկսեցին զարգանալ ֆեոդալական հարաբերությունները: Սկսեցին ավելանալ վակֆային հողատարածությունները: Երկրի քաղաքական ղեկավարումը անցավ թյուրք քոչվոր վերնախավի ձեռքը: Վերելք էին ապրում քաղաքները, արհեստն ու առևտուրը:

¹⁸⁴ Զաքարիա Սարկավագ, հ. 2, էջ 26:

¹⁸⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 575-576:

¹⁸⁶ Հակոբ Կարնեցի, Տեղեկագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 34:

Թավրիզում 1641 թ. տեղի է ունեցել ահավոր երկրաշարժ, որի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Դավրիժեցին: Պատմիչը նշում է թե ինչպես Թավրիզում ու շրջակա գավառներում, հանկարծակի ու անսպասելի ահավոր երկրաշարժ եղավ, կործանվեցին ու տապալվեցին բոլոր շենքերը, ապարանքները, իջևանատները: Մեծ էր վնասը նաև Թավրիզի շրջակայքում: Ճեղքվեց երկրի հաստաշերտ կեղևը: Աղետը պատահեց ձմռանը: Շատերը մնացին փվածքների տակ և խեղդվեցին: Ըստ Դավրիժեցու, դա Աստծու պատիժն էր. «... մինչև ցանցանել բարկութեան Տեառն. քանզի յայտնի եղև բնակչաց աշխարհին, նա և ամենայն տիեզերաց, թե ոչ էր այն ըստ կարգի սովորական շարժման, այլ յայտնի պատիժ պատուհասի բարկութեան Տեառն հասեալ էր ի վերայ նոցա ըստ նմանութեան Նինուէացոց»¹⁸⁷:

Քաղաքի բնակիչները ուշքի գալով, խնդրում են երկնավորից բարեգութ գտնվել: Աստված գթաց նրանց և ներեց, ինչպես հայրն ու մայրն են ներում գավակներին: Այս ամենի մասին պատմիչը նշում է. «Որովք յայտնեալ ցուցաւ ամենակարող զօրութիւնն անմահ թագաւորութեան նորա, և գութ և ողորմութիւն մարդասեր կամաց նորա. վասն որոյ ամենեքեան առհասարակ ի ձայն գոհութեան փառաւորեն զքաղցր տէրութիւն Աստուծոյն մերոյ, օրհնելոյն ի բարձունս յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»¹⁸⁸:

Եթե հայ պատմիչները XVII դարի առաջին քառորդը ներկայացնում են որպես Արևելյան Հայաստանի ավերման պատմություն, ապա նույն դարի երկրորդ և երրորդ քառորդները բնութագրում են որպես նրա նորոգման պատմություն: XVII դարի կեսե-

¹⁸⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 484:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 485:

րին, ինչպես Կենտրոնական Իրանում, այնպես էլ Արևելյան Հասարակածում սերտ համագործակցություն կար հայ աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատերերի ինչպես նաև ապրանքատերերի միջև։ Արարատյան դաշտի բերքը ավատատերերին վճարվող բնատուրքը՝ բամբակը, յուղը, պանիրը, ճրագուն, կաշին և այլն, արտահանվում էին Թավրիզի կողմերը։ Իսկ Երևանում վաճառահանվում էին Թավրիզի արհեստագործության ապրանքները ու չոր մրգերը։

Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացումը զարկ է տալիս պետական հարկերի և ֆեոդալական ռենտայի աճին, ծավալվում էր վաշխառությունը և տեղի էր ունենում գյուղի ու քաղաքի տնտեսական քայքայում։ XVII դարի վերջին քառորդում այս ամենը նկատելի են դարձնում Իրանի տնտեսական այն վայրէջքը, որն իր հերթին պատճառ է դառնում երկրի քաղաքական կյանքում հետզհետե նկատելի դարձող անկմանը։

Արտաքին շուկայի պահանջարկի նվազման հետևանքով մասնագործությունը անկում էր ապրում՝ թե՛ ծավալով, թե՛ որսակով։ XVII դարի վերջին այս երևույթը մեծ վնաս էր հասցնում իրանահայ առևտրականներին ու միաժամանակ նվազեցնում պետության և կամուտները։

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Իրանը համարվում էր կենտրոնացված միապետության, որի գլուխ կանգնած էին Սեֆյան շահերը։ Պետական գործերի անմիջական կառավարման համար շահը նշանակում էր գլխավոր վեզիրին ինչպես նաև մի շարք այլ բարձր պետական պաշտոնյաների, որոնք վարում էին կառավարման տարբեր բնագավառները։ Շահն էր նշանակում նաև գործերի գլխավոր հրամանատարին։ Իրանի արքունիքում կային բազմաթիվ այլ պաշտոններ։ Մեծ վեզիրին պաշտոնանկ կարող էր անկ

միայն շահը¹⁸⁹։ Մեծ վեզիրը սերտ կապի մեջ էր հոգևոր գերագույն առաջնորդի՝ սադրի հետ։ Այս փաստը ցայտուն կերպով արտացոլված է Դավրիժեցու աշխատության մեջ¹⁹⁰։

Սադրը լինելով կրոնական առաջնորդ ու հոգևոր բարձրագույն աստյանի պետ ծանրակշիռ դեր ուներ պետության կառավարման մեջ։ Սեֆյանների օրոք սադրի պաշտոնը փոփոխությունների է ենթարկվում, և շահ Թահմազի ժամանակներից սկսած այն վարում են երկու հոգևորականներ, որոնք կոչվում էին «սադրե ամմե», «սադրե խասսե»¹⁹¹։

Առաքել Դավրիժեցին տվյալներ է հաղորդում դիվանբեկի կողմից Իրանի այլակրոն բնակիչների դատական հարցերի ընկության վերաբերյալ։ 1657թ. մի սպանության առիթով՝ հրեաների դատավարության ժամանակ դիվանբեկին ներկայանում է իբրև գլխավոր քննող ու վճռող անձ, որի կայացրած մահվան վճիռը նոր մահմեդականությունն ընդունած հրեային սպանող երեք հրեաների նկատմամբ՝ անհապաղ ի կատար է ածվում¹⁹²։

XVII դարի երկրորդ կեսին Սեֆյան պետությունը թևակոխեց քաղաքական ու տնտեսական անկման մի ժամանակաշրջան, որն արտահայտվեց նրա, արտաքին ու ներքին դրության վատթարացմամբ։ Սեֆյան Իրանի թուլացման հիմնական պատճառներն էին ֆեոդալական ճնշման սաստկացումը, դասակարգային պայքարի սրումը և հպատակեցված ժողովուրդների դիմադրության աճը։ Այդ գործընթացը առանձնապես արագ ընթացավ XVII դարի վերջին և XVIII դարի սկզբին։ Կառավարող վերնախավի ներսում սրվել էր քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամը։

¹⁸⁹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 648։

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 464։

¹⁹¹ Դանելյան Լ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 140։

¹⁹² Ցև ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 475-476։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1. ՄԵՅՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԹՈՒԼԱՅՄԱՆ ՈՒ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՄԱՍԲ

XVIII դարի սկզբին Սեֆյան պետությունը ծանր ճգնաժամի մեջ էր: Դրան զուգահեռ անկայուն դարձավ նաև քաղաքական կացությունը: Այս ամենի հիմնական պատճառը համարվում էր ֆեոդալական շահագործման սաստկացումը, հարկային քաղաքականությունը և դասակարգային հակասությունները: Նման պայմաններում կրճատվեցին արտաքին առևտրի ծավալները: Դեռևս շահ Սուլեյմանի օրոք (1666-1694 թթ.) արդեն նկատելի էր երկրի քաղաքական թուլացումը: Իսկ Սուլթան Հուսեյնը (1694-1722 թթ.) կտրուկ կերպով ավելացրեց հարկերը, որն էլ բացասաբար ազդեց գյուղատնտեսության և արտաքին առևտրի զարգացման վրա¹⁹³:

XVII դարի վերջում և XVIII դարի սկզբին Իրանում տեղի ունեցող տնտեսական անկումը ուղեկցվում էր Սեֆյանների կենտրոնացված պետության քայքայմամբ: Կենտրոնն արդեն ի վիճակի չէր իր իշխանությունը պահպանել ծայրամասերի վրա: XVII-XVIII դարերի սահմանագծին իր տարածքով հսկայական Սեֆյան տերության մեջ իրար հետևից տեղի էին ունենում ապստամբություններ: Դրանցից ամենախոշորն ու նշանակալին, որի հետևանքով Սեֆյան տերությունը քայքայվեց, աֆղանական լեռերի ապստամբությունն էր: Այն սկսվեց գիլզաի աֆղանական

¹⁹³ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, (Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 332:

լեռի առաջնորդ Միր-Վեյսի գլխավորությամբ: 1709 թ. շարժումն ընթանում էր սուննիզմի դրոշի ներքո ընդդեմ շիա Իրանի: Ապստամբությանը հարեցին նաև աֆղանական մյուս ցեղերը և առհասարակ Սեֆյան տերության արևելյան ծայրամասերի բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերը: 1711 թ. Միր - Վեյսը իրեն հռչակեց անկախ կառավարիչ¹⁹⁴: Նրա որդի Մահմուդը ութամսյա պաշարումից հետո գրավեց Սեֆյանների մայրաքաղաք Սպահանը: Շահ Հուսեյնը ստիպված էր հրաժարվել գահից հոգուտ Մահմուդի: Աֆղաններին հաջողվեց իրենց իշխանությունը տարածել Կենտրոնական Իրանի մեծագույն մասի վրա¹⁹⁵:

Օգտվելով ստեղծված դրությունից Ռուսաստանն ու Թուրքիան ակտիվացրին իրենց նվաճողական քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ:

XVIII դարի առաջին քառորդում Իրանը իսկապես գտնվում էր տնտեսական ու քաղաքական կազմալուծված վիճակում: Աֆրիկան շրջանցող ծովային ճանապարհի յուրացումը ծանր հետևանքներ թողեց Իրանի տնտեսական կյանքի վրա: Արևմտյան Եվրոպայից Իրանի վրայով ձգվող ցամաքային տարանցիկ ուղին փոխեց իր ուղղությունը և անցավ ծովային ճանապարհով: Իրանը դուրս մնաց միջազգային աշխույժ առևտրի ոլորտից և մեկուսացավ: Նա գրկվեց առևտրական գործարքներից և պետական եկամուտներից:

Երկրի տնտեսական ճգնաժամին զուգադիպեց նաև քաղաքական կյանքի կազմալուծումը: Շահ Սուլթան Հուսեյնը Սեֆյան

¹⁹⁴ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 123

¹⁹⁵ Գասպարյան Ա. Ա., Հայ-իրանական հարաբերությունները XVIII դարի 20-30-ական թվականներին, ՀՀ ԿԳՆ ԳՊՄԻ, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2001, էջ 14-16:

հարստության ամենից ապիկար ու անձեռնհաս գահակալն էր Ռուսական պատվիրակ Արտեմի Վոլինսկին, որ 1715-1719 թթ. եղել է Իրանում և հանգամանորեն ուսումնասիրել էրկրի քաղաքական կյանքը, Պետրոս Մեծին ներկայացրած իր գեկուցագրում գրում է. «Այստեղ / Իրանում - Ա. Գ./ այնպիսի մի դեկավար է, որ ինքը ոչ թե հպատակների գլխին է կանգնած, այլ հպատակ է իր հպատակների մոտ, և հազվադեպ կարելի է գտնել նման մի հիմարի ո՛չ միայն թագակիրների, այլ նույնիսկ հպատակների մեջ: Այդ պատճառով ինքը ոչ մի գործի մեջ չի մտնում և ամեն ինչ վստահել է իր փոխանորդ Էհտիմա Դովլին, որն ամեն տեսակ անասունից էլ հիմար էե¹⁹⁶:

Տեղերում փաստական իշխանությունը գտնվում էր խաների ձեռքում, որոնք օգտվելով կենտրոնացված իշխանության թուլացումից անխնա կեղեքում էին ժողովրդին: Պետական պաշտոնյաները նշանակվում էին կաշառքով: Նման եղանակով էր նշանակվում անգամ խանը: Յուրաքանչյուր պաշտոնյա ձգտում էր հարստահարել ժողովրդին և կորզել իր սոված կաշառքի կրկնակին: Որպես կանոն պաշտոնյաները երկար չէին կառավարում և դա նորանոր կաշառքի հնարավորություն էր ստեղծում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի մասին կարևոր տեղեկություններ է հայտնում Եսայի Հասան Ջալալյանը, որը բացահայտում է այդ հարստության անկման պատճառները: Ըստ պատմիչի այդ պետության հիմքերը խարխուլ են և բնականաբար այն երկար կյանք չէր կարող ունենալ. «Զի յայտնի իսկ է, գրուն է նա, - ամենեցուն այս, թե տուն և կամ այլ շինուած ինչ մեծ թե փոքր

¹⁹⁶ Տե՛ս Соловьев С.М., История России с древнейших времен, Москва, 1963, кн. IX, стр. 367.

յորժամ հզնացեալ փլանոց իցէ, նախ որմունք և հիմունք խախտեալ բաժանի և ապաճեղուն տանեացն իջանէ. և զկնի այնորիկ ամենայն տանիքն ի վայր իջեալ կործանի. Այսպէս եղև և Թագաւորութին պարսիցե¹⁹⁷:

Վերջինիս հաղորդած տվյալները կարևոր են, որովհետև հեղինակը եղել է ոչ միայն ժամանակակից ու ականատես իր նկարագրած շատ իրադարձությունների, այլև գործուն մասնակցություն է ունեցել իր ժամանակի քաղաքական իրադարձություններին:

Եսայի պատմագիրն ատատորեն օգտվել է Առաքել Դավրիժեցուց. «Ի գրոցն Առաքել վարդապետի ծաղկաքաղ արարեալ հաւաքեցաքե¹⁹⁸:

Պատմիչը անդրադառնում է նաև ներքին ֆեոդալական երկպառակություններին, որոնք էլ թուլացնում են Իրանի պետական հիմքերը:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը եղել է XVIII դարի հայ ականավոր ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական գործիչ: Լինելով Հայոց Արևելյան կողմանքի՝ Հայոց Աղվանքի կաթողիկոս, նա ամբողջովին նվիրվել է ազգային - ազատագրական շարժմանը:

Պատմագիրը գիտակցելով պատմության դերն ու նշանակությունը, ժամանակակիցներին ու գալիք սերունդներին ներշնչել է հայրենասիրություն, ազգային արժանապատվություն և քաղաքական ինքնագիտակցություն:

Շահ Մուլլան Հուսեյնի մասին նա տալիս է արժանահավատ տեղեկություններ և XVIII դարում Իրանում ստեղծված նման

¹⁹⁷ Տե՛ս Եսայի Հասան - Ջալալյան, էջ 22-23:

¹⁹⁸ Տե՛ս Եսայի Հասան - Ջալալյան, էջ 16:

իրավիճակը բացատրում է Մուլթան Հուսեյն շահի վարած ներքին քաղաքականությամբ՝ հատկապես հարկային դաժան և կործանարար հետևանքներով, որի արդյունքը հանդիսացան աֆղանների ապստամբությունները: Եսային շատ լավ է գիտակցում Մուլթան Հուսեյն շահի վարած քաղաքականության ծանր հետևանքները և պատահական չէ, որ աշխատության այս գլուխը նա անվանել է «Յադագս վրդովման և խանգարման թագաւորութեանն Պարսից», որտեղ նկարագրում է Իրանի ներքաղաքական կացությունը:

Պատմագիրը խոսում է նաև 1699 թվականի աշխարհագրի մասին և մանրամասն նկարագրում է դրա իրականացման միջոցառումները, որը տևեց ավելի քան չորս տարի (1699-1702 թթ.): Պատմիչը դառնորեն նշում է. «Ջայս ամենայն, գոր գրեցաք, նորահնար չարիք էր, գոր եղին ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն, որ և առաջինն ևս ծանրագոյն էր բեռն ի վերայ ժողովրդեան, այժմս փոխանակ թեթևացուցանելոյ, զայսքան ևս յաւելին ի վերայն»¹⁹⁹:

Եսայի պատմագիրը այնուհետև բացահայտում է Իրանի պետական համակարգում գոյություն ունեցող արատավոր բարքերը և ներկայացնում դրանց վնասակար հետևանքները երկրի ու ժողովրդի համար: Նշում է, որ ըստ ընդունված կարգի, երբ նշանակում էին պաշտոնյաներին. ապա միայն ծանր հանցանքների համար էր հնարավոր նրանց հեռացնել պաշտոններից. «Իսկ այժմս և այսու թագաւորաւս ո՛չ այսպէս այլ թագաւորն և նախարարք իւր կաշառակուր լեալ փոյթ ընդ փոյթ փոփոխեալ հանէին և ի միում ամի, Բ և Գ տեարս և իշխանս, ի միում քաղաքի և գաւառի

¹⁹⁹ Տե՛ս Եսայի Հասան - Ջալալեան, էջ 16:

զկնի միմեանց առաքէին և նոքա եկեալ որպէս և ինքեանք կաշառոք ստացեալ էին զիշխանութիւնս իւրեանց, նոյնպէս և նոքա այնպէս ամենայն գդատ և զիրաւունս ժողովրդեան ի բաց եղեալ կեղեքէին, կողոպտէին զհնազանգեալս իւեանց...»²⁰⁰:

Նման տեղեկությունների մենք հանդիպում ենք նաև Առաքել Դավրիժեցու աշխատության մեջ, իսկ Եսայի պատմիչը ուղղակի վավերացնում է այդ փաստերի առկայությունը: Պատմագիրը իրականությունից բխող և իրականությանը համապատասխանող միանգամայն ճիշտ եզրահանգումներ է անում:

Ընդհանրապես նա աստելությամբ է խոսում իրանական զինվորների մասին և նրանց պատերազմներում կրած պարտությունների պատճառը համարում է այն, որ նրանք թուլամորթ և կանացի ազգ են և ամբողջ զիշերն անցկացնում են խնջույքներում, իսկ առավոտյան խոր քուն են մտնում. «Ըստ սովորութեան իւրեանց՝ գոր ի զիշերի մինչև ցառաւօտ խնճոյիք արբենան և յառաւօտուն ընդ խոր քնովք անկանին որպէս զշունս»²⁰¹:

Լինելով ակտիվ հասարակական քաղաքական գործիչ, Եսայի Հասան Ջալալյանը խիստ կարևորում է միջազգային հարաբերությունները և աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացնում այդ բնագավառին: Նկարագրելով հայ-վրացական և հայ-ռուսական հարաբերությունների մերձեցումը, պատմիչը կանգ է առնում Իրանի ցուցաբերած դիրքորոշմանը այս հարցում: Շահ Թահմազ Բ-ն անհանգստացած ռուս-վրացական հարաբերությունների ընթացքից, վրաց թագավոր Վախթանգին մեղադրեց պետական դավաճանության մեջ և 1722 թ. նրան զրկեց Քարթլիի վալիի ու իրա-

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 22-23:

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 42-43:

նական գորահրամանատարի իրավունքներից: Շահն այդ պաշտոնները հանձնեց նրա հակառակորդին՝ Վախեթի Կոստանյոյն թագավորին, որին հանձնարարվեց նաև Երևանի, Գանձակի ու Ղարաբաղի խանությունները: 1722 թ. վերջերից զինաբախման մեջ մտնելով Վախթանգ թագավորի հետ, 1723 թ. մայիսին Մուհամադկուլի խանը գրավեց Թիֆլիսը և քաղաքի դռները լայնորեն բացեց օգնության հրավիրված լեզգի ավարառուների առջև²⁰²: Վախթանգը ստիպված էր անցնել Ռուսաստան:

Երկարատև չեղավ նաև Կոստանյոյնի իշխանությունը: Թուրք նվաճողները շտապեցին քաղաքից վտարել Վախթանգին գորավիզ դարձած Թիֆլիսի հայ «քաղաքամարտիկ գորականներին», «...որք զեռզիս և զորդիս, զինչս և զանձինս եղեալ էին ի վերայ նորա (Վախթանգի - Ա. Գ.) յօժար սրտիւն²⁰³: Մուհամադկուլի խանը հավատարիմ մնալով պարսկական կողմնորոշմանը, հետամուտ եղավ հակաթուրքական ուժերի համախմբմանը²⁰⁴:

Նման պայմաններում փլուզվեց հայ-վրացական այն զինակցությունը, որը նպատակ էր հետապնդում ստեղծել հայ-վրացական թագավորություն: Հայերն ընկան մեկուսացման օղակի մեջ: Սակայն այդ վիճակում անգամ նրանք լարում էին իրենց ամբողջ ուժերը՝ երկրի ինքնապաշտպանությունը ապահովելու համար:

Ռուսական արքունիքը անգամ ձգտում էր կապվել Միր Մահմուդի հետ, պատրաստակամություն հայտնելով Իրանի գա

²⁰² Տե՛ս Եսայի Հասան-Ջալալյան, էջ 54:

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 53:

²⁰⁴ Տե՛ս «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի», Գոռնկ, Թիֆլիս, 1863, էջ 200:

հակալ ճանաչելու նրան, եթե միայն հրաժարվեր Թուրքիայի հետ դաշնակցելու մտադրությունից²⁰⁵:

Սեֆյան տերությունը գնալով ավելի ու ավելի էր թուլանում: Աֆղանները օգտվելով ստեղծված ծանր վիճակից անցան հարձակման և ուղղություն վերցրեցին դեպի Սպահան: Քաղաքից 25 կմ արևելք գտնվող Գյուլնաբադ գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը ճակատագրական եղավ Սեֆյանների համար: Իրանական զորքը պարտություն կրեց: Շահն անձնատուր եղավ աֆղանների առաջնորդ Միր Մահմուդին և թագն անձամբ հանձնեց նրան: Բայց բնակչությունը բուռն կերպով դիմադրում էր նվաճողներին:

Շահ Մուլթան Հուսեյնի որդին՝ Թահմազը, որ մայրաքաղաքի պաշարման օրերին կարողացել էր փախչել երկրի հյուսիսային նահանգները, իրեն շահ հայտարարելով, կոչ էր անում ժողովրդին համախմբվելու իր շուրջը՝ շարունակելու պայքարը օտար նվաճողների դեմ²⁰⁶:

Շահ Թահմազի մասին մեզ տեղեկություններ է հաղորդում Աբրահամ Երևանցին, որը «Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուիե» աշխատության մեջ անդրադառնում է աֆղանա-իրանական, աֆղան-թուրքական և իրանա-թուրքական հարաբերություններին:

Պատմագիրը մինչև անգամ մեզ տեղեկացնում է, որ Մյունիքի և Արցախի ազատագրական շարժման առաջնորդները կարգավորել են հարաբերությունները շահ Թահմազի հետ և անգամ Ղավիթ Բեկը շահից ստացել է լայն լիազորություններ: Այս փաս-

²⁰⁵ Տե՛ս Бумков П.Г., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. ч II, СПб 1869, стр. 44.

²⁰⁶ Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 2010, էջ 53:

տը հաստատում է նաև «Պատմութիւն Ղափանցոց» աշխատության մեջ բերված շահ Թահմազ Բ-ի հրովարտակը ուղղված Դավիթ Բեկին. «ՇահԹահմազ արքայ Պարսից՝ առ քաջո Դավիթ ՊէԿ, և առ քաջ զօրաւարսոյ Հայոց՝ որք ընդ քեզ են, ողջոյն: Ի բազմաց բազում անգամ ազոյ եղել մեզ՝ զքաջութեանց քոց, բայց արդ իբր ականատես իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց որ ընդդէմ թշնամեացն մերոց, ահա՛ արդ կացուցի զքեզ իշխան և զլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ և երկիրդ Ղափան՝ զոր կալար քաջութեամբ, քեզ լիցի. բայց դու ելցես, և ժողովեսցես առ քեզ զամենայն զօրս, և զխանս ի կողմանցդ յայդոցիկ, և ի բաց հանցես զՕսմանցին ի սահմանաց քոց»²⁰⁷:

Ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը ստիպել է Իրանի շահին ոչ միայն ճանաչելու Դավիթ Բեկի իշխանությունը, այլև նրան նշանակել է կուսակալ:

Աբրահամ Երևանցին Սեֆյան հարստության անկման պատճառը համարում է աֆղանների ապստամբությունը, որի նկարագրումով էլ սկսում է իր պատմությունը. «Հրայման ետ զօրքին՝ մտան ի քաղաքն, սուր քաշեց, յամենեքեան մեծացմեծ և իշխանք ըմբռնեց, շահ Յուսէն ըսպանեցին և (=5) որդին, մին որդի թաքուցեալ էր և փախեալ»²⁰⁸:

Պատմագիրը կանգ է առնում նաև քաղաքների ու բերդերի պաշարման վրա, նկարագրում է զորքերի մարտական ուղին և մեկնաբանում շահ Թահմազի հաղթանակների պատճառները: Այստեղ նա կարևորում է երկու կարևոր հանգամանք նախ՝ նշում

է շահի ռազմավարական բարձր մարտավարությունը և երկրորդ՝ թշնամիների անմիաբանությունը: Երևանցին պատերազմների պատմության պատմագիր է և դա է նրա՝ իբրև պատմագրի առանձնահատկությունը: Նա նկարագրում է Բաղդադի 9-ամսյա պաշարումը և թուրքերի պարտությունը Օսման փաշայի գլխավորությամբ: Երևանցին գոհունակությամբ նշում է, թե ինչպես թուրքական բանակը, որը մեծ գերակշռություն ուներ, Մծնկերտի մոտ գլխավոր ջախջախվել է, իսկ Աբդուլլա փաշան բռնվել ու սպանվել:

Պատմագիրը նշում է, թե ինչպես Բաղդադի վրա արշավելու ժամանակ օսմանցիք փակել էին միակ ճանապարհը և շահ Թահմազը գիշերով աննկատ 48000 հեծելազորով և 6000 հետևակով անցել է անանցանելի լեռան վրայով. «Երբ որ գիշերի կես եղավ, հրայման ետ զօրքին իւր բովանդակ, ձիայորն ոտովացուց, ամեն մարդ իւր ձին յետնէն քաշէ՝ ճանհայպարօքն չըգնայ, էս լեռ սարովս ինքն խանն յառաջ գնաց, այսչաբ զօրքն իւր յետնէն գնացին էս լեռիս գլխովն անցան, էս գիշերան կետուն, գնաց մտան օսմացու հողն...»²⁰⁹:

Աբրահամ Երևանցին նշում է, որ թուրքերը համառ դիմադրություն են ցույց տվել պարսիկներին, բայց վերջիններս խիզախորեն շարժվել են առաջ: Չանգանու վարարած գետի վրայով անցնելուց առաջ Թահմազը դիմելով զորքին ասել է. «Ով որ զիս կուգայ՝ ջուրն թաքի, ձիով անցնի»²¹⁰:

Սկզբում ջուրն անցավ Թահմազը, իսկ այնուհետև զորքը, իսկ վերջում պարսիկների օգնությամբ անցկացրեցին հետևակն ու թնդանոթները:

²⁰⁷ «Պատմութիւն Ղափանցոց», էջ 173-174:

²⁰⁸ Աբրահամ Երևանցի, էջ 21:

²⁰⁹ Աբրահամ Երևանցի, էջ 68-69:

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 69:

Ոգեչնչված հաղթանակներով Թահմազը շարժվեց Սպահան և տիրացավ հոր գահին:

Միաժամանակ շահը Ռուսաստանից նույնպես պահանջել է վերադարձնել Գիլյանը, բայց մերժում է ստացել: Մոսկվան պատճառաբանում է, որ դրա վրա ինքը շատ գումարներ է ծախսել և կվերադարձնի, եթե Իրանը փոխհատուցի այդ գումարները: Աբրահամ Երևանցին ընդգծում է, որ շահը համաձայնել է այդ ամենին և դրանից հետո կարգավորվել են ռուս-իրանական հարաբերությունները:

Ականատեսի մանրամասնությամբ պատմագիրը նկարագրում է Հայաստանում և Իրանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Հատկապես մեծ տեղ է հատկացնում ռազմական գործողություններին: Ցույց տալու համար թե ինչպիսի մանրամասնությամբ է Երևանցին նկարագրում ռազմաերթերը և մարտական ուժերը բերենք մեկ օրինակ: Օսմանյան մեծաքանակ բանակը Ահմադ փաշայի հրամանատարությամբ շարժվում է դեպի Համադան, «... եկին հասին Սայինայ, Սայնու յետ վեր կացի, գնացին Քանդայվար, Քանդայվարու գնացին Մուշբուլախ, որ մին յախբուր այն նորայ դուս եկել, քանզի շատ ջուր այ դուս գալիս էս յախբուրէ վերաս»²¹¹: Եվ այսպես շարունակ:

Աբրահամ Երևանցին Թահմազուլի խանի /Նադիրի - Ա. Գ./ ծավալած ռազմական գործողությունների նկարագրությունն սկսում է նրա Շիրազում աֆղանների դեմ մղած մարտերով, առանց սակայն նրա մասին որևէ տեղեկություն հայտնելու: Միայն նշում է, թե երբ շահ Թահմազը իմացել է Թահմազուլի խանի Սպահան գալու մասին. «Մարդ դրկեց Թահմազին թե՛

²¹¹ Աբրահամ Երևանցի, էջ 46:

«Լօնե /Զորքը - Ա. Գ./ Բախտիարին զօրայցել այ, մեր գեղերն մեր գերայվարում այ գնաս նորա վերայե»²¹²: Խանը կատարում է շահի հրամանը, թշնամին պարտվում է «...շահն յուրախացավ ես ինդաց, դրկեց Թահմազին լավ պատվայկան ըսգեստ հայգձուձե»²¹³:

Շահ Թահմազ Բ-ի միջազգային քաղաքականության վերաբերյալ արժանահավատ տվյալներ է հաղորդում Եղիա Կարնեցին, որը 1724 թ. գլխավորել է իրանական պատվիրակությունը դեպի եվրոպական երկրներ²¹⁴:

Պատվիրակության նպատակն էր շահ Թահմազի օրոք արձակված հրովատակները հանձնել ավստրիական Կարլուս VI կայսրին, Լյուդովիկոս XV թագավորին և Իննովկենտիոս պապին: Եղիա Կարնեցին մտադիր էր լինել նաև Պետերբուրգում: Նրա Ռուսաստան մեկնելու շարժառիթը, սակայն միանգամայն այլ էր, նա հանդիպել է Պետրոս Մեծին, զաղտնի բանակցություններ էր վարել նրա հետ և խնդրել է արագացնել հայ ժողովրդին իրանաթուրքական արյունոտ լծից ազատագրելու գործընթացը: Սակայն ֆրանսիական հետախուզության ջանքերով, նրան զրպարտում են իբրև իրանական գործակալ և ձերբակալում են: Ռուսական իշխանությունները նրան 12 տարի պահում են բանտում և հետո արքայրում: Սակայն երբ համոզվում են, որ Եղիան զրպարտության զոհ է, արդարացնում են և ազատում բանտից:

Ձերբակալության ժամանակ, նրանից բռնագրավել են նրա վարած գրագրությունների 60-ից ավելի թղթապանակները, որը

²¹² Նույն տեղում, էջ 53:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 53:

²¹⁴ Տե՛ս Եղիա Կարնեցու Դիվանը, Կյոթեր Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի պատմության, Երևան, 1968, էջ V:

հետո հանձնում են արտաքին գործերի պետական կոլեգիայի արխիվ: Նման ճանապարհով մեզ է հասել Եղիա Կարնեցու գրագրությունը, որը պատմական բացառիկ արժեք է ներկայացնում Մերձավոր Արևելքի և Այսրկովկասի պատմության ուսումնասիրության համար:

Նշված նամակները պարունակում են արժեքավոր տեղեկություններ Մերձավոր Արևելքի քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական կյանքի պատմության ուսումնասիրման համար և արժանի են հատուկ ուշադրության:

Նրա թողած տեղեկությունների մեծ մասը վերաբերում են Իրանի, Իրաքի, Վրաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի, Դաղստանի և Հնդկաստանի պատմությանը: Կարնեցին նամակներ է ստացել Մպահանից, Պուլից, Հալեպից, Կարինից և այլ վայրերից ու պատասխանել է դրանց: Եղիա Կարնեցու հետ նամակագրական կապեր է ունեցել Իրանի արքունի Էհտիմա Դովլա Նազին, Միր Սզիզ Սուլթան խանը, Պուլի ֆրանսիական դեսպան Մարկիզ դը Բոնակը և այլք: Նրա նամակներում արժանահավատ տեղեկություններ ենք գտնում իրանական արքունիքում տեղի ունեցող փոփոխությունների, Այսրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումների, ռուս-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունների և այլ ուշագրավ ոլորտների մասին: Եղիայի վավերագրերում միջանկյալ տեղեկություններ կան հայկական գաղթօջախների վերաբերյալ: Առևտրական հաշվեմատյանները հարուստ փաստական նյութ են պարունակում Մերձավոր Արևելքի և հարևան երկրների տնտեսական կյանքի պատմության մասին²¹⁵:

²¹⁵ Եղիա Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ XXXV:

Սովորաբար Մեֆյան շահերը վարպետորեն օգտագործում էին իրանահայ վաճառականների առևտրական լայն կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ ոչ միայն առևտրական, այլև քաղաքական նպատակներով: Առևտրական գործերով հայ վաճառականներին ուղարկելով Եվրոպա, Մեֆյան կառավարությունը նրանց տալիս էր դիվանագիտական բնույթի հանձնարարություններ: Հայ խոջաները հասկապես գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում իրանա-եվրոպական բանակցություններում հակաթուրքական ռազմական դաշինք կնքելու, Իրանի առևտրի ուղին թուրքական ճանապարհից դեպի Պարսից ծոց թեքելու, ինչպես նաև եվրոպական երկրների հետ առևտրական պայմանագրեր կնքելու հարցերում:

XVIII դարի սկզբից Իրանի տնտեսական անկմանը զուգընթաց իրանահայության նվիճակը սկսում է վատթարանալ: Պետության եկամուտների կրճատումը ստիպում է Մեֆյան կառավարությանը ուժեղացնել հարկապահանջությունը և առհասարակ տնտեսական ճնշումը:

Հատկապես ծանր հարկեր էին դրվում Նոր Ջուղայի վրա, որին գալիս է լրացնելու դավանափոխության քաղաքականությունը: Ամենևին էլ պատահական չէր, որ հայության արտագաղթը ավելի ու ավելի համատարած բնույթ էր կրում: Նոր Ջուղան դատարկվում ու անշքանում էր:

Անուրանալի է Նոր Ջուղայի դերը իրանահայության թե տնտեսական, թե քաղաքական կյանքում²¹⁶:

Իրանի հայ գաղթօջախները իրենց բազմադարյա գոյության ընթացքում ստեղծել են ուշագրավ մշակութային արժեքներ: Միա-

²¹⁶ Բայբուրդյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 274:

ժամանակ բարերար ազդեցություն կրելով իրանական հարուստ մշակույթից և իր հերթին ազդելով նրա վրա, հայ վարպետները հայկական ու տեղական մշակույթների համադրությամբ ստեղծել են ինքնատիպ և իր տեսակի մեջ անկրկնելի մի մշակույթ, որն իր տեսակի մեջ արժանի է հատուկ ուշադրության:

Ամենայն իրավամբ Խաչատուր Ջուղայեցին խոսելով ջուղայեցիների ստեղծարար աշխատանքի մասին գրում է. «Ընդ որոց և զՀին Ջուղայի բնակիչսն վարեալ եբեր ի յԱսպահան, և ետ տեղի բնակութեան ի Ջուղայեցիք հրաշալի յօրինուածովք, և բարձրաբերձ և գեղեցկագարդ շինուածովք, և ոսկենկար և զանազան երփնափայլ երանգոց վայելչութեամբք զտունս և զյարկս բնակութեան իւրեանց ըստ որում և գորոց պայշատութեանց ի տեսողաց գերահռչակ իսկ է արդեօք»²¹⁷:

²¹⁷ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 102:

2. XVIII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԸՍԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (1736-1747թթ.)

XVIII դարի առաջին քառորդում Իրանի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին դրությունը շարունակում էր մնալ չափազանց ծանր: Անհրաժեշտ էր իրականացնել կտրուկ միջոցառումներ՝ երկիրը անխուսափելի կործանումից փրկելու համար: Նման առաքելությունը վերապահված էր Նադիր շահին: Իրանի պատմության մեջ սկսվում է մի նոր ժամանակաշրջան՝ Նադիր շահի ժամանակաշրջանը, որը Իրանի պատմության բուռն իրադարձություններին ու վերելքի մի ժամանակահատված էր:

Դեռևս աֆղանա-իրանական պայքարի եռուն շրջանում Նադիրը միացել էր Թահմազ Բ-ին և իր ունակությունների շնորհիվ մեծ հեղինակություն էր ձեռք բերել: Նադիրը ծագում էր թյուրքական աֆշար ցեղից: Ծնվել է 1688 թվականին: Փոքրուց մոր հետ միասին տարագրվել է ստրկության՝ Խորեզմ, որտեղից փախել և վերադարձել է Խորասան: Նա հավաքագրել է ջոկատներ և անցել ծառայության շահ Թահմազի մոտ ու վերջինս էլ նրան նշանակեց Խորասանի կառավարիչ: Ժամանակի ընթացքում Նադիրը իր ազդեցության տակ զցեց շահին և ամրապնդեց իր դիրքերը ամբողջ Խորասանում: Այս մասին Ջուղայեցին գրում է. «Իսկ զայսու ժամանակաւ և Նատըր Դուլին զբռնավորական իշխանութիւն իւր ի գործ արկեալ էր ի սահմանս Խորասանայ. ո՛չ ընդ իշխանութեամբ աղուանից մտանէր, և ո՛չ թագաւորին, որով և զարհուրելի և սարսափելի իմն էր լեալ արդեօք բոլոր տեսողաց՝ և լսողաց»²¹⁸:

²¹⁸ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 247-248:

Նաղիբն ընդունեց Թահմազդուլի խան անունը և բոլոր մարզերի կառավարումը կենտրոնացրեց իր ձեռքը: Նաղիբի հաջողությունները անհանգստացրեցին աֆղաններին, որոնք 30 հազար զորքով հարձակվեցին Խորասանի վրա: Նաղիբը գլխովին ջախջախեց նրանց: Հետապնդելով նահանջող աֆղաններին Նաղիբը մոտեցավ Մյահանին: Աֆղանները ստիպված հեռացան մայրաքաղաքից: Նաղիբը հանդիսավոր մտավ քաղաք և ամրապնդեց Թահմազի իշխանությունը: Իրանը լիովին ազատագրվեց աֆղաններից: Այնուհետև 1730 թ. Նաղիբը օգտվելով օսմանյան արքունիքում սկսված գահակալական պայքարից, թուրքերից ազատագրեց Համադանը, Քերմանշահը, Արդեբիլը և Թավրիզը²¹⁹:

Թուրքերի դեմ մղած ճակատամարտում Թահմազը ծանր պարտություն կրեց և հազիվ փրկվեց գերի ընկնելուց: 1731 թ. շահը կնքեց թուրքերի հետ հաշտություն, որով վերջինս պահպանում էր իր իշխանությունը Արաքսի հյուսիսային մասում գրաված տարածքներում: Միաժամանակ Թուրքիան ստացավ 9 մարզ Քերմանշահից: Նաղիբն այս պայմանագիրը համարեց ամոթալի և չճանաչեց այն: Նա գումարեց դուռուլթայ (ավագանու ժողով) և հասավ այն բանին, որ շահ Թահմազը հրաժարական տվեց և նրա փոխարեն շահ հռչակվեց որդին՝ Աբաս Գ-ն (1732-1736 թթ.) «Այլ հաճեցաւ նախ ընտրել զվեցամսեայ մանուկն Աբաս՝ որդին Թամազայ ի վերայ պարսից թագաւոր»²²⁰:

Նաղիբը փաստորեն ամբողջ իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը և դարձավ երկրի ինքնիշխան տերը: Թագավորական գահի

²¹⁹ Զուլայյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում, Երևան, 1980, էջ 101:

²²⁰ Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 252:

նկատմամբ ցուցաբերած խորամանկ «անտարբերությունը» մեծ չափով բարձրացնում էր Նաղիբի հեղինակությունը: Նրա մեջ գուզորդված էին խորամանկ քաղաքագետն ու մարտերում կոփված ռազմագետ զորավարը: Ճիշտ գնահատելով ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, նա ամենայն վճռականությամբ հավաքագրում էր բոլոր զինական ուժերը՝ հակահարված տալու Իրան ներխուժած թուրքական զորքերին:

1732 թ. Նաղիբը ռուսների հետ կնքեց պայմանագիր, ըստ որի ռուսական զորքերն անմիջապես պետք է հեռանային Իրանի մերձկասպյան նահանգներից²²¹:

Դրանով Նաղիբը հնարավորություն է ստանում ամբողջ ուժերը կենտրոնացնել Իրաքում և Այսրկովկասում հաստատված թուրքական զորքերի դեմ:

Տեղեկանալով Նաղիբի նախապատրաստությունների մասին, սուլթան Մահմուդը զորքեր ուղարկեց Կովկաս: Նաղիբն արդեն հասցրել էր Թավրիզի ու Արդեբիլի վրայով մտնել Շիրվան, գրավել Շամախին ու պաշարել Գանձակի բերդը:

Վճռական ճակատամարտը Նաղիբի ու Աբդուլլա փաշայի զորաբանակների միջև տեղի ունեցավ 1735 թ. հուլիս 8-ին, Երևանից ոչ շատ հեռու գտնվող Եղվարդ գյուղի մոտ (Մուրադ-Թափա անունով բլրի մոտ) և, չնայած թվական բացարձակ գերակշռությանը, թուրքերն այստեղ ջախջախիչ պարտություն կրեցին և անկանոն ու խուճապահար նահանջեցին: Այս ճակատամարտում փայլեց Նաղիբի ռազմական տաղանդը: Թուրքերի դեմ նա օգտա-

²²¹ Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 340-341:

գործեց իր սովորական մարտաեղանակը՝ հարձակվել որքան կարելի է մեծ արագությամբ և հանկարծակիի բերել թշնամուն:

Իրանական զորքերը տարան փայլուն հաղթանակ: Սպանվեց նաև թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Քյոփրյուլու Աբդուլլա փաշան:

Կրետացին նշում է. «Զի այնմ վայրի և ի նոյն տեղի, որում ԺԵ /15/ ամառ յառաջ Գ/3/ զօրագլուխ Յ/300/ արամբքն զԺԲՌ /12000/ պարսիկս կոտորեցին, և արեան ճապաղի դիաթաւալ ընդ երեսս դաշտին զգէշս մարդկան արկին կերակուր լինել զազանոց և թոչնոց, նոյնգունակ զտրիտուրն փոխարինաց հատոյց ամենակարողն»²²²:

Ականատես պատմիչն հավելում է, որ սպանված օսմանցիների թիվը հասել է 40 հազարի. «Որ և յետ կոտորածին հանդէս արար և ետ ի թիւ արկանել զսպանեալսն: Եւ գտին ԽՌ (40000) դի ի յօսմանցոց»²²³:

Պատմիչը միաժամանակ մանրակրկիտ տեղեկություններ է հաղորդում Եղվարդի ճակատամարտի մասին: Թուրքերը վստահ, որ իրենց ուժերը գերակշռում են, անցան հարձակման. «Եւ զկնի թօփերաց հեծեալքն, և ի միջի իւրեանց՝ սերասքեր Ապտուլահ փաշեն, և Սարու Մուստաֆայ փաշայն, և Թէմուրն, և Փօլատն այլև՝ Քոռ չաւուշն, որ և պարծեցեալ էր ի նոյն գիշերին, եթև՝ «Ի՛նչ պիտի լինին պարսիկքն, զի առ ոտս հեծելագորացն իմոց տամ առաթուր կոխել զնոսս»²²⁴:

²²² Աբրահամ Կրետացի, էջ 57-58:

²²³ Նույն տեղում, էջ 61:

²²⁴ Նույն տեղում, էջ 58:

Հունիսի 8-ի 133 կիրակի օրը սկսվեց այդ նշանավոր ճակատամարտը. «Օսմանցիքն 5(2) կամ 133 գ (3) թօփ միայն կարացին ձգել, իսկ պարսից կողմն՝ թուի, թէ՛ 3 (300) (այլ աւելի թօփ ձգեցին, և զամպարակներն՝ զամենայն և ձեռաց թֆանկնէ՛ն՝ բազում»²²⁵:

Թուրքերն իսկապես այնպես էին թուլացել, որ չէն կարողանում անգամ ձեռքները շարժել, որպեսզի պաշտպանվեն. «Որք և ձեռք անգամ ոչ կարէին վերացուցանել, որպէս թէ կապեալ էին առաջի սպանողաց»²²⁶:

Պատերազմող կողմերի համար հայ ժողովրդի դիրքորոշումն ուներ կարևոր նշանակություն ²²⁷:

Նկարագրելով Եղվարդի ճակատամարտը և իրանական զորքերի հաղթանակը, Կրետացին գրում է, որ ինքը դրանից երեք օր հետո եղել է ճակատամարտի դաշտում և իր աչքերով տեսել թուրքերի ողբերգական վիճակը:

Ու այս ամենը կատարվեց Նադիր-դուլու /Հրաշքների սարուկ/ շնորհիվ: Փաստորեն հասարակ ուղտապահը և ավագակապեալը դարձավ մեծ հեղինակության տեր անձնավորություն: 1736 թ. ավարտվեց Իրանի քաղաքական միավորումը, բայց երկրի տնտեսությունը դեռ շարունակում էր մնալ ծանր դրության մեջ: Նադիրը պարզորոշ տեսնում էր, որ Սեֆյանները կորցրել են ոչ միայն իրական իշխանությունը, այլև իրենց հեղինակությունը վերնախավում: Նա որոշեց հարմար պահն օգտագործել իրանական գահը գրավելու համար:

²²⁵ Նույն տեղում, էջ 59:

²²⁶ Աբրահամ Կրետացի, էջ 61:

²²⁷ Կոստիկյան Ք., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIII, Երևան, 2004, էջ 356-371:

1735 թ. նոյեմբերին Նադիրն իր բանակով շարժվեց Մուղան: Այստեղից նա հրավերներ ուղարկեց երկրի բոլոր նահանգների կառավարիչներին և ավագանուն հավաքվելու՝ կարևոր խորհրդակցության: Հրավիրվածների շարքում էր նաև հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին: Հաջորդ տարվա գարնանն արդեն այստեղ էր հավաքվել Իրանի աշխարհիկ ու հոգևոր, մուսուլման և այլադավան ավատատիրության վերնախավը: Նադիրը կոչ արեց ընտրել նոր շահ, քանզի Աբաս Գ-ն երեխա է, իսկ ինքը հոգնել է և ցանկանում է գնալ հանգստի: Իհարկե, բոլորը հիանալի հասկանում էին, որ դա ձևական բնույթ է կրում: Ժողովը չհամաձայնեց այդ ամենի հետ և երկար ժամանակ համոզում էին Նադիրին համաձայնելու դառնալ շահ: Ավագանու ժողովը գահի միակ արժանի թեկնածու ճանաչեց երկիրն օտար նվաճողներից ազատագրող Նադիրին: Գարնանամուտին, իրանական ավանդական ամանորին, Մուղանում տեղի ունեցավ Նադիրի թագադրությունը:

Օտար աղբյուրները նշում են, որ Աբրահամ Կրետացին է թագադրության ժամանակ կապել Նադիրի սուրը²²⁸:

Կաթողիկոս պատմագիրն իր հիշատակարանում զգալի տեղ է հատկացրել Մուղանում Նադիրի թագադրման նկարագրմանը: Կրետացին, որպես ականատես մանրամասն նկարագրում է Մուղանի ճամբարը, հանդիսավոր արարողությունները: Պատահական չէ, որ անզիլացի գիտնական Լուորենս Լոկկարտը իր աշխատությունը գրելիս հիմնականում հենվում է Կրետացու տվյալների վրա²²⁹:

²²⁸ Lavisse E. Rambaud A., Histoire Ge'ne'rale du IVe Sie'cle a` Nos Jours, Paris, 1896, t. VII, p. 113.

²²⁹ Lockhart, Nadir Shah, a critical study mainly upon contemporary sources, London, 1938, pp. 97-98.

Հայ պատմագրության մեջ Մուղանի իրադարձությունների մասին մեզ տեղեկություններ է հաղորդում մեկ ուրիշ ժամանակակից՝ Հակոբ Շամախեցին, որը հետագայում դարձավ հայոց կաթողիկոս: Նրա տվյալները հիմնականում համընկնում են Կրետացու հաղորդած տվյալներին, բայց Շամախեցին խիստ սուղ տեղեկություններ է հաղորդում այս մասին²³⁰, իսկ Կրետացին ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում ամեն մի մանրուքի վրա: Նրան քաջածանոթ էր Իրանի քաղաքական կառուցվածքը և հիանալի կերպով նկարագրում է թագադրության մասնակիցներին, թվարկում նրանց կոչումները և պաշտոնները, որից էլ պարզ է դառնում, թե որ խավի վրա էր հենվում Նադիր շահը: «Իսկ Խանն բազմեալ էր ի գլուխ վրանին՝ ի մէջ փոքր խցանման տեղին: Քանզի վրանի ծայրն ուներ երիս յատուկ տեղիս որպէս ճիպինլուխ, փոքր վրանաձև փերտով և դռներն վարագուրով: Յորում բազմեալ էր Խանն ի մէջ միոյն ի նոցանէ, և դէմքն առ մեզ նայելով առ ամենեսեանսն, զի դրանց վարագուրն ի բաց էր »²³¹:

«Այդտեղ 1736-ին յունուար 6 նոյն կաթողիկոսն փառաւորապէս կատարում է ջրօրհնեաց հանդէսը Երասխի վերայ, խաչը ջրիցն հանում է Մէլիք-Եկեանն»²³²: Մովորության համաձայն հայոց հայրապետը շահին նվիրում է երկու նժույգ, իսկ շահն էլ նվիրում է կաթողիկոսին հնդկական հայրապետական թանկագին զգեստ, որն այսօր պահպանվում է Էջմիածնի թանգարանում:

²³⁰ Тер-Аветсисян С., Походы Тахмас-Кули хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акона Шамахеци, Тифлис, 1932, стр. 15-17:

²³¹ Աբրահամ Կրետացի, էջ 106:

²³² Պատմութիւն Աղուանից, ք. հատոր, ի Մակար Եպիսկոպոսէ Բարխուտարեանց, Թիֆլիս, 1907, էջ 94:

Հարկ է նշել, որ Նադիրի կերպարը Կրետացին ներկայացրել է իդեալականացված: Ելնելով հայ եկեղեցու շահերից, Կրետացին Նադիրին ներկայացնում է իբրև քրիստոնեաւեր, հայերին ընդառաջող ու բարյացակամ: Կրետացին «Պատմության» մեջ նշում է, որ Մայր Աթոռն ուներ բազում կարիքներ, իսկ միջոցները խիստ սուղ էին: Կաթողիկոս պատմիչը խնդրում է Նադիրին օգնել եկեղեցուն և Նադիրը սիրով ընդառաջում է նրան: Մինչև անգամ Կրետացին իրեն վտանգի ենթարկելով խնդրում է Նադիրին ազատել 300 հայ ընտանիքներին, որոնց ուզում էին տարագրել Խորասան: Շահը դարձյալ հարգում է կաթողիկոսի խնդրանքը:

Պատմիչի հաղորդումներից դժվար չէ նկատել, որ կա երկակիություն Նադիրի գործունեության գնահատման շուրջ: Մի կողմից նա գովաբանում է Նադիրին, անվանելով նրան «մեծախելք» «երկրորդ Ալեքսանդր» «իմաստուն» և այլն, իսկ մյուս կողմից նա նշում է, որ գործ ունի բռնակալի հետ: Նման մոտեցման պատճառն արդեն ակնհայտ է: Պատմագիրը չափազանց դիպուկ բացահայտում է Նադիրի բռնակալական հատկությունները և այդ ամենը նա գրում է Նադիրի կենդանության օրոք: «Բարէ՛ սաստիկ իշխանութիւն և հրաման երկրորդ Ադեկսանդրիս: Զի անհուն բանակն և այնքան խառնիճաղանճ բազմութիւնն, իբրև զայր մի, անշշունչ և համեստ կային սասանեալ: Եւ ոչ ոք իշխեր ասել այր ցընկեր իւր և կամ ցոամիկս, ևս առաւել՝ ցմեզ և ցմեր ազգն, եթե՛ «Այսպէս արայ, կամ՝ այնպէս»: Այլ իւրաքանչիւր ի վերա պահպանութեան իւրոյ և գործոյն հաստատ և ահիւ պակուցեալ»²³³:

²³³ Արքահամ Կրետացի, էջ 87:

Պատմագիրը նշում է, որ Նադիրը այդ հեղինակությանն է հասել շնորհիվ պատերազմներում ձեռք բերած փառքի և իր շուրջը ստեղծած ահ ու սարսափի:

Կրետացին գրում է, թե ինքն ինչպես իր ականջներով լսել է, որ երկրի խաղաղությունը ապահովելու նպատակով, Եղվարդի ճակատամարտում 40000 թուրք սպանող Նադիրը ի լուր աշխարհի թուրքերին պարսիկների եղբայր է համարել:

Կրետացու նկատմամբ Նադիրի մոտեցումը նույնպես եղել է երկակի: Նա հաճախ ընդառաջ է գնացել կաթողիկոսի խնդրանքին, նպատակ ունենալով ստանալ հայ եկեղեցու աջակցությունը, քանզի քաջ գիտակցում էր, թե ինչ դեր ունի եկեղեցին հայ քաղաքական կյանքում: Այնուամենայնիվ շահը լիովին չէր վստահում Կրետացուն:

Պատմիչի վկայությամբ, Նադիրի մասին շողոքորթական բանաստեղծություններ է գրել Ատրպատականի վեզիրը, որը եղել է նաև բանաստեղծ: Կրետացին ցույց է տվել նաև Նադիրի խոսքի և գործի հակասությունը, թե ինչպես Նադիրը Թիֆլիսում իր մեծամեծներին ասել է. «Եւ չի՛ լինի թէ նեղացնէք զազգս հայոց կամ վնասէք, զի զայնպիսին պատուհասակո՞ծ առնեմ»²³⁴:

Բայց, երբ շահը Թիֆլիսից գնացել է Խորասան, ապա կարգադրել է բռնությամբ հայ բնակչությանը տեղահանել Խորասան:

Կրետացու մեկ այլ վկայությամբ Նադիրը իր նախկին զրագրին կարգել է պատմիչ և պատվիրել գրելու իր պատմությունը թագավորների ու եղելությունների մասին: Նույնիսկ կան տեսակետներ, որ նմանատիպ առաջարկություն է ստացել նաև Արքահամ Կրետացին:

²³⁴ Արքահամ Կրետացի, էջ 70:

Նաղիր շահ Աֆշարը չսահմանափակվեց իրանական պետության վերականգնումով: Անխոնջ նվաճողին հանգիստ չէր տալիս Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքը: Վարում էր ակտիվ զավթողական քաղաքականություն: Ստեղծելով հզոր բանակ, նա 1737 թ. արշավեց Աֆղանստան, գրավեց Ղանդահարը, 1738 թ. մտավ Քարուլ: Իրեն ենթարկելով աֆղանական ցեղերին, Նաղիր շահը պատերազմ հայտարարեց «Մեծ Մողոլի» պետությանը, մտավ Հնդկաստան և 1739 թ. գրավեց Դելին: Այնուհետև նա գրավեց Բուխարայի և Խիվայի խանությունները: 1743-46 թթ. ձեռնարկեց նոր պատերազմ Թուրքիայի դեմ. «Արդ՝ ի 1190 թուղջն՝ դարձաւ Նատրը մեծաւ յաղթանակօք, և անհամար աւարօք ի Պարսկաստան»²³⁵:

Այսպիսով Նաղիրը ստեղծեց մի հզոր պետություն, որի սահմանները հասնում էին Եփրատից մինչև Ինդոս գետը:

Նվաճողական արշավանքներում Նաղիրը ունեցավ մեծ հաջողություններ²³⁶: Սակայն երկրի ներսում բռնկվեցին ներքին ապստամբություններ, որոնք ճնշելու համար Նաղիրը ստիպված էր զգալի ուժեր տեղափոխել ռազմաճակատից: Թուրքիայի դեմ մղված նոր պատերազմը չնայած իրանական զորքին բերեց որոշակի հաջողություններ, այնուամենայնիվ դրանք չունեցան նախկին ազդեցությունը, քանզի երկրի ներքին դրությունը դարձել էր անկայուն: 1746 թ. Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց նոր պայմանագիր, որով երկու երկրների սահմանները մնում են անփոփոխ:

²³⁵ Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 262:

²³⁶ Գասպարյան Ա., Նաղիր շահի ներքին ու արտաքին քաղաքականության գնահատման շուրջ, ՀՀ ԳՊՀ, գիտական նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 87-91:

Արշավանքների իրականացումը պահանջում էր մեծ ծախսեր և ամենևին էլ չարդարացրեց սպասված հույսերը: Մինչև անգամ Նադիրը մտածում էր գրավել Կասպից ծովի ափերը: 1743 թ. ձեռնամուխ եղավ ռազմական նավատորմի կառուցմանը: Սա անհանգստացրեց Ռուսաստանին և վերջինս կենտրոնացրեց իր ռազմական ուժերը: Մակայն գործը ռազմական բախումների չհասավ:

Նադիրը վարում էր կենտրոնաձիգ քաղաքականություն: Մայրաքաղաքը տեղափոխեց Մեշհեդ: Մակայն երկրում խորանում էր տնտեսական ճգնաժամը: Այժմ արդեն երկրի ներքսում Նադիրի քաղաքականությունը աջակցություն չէր գտնում: Պետության հարստության մեծ մասը ծախսվեց ռազմական նպատակներով: Ջանալով կարգավորել ստեղծված դրությունը, Նադիրը բռնագրավեց վակֆային հողերի մեծ մասը և կրճատեց դզլբաշների հողային տիրությունները: Նման քայլը առաջ բերեց շիա մահմեդականության և դզլբաշների դժգոհությունը:

Տեսակետ կա նաև այն մասին, որ իբր Նադիրը ծրագրեր էր փայփայում իր մականի տակ ողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի տարածքում միասնական մահմեդական պետություն ստեղծելու մասին, ուստի իր ապագա նվաճումների համար փորձում էր ստեղծել գաղափարական համապատասխան հող

Նադիրը սակայն միայն նվաճող չէր, նա ուներ մեծ գաղափարներ և քաջ հասկանում էր, թե ինչ ահավոր չարիք են կրոնական խտրականությունները և ձգտում էր վերացնել դրանք: Նա ցանկանում էր ստեղծել մեկ ընդհանուր կրոն և նույնիսկ կարգադրել էր արաբերենից պարսկերեն թարգմանել իսլամի սուրբ գիրքը՝ Դուրանը: Շահնշահը կարգադրեց նաև թարգմանել Հին

Կտակարանը: Նադիրը ձգտում էր իր կողմը գրավել սունիներին և դրսևում իսկ թուլացնել շիա մահմեդականության դիրքերը: Այս մասին Ջուղայեցին արձանագրում է. «Եւ ապա վճռահատէ՝ միաբանիլ զՇիայ, և զՄիւնի ազգսն. և հրամայէ ի բաց բանուալ զամենայն տարաձայնութիւնս, այսինքն՝ ոչ անիծանել զՕմարն, զՕսմանն և զԲուրաքրն, և ո՛չ առնել զխառնիճադանճ և զբանդագուշեալ ամբոխն ի տօնի մահուան Հօսէնին, և զայլս այսպիսիս, որովք զհակառակութիւնս կրէին ընդ տաճկաց»²³⁷:

Նադիրը իմանալով, որ շիա հոգևորականության եկամուտները հասնում են 7 մլն.ռուբլու²³⁸, հետաքրքրվեց՝ թե՞ ինչի վրա են ծախսվում այդ գումարները: Նրան պատասխանեցին, որ դրանք ծախսվում են դպրոցների, մզկիթների և մուլաների վրա, որոնք ադորում են, որ ալլահը պահպանի երկիրը թշնամիներից: Նադիրը բռնագրավեց հոգևորականության եկամուտները և հատկացրեց պետական գանձարանին:²³⁹

Այս քայլը նա մեկնաբանեց այն հանգամանքով, որ, եթե Իրանը չկործանվեց, ապա շնորհիվ ոչ թե ալլահի՝ այլ իր քաջ զինվորների: Սա աննախադեպ քայլ էր մահմեդական երկրների կյանքում:

Ձգտելով կարգավորել երկրի տնտեսական անկումը, Նադիրը երեք տարով ազատեց Իրանի ժողովրդին ամեն տեսակի հարկերից: Բայց այս քայլն էլ չօգնեց, քանզի օրավուր սաստկանում էր ժողովրդի դժգոհությունը Նադիրի քաղաքականությունից: Դժգոհությունը առկա էր նաև ռազմական ու քաղաքական շրջաններում:

²³⁷ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 260-261:

²³⁸ Լեո, նշվ. աշխ., հ. III, գիրք 1, էջ 222:

²³⁹ Кушмушев С. О. - Походы Надир-шаха в Герат Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889, стр. 216.

րում: Խիստ կերպով քայքայվել էր պետության միասնականությունը: Նաղիիրը միայն գենքի ուժով էր կարողանում պահպանել այդ հսկայածավալ պետության հանգստությունը:

Դժգոհության հետևանքները եղան մի շարք ապստամբությունները, որոնք ծավալվեցին քաղաքացիների ու գյուղացիության շրջաններում: Նաղիրին չնայած հաջողվում էր գենքի ուժով ճնշել դրանք, այնուամենայնիվ չէր կարողանում կարգավորել ներքին դրությունը երկրում: Որքան արագ տեղի էր ունեցել Նաղիրի բարձրացումը, նույնքան արագ էլ այն սկսեց անկում ապրել: Հատկապես աղետաբեր եղավ Դաղստանում բռնկված ապստամբությունը: Նաղիիրը գորքով մեկնեց այն ճնշելու, բայց լեռնային կիրճերում ընկավ շրջապատման մեջ և ունեցավ մարդկային ու նյութական մեծ կորուստներ: Ջորքի մեջ սով սկսվեց, նկատվեցին նույնիսկ մարդակերության դեպքեր: Սկիզբ առան պալատական խարդավանքները: Շահին հավատացրին, որ իր դեմ դավադրություն է լարում որդին՝ Ռզա-դուլի-միրզան: Նաղիիրը հրամայեց կուրացնել նրան: Հետագայում պարզվեց, որ որդին անմեղ էր: Խղճի խայթը տանջում էր Նաղիրին: Նա դարձել էր չափազանց կասկածամիտ և դաժան: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ երբ Նաղիիրը ուղարկեց դահիճներին որդուն կուրացնելու, վերջինս խնդրեց նրանց հայտնել իր հորը, որ այդ քայլով կուրացնում է ամբողջ Իրանը:

Թագաժառանգը մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրում և երեք սպաներ ուխտեցին վրեժխնդիր լինել թագաժառանգի կուրացման համար: Ջորքն էլ էր դժգոհ, որովհետև շահը երկար ժամանակ չէր վճարում գորքին, պատրաստվելով ինչպես ասում էին, պետական հարստությունները տեղափոխել հայրենի Խորա-

սան, ուր և մտադիր էր բնակություն հաստատել: Բայց ամենից վատթարն այն էր, որ պատերազմական բախտը նույնպես երես էր թեքել նրանից²⁴⁰:

Նաղիիր շահի գործունեությունը լայնորեն արտացոլված է նաև Խաչատուր Ջուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից» աշխատության մեջ: Նա մեզ տեղեկություններ է տալիս Կրետացուց մոտ 50 տարի հետո: Պատմագիրը ներկայացնում է, թե ինչպես աննշան տոհմից սերված ռամիկ ուղտապանը կարողացել է հասնել այդ փառքին: Պատմիչը այդ մասին արձանագրում է. «Այլ ստոյգ է՝ զի սա ի ռամկաց և յաննշան տոհմից վերաբուսեալ շառաւիղեցաւ. քանզի և հայր նորա էր թաղեացագործ՝ որով աշխատեալ ուտէր զհաց իւր, և անուն նորա Իմամ Դուլի»²⁴¹:

Խոսելով Նաղիրի քաղաքականության հետևանքների մասին Ջուղայեցին դառնացած գրում է. «Եւ իբրև սպառեալ եզերեցաւ չար բռնակալութիւն նորա, յայնժամ իսկ և իսկ կալաւ սկիզբն այլոց չարագունից բռնակալութեանց. որք մինչև ցայսօր մի գկնի միոյ էլնէջս առնելով տգրկաբար ծծեն զարինսս մեր. և զկեանս ողորմելի ժողովրդոց յերկրիս խոշտանգանօք քաղեն»²⁴²:

Ջուղայեցին Նաղիրի բռնակալությունը ավելի դաժան է համարում, քան աֆղաններինը և միաժամանակ պարզաբանում է նրա աղետալի հետևանքները:

Պատմագիրը անդրադառնում է նաև հայ-իրանական հարաբերություններին: Հավատարմություն հայտնելով Նաղիրին, հայ մելիքները իրենց գորքերով մասնակցում էին թուրքերի դեմ

²⁴⁰ Բայբուրդյան Վ., էջ 379-380:

²⁴¹ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 255:

²⁴² Նույն տեղում, էջ 272:

մղվող կռիվներին, ապահովում ռազմական հարկերի ու տուրքերի գանձումը, բանակին մատակարարում էին պարեն ու հանդերձանք²⁴³:

Նաղիբի բանակում, ինչպես վկայում է Աբրահամ Երևանցին, կային հինգ հայ հարյուրապետներ, իրենց գորքերով. «Ս էին,- ասում է նա,- ի գօրս Պարսից հինգ քրիստոնեայք յազգև մերմէ, որք էին հազարապետք Ղուլի խանին և ունէին գօրս հարիւրաւորս, անուն միոյն՝ Դաւիթ, գոր Գորըցենցի բէկ ասեն. երկրորդն էր Ատովմին որդի Աբիճան. երրորդն էր չափնեցի Եյոյն բէկի որդի Աղաճանն, չորրորդն չափնեցի Մուսիսին որդի Բալիզն, հինգերորդն՝ ճաղակերանց Թօփուզի որդի Հախնեզարն»²⁴⁴:

Բնականաբար շատ հավանական է այն տեսակետը, որ Նաղիբի բանակում գտնվում էին հայ զինվորականության վերջին բեկորները: Շահը առատորեն պարգևատրում էր հայ մելիքներին իրենց ծառայության համար: Հասկապես Նաղիբը գոհ էր Մելիք-ջանի քաջությունից և վերջինս ոչ միայն հաստատվեց իր հայրենի ժառանգական իրավույքների մեջ, այլև նշանակվեց Երևանի խանից անկախ մի կառավարիչ նաև մահմեդական տիրապետողների վրա: Անգամ Նաղիբը նրան անվանում էր «բաբա», այսինքն՝ հայր²⁴⁵:

Նաղիբին մեծ ռազմական աջակցություն ցուցաբերեցին Ղարաբաղի հայ մելիքները և Նաղիբը երախտագիտության նշաններով վարձահատույց եղավ նրանց: Նաղիբը բարյացակամ էր

²⁴³ Տե՛ս Կոստիկյան Ք., Ղարաբաղի հայ մելիքները Նաղիբ շահի իշխանության տարիներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ, հ. XXVII, Երևան, 2007, էջ 264-265:

²⁴⁴ Աբրահամ Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 75-76:

²⁴⁵ Լեո, նշվ. աշխ., հ© 3« գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 224:

տրամադրված Ղարաբաղի ազատագրական շարժմանը, քանի որ այն ուղղված էր Իրանի արյունաբերու թշնամի Թուրքիայի դեմ:

Արցախի հայ մելիքների զինակցությունը Նաղիբի հետ ավելի քան ամրացրեց նրանց իշխանությունը՝ «ճնունդ տալով նոր վարչական միավորի՝ «Ճամասայի մելիքություններին», Նաղիբը փաստորեն վավերացրեց այն, ինչ 15 տարիների հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք էր բերել Արցախի ազատատենչ հայությունը:

XVIII դարի 30-ական թվականների հայ իրականության խոշորագույն քաղաքական դեմքը Դիզակի Մելիք Եզանն էր: Նաղիբի պալատական պատմիչ Մուհամմեդ Քյազիմը բազմիցս հիշատակում է նրան որպես իմաստուն մի գործիչ, որը Նաղիբի կողմից արժանացել է մեծ սիրո և վստահության: Պարսիկ պատմիչը նշում է նաև Մելիք-Թամրազի և Մելիք-Հարությունի անունները: Ըստ նրա հայ մելիքները, որոնք գործում էին Սյունիք-Արցախում ու Արարատյան երկրում, թուրքական զորքերի ներխուժումից առաջ, իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Կուր և Արաքս ու սպառնում էին Գանձակի և Երևանի բերդերին²⁴⁶:

Հարկ է նշել, որ միայն ռազմական հանգամանքներով չէր պայմանավորված Նաղիբ շահի նման վերաբերմունքը հայերի հանդեպ: Այդ դաժան նվաճողը, որից սարսափում էր ամբողջ Իրանը մի առանձին հակում ուներ դեպի Էջմիածինն ու հայոց կաթողիկոսը: Նա սիրով կատարում էր Աբրահամ Կրետացու խնդրանքները, հայոց հոգևոր կենտրոնին տալիս էր զանազան արտոնություններ և մեծ նվիրատվություններ: Իրողությունն այն էր, որ Նաղիբը շատ լավ հասկանում էր հայոց կաթողիկոսի դերն ու նշանակությունը հա-

²⁴⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 181:

յության կյանքում: Միաժամանակ չպետք է ժխտել նաև Աբրահամ Կրետացու անձնական հատկանիշները: 1737 թ. վախճանվեց հայոց կաթողիկոսը և նրան փոխարինեց Ղազար Ջահկեցին: Վերջինս ամեն ինչ անում էր Նաղիրի բարյացակամությունը շահելու, բայց ապարդյուն, քանզի բռնակալն անգամ չէր ցանկանում նրա երես տեսնել: Այդ տարիներին հայ ժողովուրդը ենթարկվեց նորանոր բռնությունների:

Կյանքի վերջին տարիներին Նաղիրը մեծ աշխարհակալից դարձել էր երկիրը կեղեքող բռնակալ: Նրա կասկածամտությանն ու դաժանությանը անխտիր ենթարկվում էին բոլորը: Դավադրության վտանգը նրան դարձրել էր անողոք ու անգութ: Մարդկանց գանգերից բուրգեր էր կառուցում: Շիրազի ամբողջ ազգաբնակչությանը հրամայեց կոտորել, իսկ Մեշհեդում հանել տվեց բոլոր բնակիչների մի կամ երկու աչքերը²⁴⁷:

Իրանի բնակչությունը հոծ խմբերով փախչում էր օտար երկրներ: Նման դրությունից զերծ չմնաց նաև հայությունը: Նաղիրը հանձնարարել էր Նախիջևանի խանին իմանալ բնակիչները վերաբերմունքը իր նկատմամբ: Վերջինս խորամանկությամբ իմացավ դժգոհ խավի անունները, որոնց մեջ կային նաև մեծ թվով հայեր ու հայտնեց այդ մասին Նաղիրին: Շահը հրամայեց կուրացնել բոլոր ցուցակագրվածներին, իսկ ունեցվածքը բռնագրավեց. «Եւ անդ էր ողորմ տեսիլ տեսանել և անբերելի բռնութիւն յափշտակութեան. քանզի պաշարեալ գտունս նոցա, և մտեալ ի ներքս՝ հանին նախ արտաքս զընտանիս նոցա, զգուշութեամբ որոնելով ի վերայ նոցա, զի մի ինչ տարցին ի ծանրագին իրաց. և

249 Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 376:

յապա առեալ զամենայն զպատուական ինչս՝ պահեցին զայնս ուրոյն»²⁴⁸:

Խաչատուր Ջուղայեցին քննադատելով Նաղիր շահի գործունեությունը, ամբողջացնում է նրա բնութագրումը: Տրված է նրա տիրապետության կործանարար հետևանքները Իրանի և նվաճված երկրների համար. «Այլ ո՛չ ինչ իւիք օգտեցան նոքա /պարսիկները-Ա. Գ./ ի սնտոի յուսոյ իւրեանց, քանզի նա /Նաղիրը - Ա. Գ./ ևս քան զևս յաճախէր ի բռնաւորական իշխանութիւն՝ որով և օր ըստ օրէ առաւել աճիւր և զօրանայր ախտ ազահութեան ի սրտի նորա: Եւ որով իսկ գրեթէ զբոլոր Պարսկաստան ընկլուզելայ ընկղմէր ի սաստիկ և յանբերելի թշուառութիւն»²⁴⁹:

Այն կապակցությամբ, որ Նաղիրը պատվիրել է մի քանի հոգևորականների իր համար հայերենից պարսկերեն թարգմանել չորս սուրբ գրքերը և արաբերենից՝ պարսկերեն Ղուրանը և դրա համար նրանց հարյուր թուման պարգև էր տվել, պատմագիրը զարմացած գրում է. «Եւ թեպէտ դոյզն ինչ էր գոր նա պարզևեաց նոցա, որ և չև ևս էր բաւական ծախուց ճանապարհին, սակայն աստանօր զարմանք իմն մեծ երևի, քանզի ի տատասկէ թուզ քաղեն, և ի մորենուոջ խաղող: Քանզի սա /Նաղիրը- Ա.Գ./ որ ի բնուստ իսկ ունէր ըզտվորութիւն՝ առնուլ, ստանալ և ժողովել զինչս, արդ ահաւասիկ ձօնէր նոցա զպարզևս, որ թուի թէ՛ որով իսկ ակն ունէր առ յապա զմեծամեծ պարզևս զանձուց ի նոցանէ ստանալ»²⁵⁰: Որոշ ժամանակ անց նա հայոց կաթողիկոսից պահանջեց. «...զքսան և չորս հազար դահեկանսս»²⁵¹:

248 Չամչյան Մ., «Պատմ. Հայոց», հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 817-818:

249 Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 263:

250 Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 264-265:

251 Նույն տեղում, էջ 264-265:

Ըստ Ջուդայեցու մի առիթով բռնակալը հավաքել է իր մեծամեծներին ու ասել է. «...սհա դուք արք անողորմք և խիստք, և ես ի վերայ ձեր պատիժ և պատուհասս ի Տեառնէ առաքեցեալ»²⁵²: Պատմագիրը միանգամայն համամիտ է դրան և բացականչում է. «Ահա՛ արդարև ճշմարիտ վճիռ՝ որ գնմանէ արտադրեցաւ առ նոսա»²⁵³:

Մի այլ կապակցությամբ խոսելով Նադիր շահի մասին Խաչատուր Ջուդայեցին նշում է. «Եւ մինչ յայնմ ժամանակի կայր նա /Նադիրը- Ա. Գ./ յԱսպահան՝ զբարբարոսութիւնս մեծամեծս և զսարսափելիս գործէ. քանզի աճեցոյց զբեռնս բնակչաց նորա ծանրագոյն տուգանօք, և զբազումս ի յորոց անպարտ մահու դատապարտէր: Որպէս և յազգէս մերոյ ևս իսկ ընդ կենդանւոյն այրել հրամայեաց...»²⁵⁴:

Պատմագիրը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Նադիրի դեմ վրացիների ապստամբության և նրանց «համակիրը» լինելու համար, հայերի դեմ նորանոր հալածանքներ կիրառվելու մասին:

Նադիր շահը Երևանը գրավելուց և 1746 թ. Թուրքիայի հետ հաշտություն կնքելուց հետո որոշել է գնալ Սպահան: Բայց մինչ այդ հրովարտակ է ուղարկել Վրաստան, պահանջել բոլոր ազնվականների որդիներին ուղարկել իր մոտ իբրև պատանդ. «... գրեզ զհրովատակս՝ և առաքէ ի վրաց տուն, և ի նոցանէ պահանջէ գորդիս համայն Ազնուականաց երկրին ի պատանդս պահել գնոսաւ առ ինքն...»²⁵⁵: Մակայն ինչպես գոհունակությամբ նշում է Ջուդա-

²⁵² Նույն տեղում, էջ 271:

²⁵³ Նույն տեղում:

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 268-269:

²⁵⁵ Խաչատուր Ջուդայեցի, էջ 268:

յեցին. «... վիրք եղին ի մտի մանաւանդ զձեռս իւրեանց ի սուր արկանել, քան թէ հնազանդել անիրաւ հրամանի նորա»²⁵⁶:

Փաստորեն վրացիները անտեսել են Նադիրի հրամանը և որոշել պայքարել:

Մակայն շահը չի կարողանում վրացիներին պատժել, քանզի լուր է ստանում Խորասանում բռնկված ապստամբության մասին և շտապ վերադառնում է Սպահան:

Պատմագիրը դատությամբ է խոսում Նադիրի նորանոր բարբարոսությունների մասին: Շահն արդեն կասկածում էր հայերին՝ վրացիներին աջակցելու մեջ. «Բայց թուի թէ՛ կասկածէր նա՛ զազգն հայոց համակիցք լեալք ընդ ապստամբութեան ազգին վրաց»²⁵⁷:

Աֆղաններին պարտության մատնելուց հետո Շեյնուն գյուղի պարսիկները գնացել են Նադիրի մոտ և գանգատվել հայերից, որ իբր նրանց դրոմամբ են աֆղանները ապստամբել, որ նրանք համատեղ են իրենց գյուղը ավերել ու թալանել: Դա առիթ է հանդիսանում, որ Նադիրը հայերից պահանջի տարեկան տասը հազար թուման: Հայերը ստիպված կատարում են այդ պահանջը, սակայն շահը հայերից կրկին պահանջում է 45 հազար թուման²⁵⁸:

Արդյունքում. «...բազումք յազգէս հայոց, - դառնացած գրում է պատմագիրը, - ետուն զամենայն ստացուածս իւրեանց, և ինքեանք մերկք և կողոպուտք անկան փախստականք ի յօտար աշխարհ. և յայնմհետէ սկսաւ իսկ խաթարեալ աղարտիլ զբազմամարդ և զգեղեցկաշէն աւանս մեր Նոր Ջուդայ»²⁵⁹:

²⁵⁶ Նույն տեղում:

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 269:

²⁵⁸ Նույն տեղում:

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 269-270:

Նաղիրի դաժան քաղաքականությունից հատկապես տուժեց Նոր Ջուղան: Ջուղահայերի դժբախտությունը այն էր, որ գտնվում էին Սպահանի մոտ: Մայրաքաղաքը համարվում էր դավադրության բույն և Նաղիրը պատրաստվում էր ազատվել ըմբոստ մայրաքաղաքից շատ հեշտ կերպով, այն է՝ սրի քաշելով նրա ամբողջ ազգաբնակչությանը: Բայց Նաղիրի սպանությունը փրկեց ժողովրդին անխուսափելի կոտորածից: Այս մասին Խաչատուր Ջուղայեցին գոհունակությամբ գրում է. «Եւ իբրև ծանուցեալ եղև զօրաց պարսից զկորուստ իւրեանց՝ արք ոմանք քաջագօրք և արիասիրտք, որոց զխաւորն կոչիւր Սալէի բէկ, ի գիշերայն իսկ դիմեցին ի խորան նորա, և ի վրանի անդ իւրում սպանին զնա: Ահա՛ այսպէս անկեալ սատակեցաւ պատուհասն երկնային Նատըր՝ ի վատսուն և մի ամի կենաց իւրոց, և ի մետասան ամի թագաւորութեան իւրոյ, և վասն խստագոյն չարութեանց իւրոց՝ ո՛չ կարաց ժամանել ի բարի վաղճանի»²⁶⁰:

Այնուհետև պատմիչը շարունակում է. «Որով ուսանիմք մեր՝ զի թագաւոր մի և կամ խան՝ որ փոխարկէ զգութ և զողորմութիւն, ընդ անիրաւութեան և անգթութեան. Նոյն գունակ թշուառաբար կորնչելոց է յաւուր միում. և ո՛չ դիպեցի նմա եւս՝ զբարի վաղճան, որպէս և նոր այն»²⁶¹:

Խաչատուր Ջուղայեցին այնուամենայնիվ դրվատանքով է խոսում Նաղիրի խիզախության մասին. «Արդ՝ երանի՛ թէ Նատըր արքայն ըստ հաւասար քաջութեան իւրոյ՝ Բարոյական առաքինութեամբ պերճացեալ իցեր և բարգաւաճեալ. արդա՛րև ճշմարիտ

իսկ գոգջիր՝ զի թարց իմիք խոչնդակի, և առանց իրիք սպուժելոյ՝ իսկ և իսկ հասանիցէր ի կատար ցանկութեան ըղձից իւրոց»²⁶²:

Նաղիրի սպանությունից հետո, հսկայական տերությունը փլուզվեց, քանզի այն հիմնված էր ռազմական ուժի վրա: «Հուժկու Նադր-Շահի մահից յետոյ մինչև ներքինի Աղա-Մամատ Շահի գորանալն, Պասկաստանի տիրապետողներն ոչ էթէ կանոնաւոր թագաւորներ կամ Շահեր էին, այլ սոսկ մարդասպան և երկրի խաղաղութիւնը վրդովող խաներ»²⁶³:

Իշխանության համար պայքարը գնալով սրվում էր և երկրի ներսում պարբերաբար տեղի էին ունենում պալատական հեղաշրջումներ, որոնց հետևանքով գահը ձեռքից ձեռք էր անցնում: Նման դրությունը պահպանվեց մոտ կես դար:

Ըստ XVIII դարի անանուն մի հեղինակի վկայության. «Ապա զկնի կենագրաւ լինելոյ սորին /Նաղիրի-Ա.Գ./ վեր ի վայր տապալեցաւ իշխանութիւնն Պարսից, և բոլոր Պարսկաստանն. մի զմիով ելանէին. իւրաքանչիւր խանք և երևելիք յիւրաքանչիւր տեղեաց շարժեցան, և իւրաքանչիւր մասնաւոր գաւառ գրեթէ մի մի թագաւորութիւն ցուցին զինքեանս, և յարեան ի վերայ միմեանց պատերազմաւ յորս երևելին Աղլշահ, Իբրահիմ շահ, և Մայախան. և այլ եւս 33 խանք և բուն իշխանք, և այլք յովմք, որք յիրերաց վերայ յարձակեալ՝ հարին յանդուգն մարտիւ զմիմեանս. ասպատակեցին և աւերացին զերկիր և զսահման միմեանց. և այս ի սուղ ժամանակի մինչև ասել յառասպելս՝ ո՛վ ստեղպին դու տեսեր զերիս թագաւոր, զի մինչ ի սերմանիլ, աճիլ և սպասիլ ստեղպին երեք թագաւորք մի զկնի միոյ անցին»²⁶⁴:

²⁶⁰ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 270-271:

²⁶¹ Նույն տեղում:

²⁶² Նույն տեղում, էջ 272-273:

²⁶³ Տե՛ս Պատմութիւն Աղուանից, նշվ. աշխ., էջ 7:

²⁶⁴ «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 157-158:

«Պատմութիւն Ադուանից» աշխատության մեջ հանդիպում ենք հետևյալ տվյալների. «...շատերն պատերազմաւ ճգնում էին յափշտակել գահը միմեանցից: Վերջապէս միևնոյն թուին գահակալում են Նադր-Շահի թոռն Շահ-Ռուին Մաշադում և Նադր-Շահի եղբորորդի Ադլ-Շահն՝ Թաւրիզում»²⁶⁵:

Գահի առաջին հավանական թեկնածուն Ադիլ /արդարություն/ շահն էր, որն անցնելով իշխանության գլուխ, հատուկ հրամանով խոստացավ բարելավել պետության ու ժողովրդի դրությունը՝ համարելով այն իր գլխավոր նպատակը²⁶⁶:

Բայց դաժանությամբ նա ամենևին չէր զիջում հորեղբորը և անխնա կերպով սկսեց կոտորել Նադիրի բոլոր հարազատներին ու մերձավորներին: Այս ամենը սրեց նրա հանդեպ դժգոհությունը: Ադիլի դեմ հանդես եկավ եղբայրը՝ Իբրահիմը: Ադիլը դիմեց փախուստի: Իբրահիմը երկար չկարողացավ կատարել ու գահընկեց եղավ Շահրուխի կողմից: Վերջինս էլ մի քանի անգամ գահընկեց եղավ ու բանտարկվեց: Ջուղայեցու վկայությամբ Շահրուխը սպանեց Իբրահիմին և 1748թ. անցավ իշխանության գլուխ: «Որ և վաղվադակի սպանանել գնտա հրամայե, և ապա ինքն միայնակ տիրէ ի վերայ ամենայն տէրութեան պարսից»²⁶⁷:

Այսպիսով, XVIII դարի առաջին կեսին Իրանը թնակոխել էր անկումային մի ժամանակաշրջան, որի կայունացման համար անհրաժեշտ էին ներքին ու արտաքին բնագավառներում իրականացնելու բարեփոխումներ:

²⁶⁵ Տե՛ս Պատմութիւն Ադուանից, էջ 97-98:

²⁶⁶ Куммушаев, նշվ. աշխ., էջ 222:

²⁶⁷ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 279:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԱՅՐԻՎԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)

XVIII դարի երկրորդ կեսին Իրանի քաղաքական ու տնտեսական մասնատվածությունը գնալով խորանում էր: 1751 թ. ամբողջ երկիրը բաժանվեց մի քանի մանր ֆեոդալական իշխանությունների, որոնք միմյանց հետ գտնվում էին երկպառակտչական կռիվների մեջ: Կենտրոնական իշխանության թուլացումն առիթ տվեց երկրի զանազան կողմերում ապստամբությունների բռնկման: Վրաստանում Հերակլ Բ-ն իրեն անկախ թագավոր հռչակեց: Դրան էլ գումարվում էր արտաքին արշավանքների փտանգը: Քայքայվեց գյուղատնտեսությունը, անկման եզրին հասան արհեստներն ու առևտուրը: Ներքաղաքական պայքարում հաջողության հասավ Քերիմ խան Ջենդը, որը զենդական ցեղերից մեկի առաջնորդն էր և անընդհատ պայքարի մեջ էր գտնվում դաջարական ցեղերի դեմ: Նա սկզբում զորքերի գլխավոր հրամանատար էր, ապա դարձավ անչափահաս Իսմայիլ շահի ինսամակալը, իսկ այնուհետև անցավ իշխանության գլուխ:

Պատմական աղբյուրները Քերիմ խանին ներկայացնում են որպես խելացի, արդարամիտ ու համեստ մի մարդու, որը հոգ էր տանում երկրի բարգավաճման մասին: Խաչատուր Ջուղայեցին նույնպես չի զլացել դրվատանքի խոսքեր ասել Քերիմ խանի մասին, որը կարողացել էր վերջ տալ գահակալական արյունահեղ կռիվներին ու միջֆեոդալական պատերազմներին

և Իրանում ստեղծել համեմատաբար խաղաղ ու կայուն վիճակ։ Հաստատելով իր իշխանությունը համարյա ամբողջ երկրում, նա իրեն շահ չհռչակեց և անվանվեց իբրև «վեքիլ» (պետության լիազոր)։ «Բայց ո՛չ կամեցաւ անուանիլ թագաւոր, այլ խան միայն և փոխանորդ թագաւորի»²⁶⁸։

Քերիմ խանի կառավարման շրջանում (1750-1779 թթ.) երկրում մտցվեց կայուն հարկային համակարգ, սահմանվեց հստակ գներ պարենային ապրանքների համար։ Բնակչության ապահովության համար մտցրեց գիշերային պահակային հսկողություն։ Շիրազում իրականացվեցին լայնածավալ շինարարական աշխատանքներ, կառուցվեցին պալատներ, մզկիթներ, այգիներ, որոնք նոր տեսք ու շուք հաղորդեցին քաղաքին։ Քերիմ խանը հովանավորում էր շիա մահմեդականությանը։ Իրականացվեցին լայնածավալ միջոցառումներ արհեստների զարգացման ուղղությամբ։ Շիրազում ծավալվեց ապակու արտադրություն։ Ձգտելով զարկ տալ գյուղատնտեսությանը, Քերիմ խանը, կանոնավորելով հարկային համակարգը, փորձեց փոքր ինչ սահմանափակել գյուղացիների շահագործումը։ Երկրի տնտեսությունը աստիճանաբար սկսեց վերականգնվել²⁶⁹։

Խաչատուր Ջուղայեցին իր աշխատության երկրորդ մասում ներկայացնում է Քերիմ խանի քաղաքականությունը մինչև նրա մահը ներառյալ։ Այս շրջանի մասին նա տալիս է ճշգրիտ տեղեկություններ իբրև՝ ականատես ու ժամանակակից։

²⁶⁸ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 325։

²⁶⁹ St' u История Ирана, под. Пед. Иванов М. С., М., 1977, стр. 211.

Պատմիչը նկարագրում է Քերիմ խանի մղած մարտերը ընդդեմ դաջարների և հատկապես կանգ է առնում Սպահանի նվաճման վրա՝ գովաբանելով Քերիմ խանի գործողությունները։

Քերիմ խանը Սպահանի քաղաքապետ կարգեց Ռեֆի խանին, որը Ջեքի խանի եղբայրն էր և համարվում էր Քերիմ խանի խորթ եղբայրը։ Այս մասին Ջուղայեցին գրում է. «Քանզի մայր նոցա՝ զկնի մահու առն իւրում եղբոր Էինադայ՝ առնու զնա յիւր կնութիւն Էինադ հայր Քերիմ խանի, զի էր կին եղբոր իւրոյ, ըստ մուլար օրինի պարսից կարգադրութեան»²⁷⁰։

Վերջինս գալով Սպահան իրականացրեց ակտիվ գործունեություն և արժանացավ բնակչության վստահությանը։ Բնակչությունը հատկապես դժգոհ էր Սավզալի խանի չարաշահումներից և գանգատվում է նրանից։ Ռեֆի խանը կանչեց Սավզալի խանին իր մոտ և սկսեց կշտամբել հափշտակումների ու չարաշահումների համար։ Չայրացած Սավզալի խանը ատրճանակի կրակոցով սպանեց նրան. «Արդ՝ այն այր յորժամ լուսւ զքանս զայսոսիկ ի բերանոյ նորա, մրմոռեալ լի ցասմամբ արձակէ զատրճանակն ի վերայ նորա և սպանանէ զայնայիսի արդարակորով և հեզահամբոյր զիշխանն, և զազգականն Քերիմ խանի»²⁷¹։

Խուճապահար Սավզալի խանը դիմում է փախուստի, սակայն բռնվում է և ենթարկվում մահապատժի. «Ապա իսկ զնայ Սավզալի խան փախստեայ ի Սպահանայ ի տեղի ինչ ամրագոյն դողեալ թագչի, բայց յետոյ ըմբռնեալ՝ սպան զնա Քերիմ խան»²⁷²։

²⁷⁰ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 316։

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 317։

²⁷² Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 317։

Խաչատուր Ջուղայեցին շարունակելով գովաբանել Քերիմ խանին նշում է. «Սա էր այր անձնեայ և թիկնաւետ, հզօր և ահագին, գուարթատես և նագարան և ի խրախճանութիւնս կերակրոց անչափութեամբ ուտելով և ըմպելով խրախանայր»:²⁷³ Սակայն բոլոր իրավիճակներում էլ նա զգոն էր, խոհեմ էր ու բարեգութ. «...ևս առաւել ի վերայ քրիստոնէից, որով գրեթէ անչափական շինութիւն և խաղաղութիւն բերիւր յամենայն ազգս»:²⁷⁴

Քերիմ խանը շատ հիշարժան գործեր կատարեց իր երկրի բարգավաճման համար: Հատկապես վերելք ապրեց Շիրազ քաղաքը: Պատմագիրը Քերիմ խանին համեմատում է Սեֆյան շահերի հետ և գտնում է, որ վերջինս նրանց գերադասում է ն՝ հզորությամբ, և՛ իմաստությամբ:

Իսկ համեմատության մեջ դնելով Նադիր շահի հետ, Խաչատուր Ջուղայեցին գրում է . «...սա /Քերիմ խանը- Ա. Գ./ յաւետ գերապայծառ եղև քան զնա. /Նադիրը Ա. Գ./ այլ միայն զղրկողութիւն, և զչափագանց անզթութիւն նա առաւել ունէր քան զսա, որով և ահագին իսկ երեւիր բոլոր տեսողաց»:²⁷⁵

Քերիմ խանի փորձերը մեղմացնել ֆեոդալների շահագործումը առանձնակի հաջողության չհասան: Տեղական ֆեոդալները չէին կատարում Քերիմ խանի կարգադրությունները և ավելի ու ավելի էին սաստկացնում գյուղացիության շահագործումը:

1768 թ. Արդեբիլում տեղի ունեցավ ժողովրդական ապստամբություն, որի ժամանակ սպանվեց տեղի խանը: Ապստամբություն

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 326:

²⁷⁴ Նույն տեղում:

²⁷⁵ Նույն տեղում:

ներ տեղի ունեցան նաև այլ վայրերում, որոնք երկրի ներքին դրությունը դարձրին անկայուն:

Տեղերում սկսված ապստամբությունը ճնշելու համար Քերիմ խանը ուղարկեց իր փորձված զորահրամանատար Նագար-Ալի-խանին, որը խոստացավ ներել բոլոր նրանց ովքեր կհնազանդվեն: Բայց այդ խոստումը չպահպանվեց և ապստամբությունները կրկին շարունակվեցին:

Ապստամբությունները կրում էին զուտ տեղական բնույթ և հեշտությամբ ճնշվում էին, քանի որ բռնկվում էին միմյանցից անջատանջատ:

Քերիմ խանը վարում էր նաև ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Հնդկաստանի գրավումը Անգլիայի կողմից անհանգստացնում էր նրան, քանզի, լինելով հեռատես քաղաքական գործիչ, քաջ հասկանում էր, որ այդ նույն վտանգը սպառնում է նաև Իրանին: Նա սկսեց սահմանափակել քաղաքական ու տնտեսական հարաբերությունները օտարերկրյա պետությունների հետ: Հատկապես զգուշանում էր Անգլիայի ազդեցությունից: Ռուսաստանի հետ իրականացվում էր աշխույժ առևտուր²⁷⁶:

XVIII դարի երկրորդ կեսը նպաստավոր ժամանակաշրջան էր երկրի տնտեսության զարգացման համար: Լայնորեն զարգացան առևտրական կապերը, հաստատվեցին միջպետական հարաբերություններ: Քերիմ խանն ամեն ինչ անում էր երկրի քաղաքական ու տնտեսական առաջընթացն ապահովելու համար:

Խաչատուր Ջուղայեցին մանրամասն նկարագրում է թե ինչպես Քերիմ խանը հետզհետե սկսում է հեղինակություն վայելել երկրում: Նա հաջողությամբ կարողանում է հաղթանակ տանել իր

²⁷⁶ См. и История Ирана, под. ред. Иванов М. С., М, 1977, стр. 214.

հակառակորդների նկատմամբ ու ամրապնդել իշխանությունը: Խոսելով Քերիմ խանի ռազմական գործողությունների մասին: Այս մասին պատմագիրը գովեստով գրում է. «Այր ուն Քեարիմ անուն՝ որ էր ծնեալ ի տոհմէ ստրկաց, բայց էր հզոր զօրութեամբ, և ի մարտս պատերազմի յոյժ հրահանգեալ»²⁷⁷:

1753 թ. անզիջում պայքար սկսվեց նաև բախթիարական ցեղի առաջնորդ Ալի Մարդան խանի և զենդերի առաջնորդ Քերիմ խանի միջև:

Ալի Մարդան խանը փորձում էր համաձայնության գալ Քերիմ խանի հետ՝ խոստանալով վերջինիս նվիրել Նոր Ջուղան, որն այժի էր ընկնում իր հարստությամբ և գեղեցկությամբ: Քերիմ խանը համաձայնեց և հաղթանակներ տանելով մտավ Սպահան: Ալի Մարդան խանը կատարեց տված խոստումը. «Եւ Քերիմ սպարապետ՝ արար բազում քաջութիւնս, մինչև վանել զամենայն պարսիկս, և զալ հասանել յԱսպահան. ուր մտեալ Ալիմէրտէն խանին, առնէ բազում կոտորածս, թագաւորէ ի քաղաքիս, և տայ Քերիմայ զՋուղայ՝ ըստ խոստման իւրում»²⁷⁸:

Եվ երբ Քերիմ խանը ժամանեց Նոր Ջուղա, ապա նրան փայլուն ընդունելություն ցուցաբերեցին. «... եւ յօրէ յայնման, եղև հայոցս պաշտպան»²⁷⁹: Այնուհետև Քերիմ խանը արշավանք ձեռնարկեց մարերի դեմ, իսկ Ալի Մարդան խանը նորջուղայեցիներին դրեց ծանր հարկի տակ: Նոր Ջուղայի վիճակը խիստ վատացավ: Քերիմ խանը դժգոհեց նման վերաբերմունքի համար. «Քանզի գնորն Ջուղայ՝ զոր դաշամբ ուխտի խոստա-

²⁷⁷ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 282:

²⁷⁸ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 282:

²⁷⁹ Նույն տեղում:

ցար տալ ինձ, և ետուր. այժմ հանեալ թափեցեր յինէն և յափշտակեցեր թարց իրաւանց, զողորմելի բնակիչս նորա խստութեամբ կապտեցեր, և զծառայն իմ անտի մերժեալ հալածեցեր»²⁸⁰:

Այս ամենից հետո նրանք դարձան երդվյալ թշնամիներ: Բախումն անխուսափելի էր: Ալի Մարդան խանը սարսափեց, որովհետև շատ լավ գիտեր, որ զորքն ու ժողովուրդը սիրում ու զնահատում են Քերիմ խանին: Ալի Մարդան խանը ճարահատյալ դիմեց փախուստի, իսկ Քերիմ խանը հանդիսավորապես մտավ Սպահան:

Նման տեղեկություններով Ջուղայեցին ավարտում է աշխատության առաջին մասը և սկսում երկրորդ մասը՝ Քերիմ խանի ժամանակաշրջանը:

Գրավելով իշխանությունը Քերիմ խանը ձգտում էր միավորել մասնատված երկիրը: Սկզբում արշավեց Գիլյան և նվաճեց այն: Ղաջարների առաջնորդ Հասան խանը հաշտություն խնդրեց: Քերիմ խանը լսել անգամ չուզեց: Նրան հաջողվեց ջախջախիչ պարտության մատնել ղաջարներին:

Բայց պետության ներքին դրությունը դեռ շարունակում էր մնալ անկայուն: Քերմանշահ քաղաքում բռնկվեց ապստամբություն, որը զլիսավորում էր Ազադ խանը: Վերջինիս հաջողվել էր իր շուրջը համախմբել աֆղաններին ու աֆշարներին և շարժվել դեպի Սպահան:

Քերիմ խանը ի վիճակի չէր կասեցնելու նրա առաջխաղացումը և արդյունքում Ազադ խանը հանդիսավոր կերպով մտավ Սպահան: Քաղաքի բնակչությանը, ինչպես նաև նորջուղայեցիներին դրեց ծանր հարկերի տակ: Խաչատուր Ջուղայեցին դառ-

²⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 283:

նացած գրում է. «Արդ՝ յայնմհետէ զի տեղուջէ յայնմանէ բարձաւ, և տապալեալ քայքայեցաւ զշինութիւն և զխաղաղութիւն, և զտեղի նոցա փոխաբերեցան զեղծումն և զապականումն»²⁸¹:

Վիճակը գնալով ծանրանում էր ու ժողովուրդը պատրաստակամություն հայտնեց ամեն ինչով օգնել Քերիմ խանին, եթէ նա շարժվի Սպահան: Հիմնական հորդորողը Ղումիշա ավանի բնակիչներն էին. «Որք և խոստացան ամենեքեան՝ առ ի գնա օգնել, տալով ցնա զհետեւակս հրացանատր զօրաց. վասն որոյ յուսադրեցաւ Քերիմ խան ի բանից նոցա՝ առնու զհամայն գունդս զօրաց իւրոց՝ ելեալ ի Շիրազայ գայ ի Ղումիշայ ժամանէ»²⁸²:

Իմանալով այս մասին Ազադ խանը նախահարձակ է լինում և պարտության մատնում Քերիմ խանին: Վերջինս տեսնելով իր գորքի պարտությունը մի քանի հավատարիմ մարդկանցով դիմում է փախուստի և ապաստանում Շիրազ քաղաքում: Ազադ խանը նույնպես պատրաստվեց արշավելու Շիրազ՝ «...առ իսպառ ստնանելոյ զՔերիմ խան, և ընդ իւրով ձեռամբ նուաճելոյ զՊարսկաստան, և զայլս բազում գաւառս աշխարհաց»²⁸³:

Ազադ խանը գորքերի հրամանատար էր կարգել աֆշար ցեղից ոմն Ֆաթալի խանի, որը հայտնի էր իր դաժանությամբ ու խստասրտությամբ: Հսկայական ուժերով նա հարձակվեց Քերիմ խանի վրա, որը հաշվի առնելով ուժերի հարաբերակցությունը ստիպված նահանջեց: Ազադ խանը ձգտում էր Քերիմ

²⁸¹ Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 294:

²⁸² Նույն տեղում, էջ 294-295:

²⁸³ Նույն տեղում, էջ 298:

խանին կենդանի գերել. «Երանի՛ թէ Քերիմ խան անկանիցիւր կենդանի ի ձեռս իմ. որով ի միջոց դոյզն ժամանակի կարէի իսկ լինել Տիեզերակալ աշխարհի»²⁸⁴: Քերիմ խանին հաջողվեց ճեղքել թշնամու պաշարումը և ապաստանել Քասարան քաղաքում: Այստեղից նա կոչով դիմեց ժողովրդին՝ սատարելու իրեն: Եթէ չէն ուզում ապրել գերության մեջ: Քերիմ խանի շուրջը համախմբվեցին մեծ թվով նվիրյալներ ու ցնծության աղաղակների ներքո նա կրկին ժամանեց Շիրազ: Ժողովուրդը նրան համարում էր իր փրկության և խաղաղության խորհրդանիշը:

Ազադ խանը, վախենալով Քերիմ խանի հզորությունից, ձգտում էր կասեցնել նրա առաջխաղացումը: Իմանալով, որ դաջարական ցեղի առաջնորդ Հասան խանը ոտնձգություն է կատարում իր բերդերի վրա, որոշեց՝ նախահարձակ լինել: Ատրպատականի սահմանում նրանց միջև տեղի ունեցավ ռազմական բախում, որտեղ Ազադ խանը պարտվեց: Հասան խանը ուղղություն վերցրեց դեպի Սպահան: Իմանալով այս մասին Քերիմ խանը Շիրազից շարժվեց Սպահան և արժանացավ փայլուն ընդունելության: Համախմբելով զինված ուժերը նա արշավեց Հասան խանի վրա: Քերիմ խանի ուժերը պարտություն կրեցին, իսկ Հասան խանը մեկնեց Թեհրան. «Ապա այնուհետև եկեալ Հասան խան մեծաւ յաղթանակութեամբ մտանէ ի Թեհրան քաղաք, և տիրէ իսկ յամենայն սահմանաց նորա»²⁸⁵:

²⁸⁴ Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 299:

²⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 306:

Գովնապատ գյուղի մոտ երկու հակադիր ուժերի միջև տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որտեղ Քերիմ խանի զորքը պարտվեց. «Իսկ այնուհետև չուէ խաղայ Հասան խան ընդ ամենայն բազմութեամբ զօրուն ի տեղուցէ Բանակին՝ եկեալ մտան մեծահանդէս և շքեղապանձ ճոխութեամբ յԱսպահան քաղաք»²⁸⁶:

Այստեղ նա բնակչությանը սկսեց ճնշել և նեղել: Հատկապես խիստ ծանր էր հարկապահանջությունը: Տեղեկանալով որ Ազադ խանը նպատակ ունի գրավել իր հայրենի Վրկան քաղաքը, Հասան խանը շարժվեց Ղազվին քաղաք՝ նպատակ ունենալով գրավել այդ անառիկ բերդը: Հաջողությամբ գրավելով բերդը, նա Ազադ խանին պարտության մատնեց: Վերջինս փախավ Բաբելոն, իսկ հետագայում անցավ ծառայության Քերիմ խանի մոտ:

Հաղթանակ տանելուց հետո Հասան խանը մեծ ավարով վերադարձավ Սպահան: Քերիմ խանը գտնվում էր Թեհրանում և պատրաստվում էր արշավելու Սպահան: 1762 թվականին քաղաքում բռնկվել էր ապստամբություն, որն ուղղված էր շահագործման ու հարկային քաղաքականության դեմ: Քերիմ խանը մտավ Սպահան: Քաղաքի կառավարիչ Ջեքի խանը դիմեց փախուստի, բայց բռնվեց ու հանձնվեց Քերիմ խանին. «...որով տեսեալ զնա՝ զսպանումն նորա ներէ թողլով զյանցանս նորա, բայց պահէ առ ինքն մեծաւ զգուշութեամբ և անարգանօք»²⁸⁷: Իսկ նրա կողմնակիցներին ենթարկեց մահապատժի:

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 308:

²⁸⁷ Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 320:

Քերիմ խանը իր հավատարիմ մարդկանցից մեկին նշանակեց Սպահանի կառավարիչ, իսկ ինքը մեկնեց երկրի տարբեր շրջաններում կարգ ու կանոն հաստատելու. «Ապա գնացեալ մտանէ պերճահանդէս փառօք ի Շիրազ, և անդ դնէ զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ. և հնարիւք իմն նուաճեալ զնախարարս պարսից, հնազանդեցոյց զնոսա ընդ իւրև, և վարեաց խաղաղութեամբ զթագաւորութիւնս պարսից մինչև ի մահ»²⁸⁸:

XVIII դարի 90-ական թվականներին խոշոր իրադարձություններ տեղի ունեցան Իրանի ներքաղաքական կյանքում: 1779թ. Քերիմ խանի մահը ազգակիցների միջև առաջ բերեց սուր երկպառակություններ, որից օգտվեցին զենդերի հնամենի հակառակորդները՝ թյուրքական ցեղախմբերից ղաջարները: Նրանց հաջողվեց կործանիչ հարված հասցնել և վերացնել զենդերի պետությունը: Գահակալական երկարատև կռիվներում հաղթող հանդիսացավ ղաջար ցեղի ներկայացուցիչ Աղա Մուհամմադ խանը (1778-1797թթ.), որը կարճ ժամանակում տիրելով գրեթե ողջ Իրանին, իր առջև խնդիր դրեց վերականգնել Իրանի երբեմնի գերիշխանությունը Այսրկովկասում: Մուհամմադ խանը հիմք դրեց ղաջարական հարստությանը (1796-1925): Նոր շահը իր համար մայրաքաղաք ընտրեց երկրի հյուսիսում գտնվող մի փոքրիկ քաղաք՝ Թեհրանը: Ինչպես նշում է Լեոն. «Այդ մարդուն, որ կրում էր շահի անվան հետ երբեք չծլորդված «Աղա» անունն այն պատճառով, որ նա ներքինի էր, վիճակվել էր Պարսկաստանը նորից միացնելու և Պարսկական անիշխանությանը վերջ դնելու մեծ բախտը»²⁸⁹:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 325:

²⁸⁹ Լեոն, նշվ. աշխ., հ.3, գիրք 2, էջ 384:

Օայրահեղ դաժանությամբ աչքի ընկած խանը դարձավ ուզմական մի գործիչ, որին հրապուրում էր միայն նվաճողական փառքը: Իրանը նա հնազանդեցրեց ոչ միայն զենքով, այլև սարսափ տարածելով ամենքի վրա: 1794 թ. գրավելով Քերման քաղաքը, նա տեղի 20 հազար կանանց հանձնեց իր զինվորներին, իսկ տղամարդկանց հրամայեց ծեծել կամ կուրացնել: Իր առջև բերված 7 հազար զույգ աչքերը նա կշռում էր անձամբ ու համրում: Այնուամենայնիվ նա Իրանը չէր համարում ամբողջական դարձած, քանզի պակասում էր Այսրկովկասը, որը համառորեն չէր ուզում ճանաչել նրա իշխանությունը²⁹⁰:

Շուտով Աղա Մուհամմադ խանը Վրաց Հերակլ Բ արքայից պահանջեց խզել կապերը Ռուսաստանի հետ և անվերապահորեն ենթարկվել իրեն: Նա հպատակություն էր պահանջում նաև Այսրկովկասի տարածքում եղած խանություններից: Մակայն Հերակլ Բ-ն, որն ապավինել էր Ռուսաստանի հովանավորությանը, ամենայն վճռականությամբ մերժեց սպառնալիքներով ուղեկցվող այդ պահանջը: Աղա Մուհամմադ խանը մերժում ստացավ նաև Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից: Նրանք կարծում էին թե խանը իրանական անիշխանության սովորական վաղանցուկ երևույթներից մեկն էր:

Հարկ է նշել, որ Իրանի թիկունքում կանգնած էին Անգլիան և Ֆրանսիան, ինչպես նաև Թուրքիան, որոնք խիստ անհանգստացած էին Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հաջողություններով, որի մեջ մեծ նշանակություն ունեւր Իրանը: Ռուսաստանը միայն 1796 թվականին ձեռնարկեց իրանական արշավանքը, որը գլխավորում էր Վալերիան Զուբովը:

²⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 384:

Այդ արշավանքին մասնակցեց նաև ռուսահայ հայտնի գործիչ Հովսեփ Արղությանը, որը գործուն ծառայություններ մատուցեց ռուսական հրամանատարությանը²⁹¹:

1795 թ. Աղա Մուհամմադ խանը արշավանք սկսեց Վրաստանի դեմ, որի ժամանակ ղաջարները սոսկալի ավերածության ենթարկեցին Թիֆլիսը (Տփղիսը): Բռնի Իրան քշվեց մոտ 12 հազար մարդ: Երկու կողմերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1795 թ. սեպտեմբերի 12-ին Կրծանիս կոչվող վայրում²⁹²:

Չնայած վրացական զորքերի քաջարի դիմադրությանը, թշնամուն հաջողվեց ներխուժել Թիֆլիս և այրել այն: Այս ավերիչ արշավանքը խոր հետք է թողել թե՛ ժամանակակիցների հիշողություններում, թե՛ հայ և վրաց աղբյուրներում: Թիֆլիսին հասած աղետը շատ ծանր են վերապրել մայրաքաղաքի հիմնական բնակչությունը կազմած տեղի հայերը: Դրա մասին են խոսում այն բազմաթիվ վկայությունները, որոնց հեղինակները ժամանակակից են տեղի իրադարձություններին, կամ ականջալուր են եղել այդ արհավիրքի ականատեսներին: Այդ վավերագրերը հավաստում են ընդհանուր թշնամու դեմ եղբայրական երկու ժողովուրդների մղած միասնական պայքարը:

Թիֆլիսի ավերման մասին հայ հեղինակների նկարագրությունների մեջ առանձին ուշադրության է արժանի դեպքե-

²⁹¹ Տե՛ս Դիլոյան Վ., Լազարյանների հասարակական – քաղաքական գործունեության պատմությունից, /XVIII դարի երկրորդ կես, Երևան, 1966, էջ 177-178:

²⁹² Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, /1795-1797 թթ./, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 6:

րին ականատես թիֆլիսաբնակ կույսեր Թագուհի Միրիմանյանի և Գայանե Խոջա-Բեհբուդյանի նամակը, որը պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 8216 ձեռագրում²⁹³:

Թագուհի Միրիմանյանը 1795 թ. աղետի ժամանակ եղել է Թիֆլիսի սբ. Ստեփանոս կուսանոցի մայրապետը, իսկ Գայանե Խոջա-Բեհբուդյանը՝ սարկավագուհին: Երկուսն էլ սերում էին թիֆլիսաբնակ հայտնի գերդաստաններից, որոնք ճանաչված էին ու հեղինակություն էին վայելում ամբողջ Վրաստանում: Երկու կույսերն էլ մեծ գրկանքներ կրելով հասել էին Մոզդոկ, անցել Աստրախան, որից հետո հանգրվանել Ղզլարում: Այստեղ էլ նրանք մահացել են, Գայանեն 1796 թ. օգոստոսին, իսկ Թագուհին՝ 1799 թ.²⁹⁴:

Կույսերի նամակը Թիֆլիսի 1795 թ. գրավման մասին մեզ հայտնի հայ աղբյուրներից հնագույնն է: Այդ նամակը հասցեագրված էր Հովհաննես Լազարյանին և նրա տիկնոջը՝ Կատերինային: Նամակը վկայում է, որ հեղինակները ծանոթ են հայ պատմագրության հուշարձաններին և քաջածանոթ են Հին Կտակարանին: Նրանց հաջողվել է ժամանակագրական հաջորդականությամբ և ամենայն մանրամասնությամբ պատմել Թիֆլիսին և նրա բնակիչներին հասած աղետների մասին: Կույսերը վշտացած նշում են այն հանգամանքը, որ Քարթլի Կախեթի թագավորության զինված ուժերը միասնությամբ

հանդես չեկան և չկարողացան արժանի դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն:

«Իբրև լուեալ վրաց, թէ յայն ինչ նիշ տեղի եկեալ են, ելին ի ճակատ առ ի ընդդէմ կալ նոցա, բայց սակաւ զօրոք (մանաւանդ, թէ յանմիաբանութենէ վրաց և հայոց) ոչ կարողացաւ արքայն պայքարել ընդ զօրաց պարսից, յորոց զանգիտացեալ մի գուցէ ձերբակալ լինի և ի ձեռս նոցա, ապա ի յետս կոյս դարձաւ, զորմէ գրեթէ մագապործ ելեալ, փախեաւ և գնաց ի նեղուց և ի կիճս լէրանց՝ առ զուգակիցն իւր, իսկ ըստ այսմ և զօրքն վրաց փախեան և գնացին յայլ և յայլ ամբոց տեղիս, ապա զկնի նոցա եկին զօրքն պարսից յամենուստ, իբրև շուլերս երամոց՝ ըստ հրամանի շահին՝ գրոհ տուեալ մտին ի քաղաքն մեր Տփլիսս՝ (Թիֆլիս-Ա.Գ) ի 1795 թուոյն, ի սեպտեմբերի 10-ին, յորում կուռն ջանիւ բազմատարազ հարուածս արարին և բազումս սրոյ ճարակ ետուն, զոմանս յեկեղեցոջ, զոմանս ի պալատս, զոմանս ի տունս, զոմանս ի պանդոկս, զոմանս ի վաճառանոցս, զոմանս ի փողոցս, զոմանս առաջի կրպակաց, զբազումս կոտորեցին և զբազումս սրախողխող արարին»²⁹⁵:

Նկարագրելով այն անլուր գրկանքները, զարհուրելի կտտանքները, իրանական զինվորների վայրագությունները, կույսերը սրտի մորմոքով միաժամանակ գրում են նաև քաղաքի հրդեհի մասին: Այստեղ նրանց շարադրանքը գեղարվեստական երանգ է ստանում: Թագուհի և Գայանե կույսերը նկարագրում են նաև Թիֆլիսից փախած հայերի ծանր վիճակը, որոնց

²⁹³ ՀՀ Մատենադարան, ձեռագիր 8216, երես 203:

²⁹⁴ Գասպարյան Ա. Ա., Արժանահավատ տվյալներ 1795 թ. Թիֆլիսի գրավման հետևանքների մասին, ՀՀ ԿԳՆ, ԳՊՄԻ, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2001, էջ 26-28:

²⁹⁵ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981., էջ 45:

թիվը ըստ նրանց կազմել է 3000 ընտանիք: Դա միանգամայն հավանական թիվ է: Գերվածների քանակը ըստ նրանց հասել է 105 հազարի: Սա քիչ հավանական է, թեև գերիների մեջ եղել են նաև Թիֆլիսի շրջակա գյուղերից և այլ վայրերից տարագրվածներ: Հայտնի է, որ Թիֆլիսից գերվածների թիվը հասել է 15 հազարի: Հարկ է նշել, որ նամակի հեղինակները Թիֆլիսի գրավման ժամանակ արդեն հեռացել են քաղաքից և գերվածների մասին ստույգ տեղեկություններ չէին կարող ունենալ:

Այնուամենայնիվ, այս նամակը շարադրված է իրադարձությունների թարմ տպավորության ներքո, անաչառ ականատեսների կողմից, հետևաբար այն արժանահավատ ու կարևոր սկզբնաղբյուր է: Նամակը կարող է նպաստել նաև իրանական զորքերի կողմից Թիֆլիսի գրավմանն առնչվող մի շարք հարցերի պարզաբանմանը և ճշգրտմանը:

Խոսելով Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների մասին Վարդան Օձնեցին գրում է. «Ներքինի աղայ Մհամմադ խան, որ էր ազգեալ դաջար, յերկրէն Քուշանաց՝ որդի Մահմետ Հասան խանի, զօրացաւ յոյժ ի վերայ պարսից, յաղթահարեալ նուաճեաց ընդ լծով իւրով զամենայն գաւառակալս Պարսկաստանի»²⁹⁶: Այնուհետև նա գրավեց Թավրիզը, Սպահանը և հասավ մինչև Արցախ:

Հատկապես մեծ արժեք են ներկայացնում Վարդան Օձնեցու տեղեկությունները 1795 թ. պարսիկների Երևան կատարած արշավանքի մասին: Ըստ այդ տվյալների Ալի դուլի խանը պահանջում է Երևանի խանից հնազանդվել իրեն, սակայն ստանում է մերժողական պատասխան:

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 176:

Չկարողանալով գրավել Երևանը՝ Ալի դուլի խանը ավերում է Արարատյան նահանգի գյուղերն ու շրջանները: Վարդան Օձնեցին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև 1795 թ. Շուշիի հերոսական պաշտպանության մասին. «Իսկ Մհամմադ շահ ուղղակի հասեալ ի Ղարաբաղ զբերդաքաղաքն Շուշի պաշարեաց, ուր ժողովեալ ամրացեալ էին Իբրահիմ խան Արցախայ և ամենայն բնակիչք Միւնեաց և Արցախայ, ոչ բաւականացեալ բերդն տեղի բազմութեանն երկոտասան հազար տուն հայք Արցախայ և Միւնեաց ամրացան ի ձորն, որ ի ներքոյ է Շուշի բերդին»²⁹⁷:

Ինչպես Երևանում, այնպես էլ Շուշիի ամրոցների պարիսպների տակ կրած պարտության համար իրանական զինվորները վրեժխնդիր են լինում անգեն ժողովրդից: Օձնեցին նկարագրում է, թե ինչպիսի խիզախություն են ցուցաբերում 60 հայ քաջորդիներ, որոնք հանկարծակի հարձակվում են թշնամու վրա և մեծ կորուստներ պատճառում նրան. «Պատմեաց մեզ ոմն արցախեցի ծերունի ականատես, թէ ի պաշարել բերդին յամրացելոց անտի հայոց ի բերդն վաթսուն արք կորովիք, հետևակք և սուսերամերկք բազում վնաս և տառապանս հասուցանէին արքունի զօրաց պարսից հարկանելով յափշտակէին զպաշար և զկարասիս զօրաց նոցա, որոց յոյժ վշտացեալ Մհամմադ շահ, հրամայէ ամենայն զօրաց իւրոց, որք էին իբրև ութսուն հազար, ամենայն արթնութեամբ ի դարան մտանեն և ածել ընդ բռամբ զվաթսունս»²⁹⁸:

Շուշի արշավելու ժամանակ շահի բանակում են եղել Մելիք Մեժլումն ու Գանձակի Զավադ խանը, որոնք Աղա Մուհամմադ

²⁹⁷ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 181:

²⁹⁸ Նույն տեղում:

խանին համոզել են սկզբում արշավել Թիֆլիսի, նոր ապա Շուշի: Եվ շահը լսելով նրանց այդպես էլ վարվում է. «Շահն գննելով Շուշի ամրոցի անմատչելի դիրքը, թողնում է այն անգրաւ և գնում Թիֆլիսի վերայ»²⁹⁹:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ վրացիները թերագնահատել են հակառակորդի ուժերը և լրջորեն չեն նախապատրաստվել քաղաքի պաշտպանությանը: Ըստ Վարդան Օձնեցու ժողովուրդը խուճապի է մատնվել և քաղաքը թողել բախտի քմահաճույքին: Այս մեղադրանքը վերաբերում է միայն քաղաքի վերնախավին, իսկ բնակիչները համառ կերպով պայքարել են ամեն մի փողոցի համար: Պատմիչը նշում է նաև Թիֆլիսի բնակչության զոհերի ու գերիների թիվը. «Եղև թիւ կոտորածի բնակչաց Տփլիսի քաղաքի ի հայոց և ի վրաց ութ հազար անձանց, և գերելոցն տասն և վեց հազար»³⁰⁰:

Թիֆլիսն ավերելուց հետո Աղա Մուհամմադ խանը շարժվում է Մուղանի դաշտ՝ ձմեռելու: Նա նպատակ էր հետապնդում գարնանը վերսկսել ռազմական գործողությունները: Մակայն ռուսական զորքերի առաջխաղացումը ստիպում է Աղա Մուհամմադ շահին վերադառնալ Իրան:

Հայկական աղբյուրներում բազում տեղեկություններ կան պահպանված Աղա Մուհամմադ խանի դաժանությունների մասին: Անանուն հեղինակը նշում է. «Աղա Մուհամմադի հաշմանդամութեան պատճառ լինող Նադիր շահի (վերջինս նրան դարձրել էր ներքինի-Ա.Գ.) երկրաւոր աճիւնը նա ամփոփել էր

²⁹⁹ Պատմութիւն Աղուանից, Բ. հատոր, էջ 123:

³⁰⁰ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ-խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 189:

դէպի դահլիճ տանող նրբանցքի սալահատակի տակ - որպէս զի ամեն օր միջոց ունենայ կոխ տալ ատելի ոսկերքը»³⁰¹:

Շահը ցանկանում էր նաև այդպիսի մի գերեզմանի մեջ ամփոփել ամբողջ մարդկությանը և ոտնակոխ անել. «Մարմնապէս հաշմանդամ եղած-շահը դարձաւ բարոյական հրէշ»³⁰²:

Աղա Մուհամմադ խանի դաժանությունները իր դեմ հանեցին նույնիսկ իրեն ամենահավատարիմ մարդկանց:

1797թ. Աղա Մուհամմադ խանը երկրորդ անգամ է արշավում Այսրկովկաս և այս անգամ, ինչպես նշում է Սարգիս Հասան Ջալալյանցը, Իբրահիմ խանը չկարողանալով դիմադրել. «Ելեալ ի գիշերի ախիւն հանդերձ փաղջի ի Կաւկաս, առ անէր իւր՝ առ խանն Օմար և բերդն թողու ի դատարկ»³⁰³: Աղա Մուհամմադ խանը հեշտությամբ գրավում է անպաշտպան բերդը և դաժան ավերածության ենթարկում. «Հուսկ յետոյ ի մտեալ յետ կողոպտելոյ զբոլոր քաղաքն զհիւն ի վեր առնել բոլոր շինուածոց և զամենայն բնակիչս նորին վարեալ ի Պարսկաստան»³⁰⁴:

Աղա Մուհամմադ խանի՝ դէպի Այսրկովկաս կատարած արշավանքների մասին ուշագրավ տեղեկություններ ենք գտնում նաև Սերովբե Պատկանյանի արձակ և չափածո ստեղծագործություններում³⁰⁵:

Սերովբե գրիչը եղել է մեզ հետաքրքրող դէպքերի ականատես և թողել է «Պատմութիւն աներման Տփղիս քաղաքի» վեր-

³⁰¹ Նույն տեղում, էջ 199:

³⁰² Նույն տեղում, էջ 163:

³⁰³ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ-խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան 1981 թ., էջ 164:

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 164:

³⁰⁵ Տե՛ս, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 376:

նագրով արձակ մի ստեղծագործություն: Լինելով ժամանակի կրթված անձանցից մեկը Սերովբեն շատ ճիշտ է ընկալել դեպքերն ու եղելությունները և կարողացել է պատշաճ կերպով գնահատել դրանք: Նրա նկարագրություններն աչքի են ընկնում անմիջականությամբ և զգացմունքայնությամբ:

Անհուն կսկիծով նա գրում է սիրելի քաղաքի ավերման ու կործանման, բնակչությանը հասած արհավիրքների և անլուր դաժանությունների մասին, որ պատճառում էին պարսկական հրոսակները:

Հարկ է նշել, որ դեռևս Այսրկովկաս կատարած արշավանքի նախօրյակին Աղա Մուհամմադ խանը բանակցություններ է վարել մի քանի պետությունների հետ, նպատակ ունենալով ճշտել նրանց վերաբերմունքը ձեռնարկվելիք արշավանքի հանդեպ:

Սա ենք նաև, որ հայկական աղբյուրներում այս մասին ոչ մի տեղեկության չենք հանդիպում³⁰⁶:

Արշավանքից առաջ Աղա Մուհամմադ խանը խորհրդակցություն է հրավիրում քննարկելու իրանա-ավստրիական հարաբերությունների հարցը և լսել ավագանու կարծիքն այդ մասին: Սերովբե Պատկանյանը նշում է, որ ավագանին հավանություն է տալիս Աղա Մուհամմադ խանի գործելակերպին:

Հայտնվել է այն կարծիքը, որ Թուրքիան անշուշտ հավանություն կտա արշավանքի իրականացմանը, բայց ավելի նպատակահարամար կլինի եթե այդ ծրագիրն արժանանա նաև

ավստրիական կայսեր հավանությանը: Անմիջապես դեսպաններ են ուղարկվում հիշյալ երկրներ՝ մեծագին նվերներով հանդերձ: «Որք առ ժամայն փութացուցին զծայրս գրչաց ի կաղամարս սևորակ մելանի թանալ, և ի սպիտակ քարտէս շարահիւսել, հուսկ յետոյ՝ ընդ այլ յոլով պարզես յանձն առնուլ ընտիր ընտիր արանց և առաքել անուամբ դեսպանութեան առ երկաքանչիւր կայսերսն. այսինքն առ Բիւզանդիոյն, /Կոստանդնուպոլիս-Ա.Գ./ և առ Վիեննային»³⁰⁷:

Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ հիշյալ երկրները հավանություն տալով հանդերձ այդ ծրագրին, նկատի ունենալով Ռուսաստանի հովանավորությունը, մատնանշել են Վրաստանը գրավելու անկարելիությունը:

Սերովբե Պատկանյանը ամենայն ճշտությամբ շարադրում է Աղա Մուհամմադ խանի գործելակերպը: Ինչպես գիտենք վրաց թագավոր Հերակլ II-ը մերժում է Աղա Մուհամմադ խանի վերջնագիրը: Այդ առիթով Սերովբեն գրում է հետևյալը. «Ուստի նա ետ զբացասութեան պատասխանիս՝ ապաւինելով նախ՝ յԱստուծոյ, և ապա՝ յօգնութիւն ռուսաց: Քանզի՝ Եկատերինէ կայսրուհին շնորհեալ էր Հերակլայ Արքային զ 25000 զինուորս կապեալս զինուք, որք յաւետ կային ի Մօզդօքի, մեծաւ պարաստութեամբ, և ակնունէին գալստեանն համբաւոց կողման, որք իբրև զբազէ և զցին ժամանեցեն յանձկութիւնս նեղութեանց Քրիստոնէից»³⁰⁸:

Ի դեպ հայկական սկզբնաղբյուրներից միայն Սերովբեի մոտ ենք հանդիպում պատմական այն իրողությանը, ըստ որի

³⁰⁶ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 73:

³⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 73:

³⁰⁸ Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 357:

Աղա Մուհամմեդ խանը նախքան Վրաստանի վրա հարձակվելը, իրեն հատուկ երկդիմությամբ շտապում է հավատացնել Հյուսիսային Կովկասում (Մոզդոկում) գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությանը, թե ինքը չի պատրաստվում արշավելու Այսրկովկասի վրա³⁰⁹:

Սերովբեն տեղեկություններ է հաղորդում նաև վրացական և իրանական զորքերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտերի մասին:

Այնուհետև Սերովբեն նկարագրում է Թիֆլիսի գրավումն ու ավերումը և հանգամանալից խոսում իրանական հրոսակների այն սահմոկեցուցիչ դաժանությունների մասին, որոնց ենթարկվում էր քաղաքի խաղաղ բնակչությունը. «...գոմանս խարէին պէս պէս չարչարանօք և շանթացեալ երկաթիք և այլ տանջանարանօք և գոմանս տանէին ի գերութիւն»³¹⁰:

Մի շարք հայկական սկզբնաղբյուրների վկայությամբ իրանական զորքերը Թիֆլիսում մնացել են յոթ օր, իսկ ըստ Սերովբեի՝ երեք օր: Արագ հեռանալու պատճառը ըստ նրա Աղա Մուհամմադ խանի երկյուղն էր ռուսական պետությունից: Եվ իսկապես, Մոզդոկում գտնվող ռուսական զորքերը իմանալով Թիֆլիսի ավերման մասին շտապում են օգնության: Մակայն ճանապարհն անբարեկարգ լինելու պատճառով ռուսական զորքերը չեն կարողանում արագ շարժվել³¹¹:

³⁰⁹ Դիան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 357:

³¹⁰ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 81:

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 26:

Մարգիս Հասան Ջալալյանցը անդրադառնալով վերոհիշյալ իրադարձություններին լրացնում է Սերովբեի հաղորդած տեղեկությունները պարսիկ ռազմիկների գործողությունների մասին³¹²:

1795-1797թթ. Աղա Մուհամմադ խանի՝ Այսրկովկաս կատարած արշավանքների մասին կարևոր վկայություններ են պարունակում կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցու գրագրություններն ու նամակները՝ հասցեագրված Եկատերինա Բ-ին, Պավել Ա—ին և Հերակլ Բ-ին: Լազարյաններին և Հովսեփ Արղությանին, ինչպես նաև հնդկահայ գաղթօջախի նշանավոր ներկայացուցիչ Շահամիր Շահամիրյանին: Վերջինիս ուղղված նամակում կաթողիկոսը հայտնում է, որ Աղա Մուհամմադ խանը յուրայիններից մեկին սարդարի պաշտոնով ու մեծաքանակ զորքով ուղարկել է Ատրպատական և որ այդ սարդարը պահանջել է անվերապահ հպատակություն Այսրկովկասի խաներից և Հերակլ II-ից, սակայն վերջինս և Շուշիի Իբրահիմ խանը համաձայնության են եկել ընդհանուր թշնամու դեմ միասնաբար պայքարելու և «...ընդդիմանալու շահ անուանելոյն և սարդարին»³¹³:

Հիշատակության է արժանի Ղուկաս Կարնեցու տեղեկությունը Աղա Մուհամմադ խանի եղբոր՝ Ալի Ղուլի խանի, երկրորդ անգամ սարդարի իրավունքներով Երևանի խանություն մուտք գործելու և բնակչությանը կրկնակի հարկադրումների և տուգանքների ձևով բռնազանձումների ենթարկելու մասին: Տեղեկություններ կան նաև Աղա Մուհամմադ խանի մեծաքանակ զորքերի Արդեբիլում գտնվելու և վերստին Արցախ արշավելու մասին: Մտնելով

³¹² Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 30:

³¹³ Նույն տեղում, էջ 36:

Արցախն նա լուր է ստանում, որ Իբրահիմ խանը լքել է Շուշիի ամրոցը և ապաստանել Դաղստանում: Թևավորված այս իրողություններից բռնակալը վերցնում է ընդամենը հազար հոգուց բաղկացած մի հեծելագոր և շտապում է մտնել Շուշիի բերդը: Սակայն հաջողության չի հասնում³¹⁴:

Արժանահավատ են Ղուկաս Կարնեցու տեղեկությունները Աղա Մուհամմադ խանի սպանության մասին: Կարնեցու նամակից տեղեկանում ենք, որ երբ Աղա Մուհամմադ խանի սպանության լուրը հասնում է Երևան, ապա նրա եղբայրը՝ Ալի Ղուլի խանը, որ մինչ այդ «...զեղջուրս ածեր յայս կոյս և յայն կոյս նկուն եղեալ և մուտ ի բերդն և ետ աուրց ընդ բերդապահացն կորեան»³¹⁵:

Ալի Ղուլի խանը շտապում է Թեհրան՝ ժառանգելու թափուր մնացած գահը, սակայն անմիջապես կուրացվում է թագաժառանգի՝ իր եղբորորդու, Բաբա խանի հրամանով:

Ընդգծելով Ալի Ղուլի խանի դաժանությունները կաթողիկոսը գրում է. «...և գորպիսի աղետալի անցս անցուցին ընդ բազում գաւառս, գաւերութիւն, գարածութիւն և զգերութիւն և զկողոպտումն ընչից, յորոց և որքան վնասք հանդիպեցան սրբոյ աթոռոյս, և որչափ նեղութիւնք ժամանեցին մեզ»³¹⁶: Ղուկաս Կարնեցին այդ ամենը անհնարին է համարում հանձնել թղթին: Օտար զավթիչների ընչաքաղցության, բռնազանձումների ահռելի չափերի մասին

³¹⁴ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան, 1981, էջ 42:

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

³¹⁶ Նույն տեղում:

պատկերացում տալու նպատակով Ղուկաս Կարնեցին գրում է. «Թէ զհանդերձս մեր նս վաճառեալք ոչ լինուր վճարել»³¹⁷:

Հակոբ Շուշեցին խոսելով Աղա Մուհամմադ խանի դաժանությունների մասին նշում է, որ անգամ նրանից դժգոհ էին իր անմիջական սպասավորները, որոնցից մեկը՝ Մաֆար Ալին գիշերով մտնում է շահի ննջարանը և սպանում է նրան:

Վերոհիշյալ պատմիչները գոհունակությամբ են խոսում Աղա Մուհամմադ խանի սպանության մասին, որի մահը փրկեց երկիրը հետագա կոտորածներից: Անանուն հեղինակը նշում է, թե ինչպես Մաֆար Ալին իր համախոհ Աբբաս բեկի հետ միասին մտնում է շահի ննջարանը: Թեթև շշուկից շահը բացեց աչքերը, բայց նույն րոպեին Մաֆար Ալին դաշույնը մխրճեց նրա սիրտը: Շահը, որ պառկած էր, կիսով չափ բարձրացավ, ձեռքը դրեց կրծքին ու ասաց. «Թշառական, դու սպանեցիր Իրանը»³¹⁸:

Դրանք դաժան ու անգույթ բռնակալի վերջին խոսքերն էին:

Աղա Մուհամմադ խանի մահը մեծ խառնաշփոթություն առաջացրեց և երկրում կրկին սկսվեցին գահակալական կռիվները: Հիմնական պայքարը ընթանում էր թագաժառանգ Ֆաթհ-Ալի-խանի և Նադիր-Միրզայի միջև: Վերջինս բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Խորասանում և աֆղանական գորքերի օգնությամբ գրավել Մեշհեդը: Նրան էին միացել ղաջարներից դժգոհ Խորասանի խաները: Մի շարք նահանգներում ժողովուրդը չէր ընդունում նոր շահի՝ Սադեդ-խան Շեկակիի իշխանությունը և օգտվելով դրանից Ֆաթհ-Ալի-շահն իրեն ենթարկեց Սադեդ-խանին և շարժվեց Մեշհեդ: 1799 թ. օգոստոսին Նադիր-Միրզան անձնատուր

³¹⁷ Նույն տեղում:

³¹⁸ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Տիտանյան Ռ. Տ., Երևան 1981թ., էջ 204:

եղավ, իսկ Խորասան-ի խաները հպատակվեցին Ֆաթհ-Ալի-շահին³¹⁹:

Այսպիսով, Ֆաթհ-Ալի-շահին հաջողվեց հաղթանակ տանել իր հիմնական հակառակորդների նկատմամբ և հաստատվել Իրանի գահին: Բայց շահի իշխանությունը երկրի մի շարք նահանգներում կրում էր զուտ անվանական բնույթ: Նահանգների ու մարզերի կառավարիչները հաճախ հրաժարվում էին ոչ միայն հարկեր վճարելուց, այլև նույնիսկ ձևականորեն չէին ընդունում շահի իշխանությունը: Ֆաթհ-Ալի-շահը ստիպված էր իշխանությունը ամրապնդելու համար հաճախ դիմել ռազմական մեթոդների կիրառմանը:

Այսուհանդերձ XVIII դարի վերջերին Իրանը շարունակում էր մնալ հետամնաց ագրարային երկիր, որտեղ գերիշխում է ֆեոդալական, իսկ մի շարք քոչվոր ցեղերի մոտ կիսաֆեոդալական, կիսանահապետական հարաբերությունները: Նման դրությունը բարենպաստ նախադրյալներ էր ստեղծում օտարերկրյա տերությունների միջամտության համար:

Չնայած նման դրությանը, Իրանը չէր համարվում եվրոպական երկրների ազդեցության ոլորտը, քանզի այդ երկրների դիրքերը դեռ շատ թույլ էին Իրանում: Եվրոպական երկրների միջազգային քաղաքականությունը առանձնակի ազդեցություն չունեւ նաև Իրանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության վրա: Այնուամենայնիվ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի թուլացումը և անկումը նախադրյալներ էր ստեղծում օտարերկրյա տերությունների միջամտության համար, որոնք աստիճանաբար ձգտում էին Իրանը դարձնել կախյալ տերություն:

Հարկ է նշել, որ հենց XVIII դարի վերջին Իրանն ընդգրկվում է եվրոպական պետությունների քաղաքականության շրջանակների մեջ:

³¹⁹ St. u История Ирана, под. ред. Иванов М. С., М., 1977, стр. 217.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխատության մեջ օգտագործված ու քննարկման առարկա դարձած ամբողջ նյութը հնարավորություն է տալիս հանգելու հետևյալ եզրակացությունների

1. Հայկական աղբյուրները մեծ կարևորություն ունեն Իրանի XVII-XVIII դարերի պատմության ուսումնասիրության դիտանկյունից՝ լրացնելով թուրքական, արաբական, եվրոպական (հատկապես ճանապարհորդական նոթեր) սկզբնաղբյուրների վկայությունները: Նրանց բնորոշ հատկանիշներից է օտար երկրների ու ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ հարուստ նյութերի ընդգրկումը:

2. Իրանի պատմության վերաբերյալ նյութերով առանձնապես հարուստ է XVII-XVIII դարերի հայ պատմագրությունը: Առաքել Դավրիժեցու, Չաքարիա Քանաքեռցու, Չաքարիա Ագուլեցու, Աբրահամ Կրետացու, Աբրահամ Երևանցու, Միմեոն Երևանցու, Խաչատուր Ջուղայեցու, Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու և այլոց երկերն աչքի են ընկնում ոչ միայն Իրանի պատմության վերաբերյալ նյութերի մեծ ծավալի ընդգրկմամբ, այլև տվյալների հավաստիությամբ ու անաչառությամբ: Այդ հատկանիշները հիմք են տալիս վստահորեն հենվելու նշված աղբյուրների հաղորդումների վրա և նրանցով հավաստելու կամ հերքելու այլ աղբյուրների տվյալները:

3. Այդ դարերի պատմագրության մեջ լայն անդրադարձում է գտել իր բուռն զարգացումն ապրող հայ առևտրավաճառական կապիտալի գաղափարախոսությունը, որը և զգալի չափով նպաստել է աղբյուրների աշխարհականացմանը: Հանդես են եկել աշխարհիկ հեղինակներ, որոնք իրենց երկերում մեծ տեղ են

հատկացրել առևտրավաճառական վերնախավի ծավալած գործունեությանը Հայաստանում, Իրանում, Թուրքիայում և այլուր: Այս ամենը նպաստում է ոչ միայն նշված երկրների տնտեսական զարգացմանը, այլև նպաստում է նրա քաղաքական-հասարակական ու մշակութային կյանքի վերակենդանացմանը:

4. Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներն օժտված են մի շարք առանձնահատկություններով, որից կարևորվում է այն հանգամանքը, որ դրանք իրենց էությամբ զգալի չափով աշխարհականացված են, չնայած նրա ներկայացուցիչները, չնչին բացառությամբ պատկանել են հոգևոր դասին: Թեմատիկան հիմնականում աշխարհիկ է և նրանցում իր անդրադարձումն է ստացել սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական խնդիրները:

Այդ աղբյուրներում անգամ երևան են եկել քաղաքական կողմնորոշման արմատական հիմնահարցերը: Արժեքավոր տեղեկություններ են ամփոփված Էջմիածնի կաթողիկոսների և իրանական շահերի փոխհարաբերությունների մասին:

5. Կարևոր առանձնահատկություն է նաև այն հանգամանքը, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի պատմության մեջ համակողմանիորեն արտացոլվել է հայ գաղթավայրերի ու պանդխտության պատմությունն իր դրական ու բացասական կողմերով:

Հայ պատմիչների տեղեկությունները աներկբա հավաստում են հայ վաճառականների կատարած անգնահատելի դերի մասին թե՛ Իրանի, և թե՛ Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում:

6. Հայ-իրանական առնչություններն իրենց արմատներով գնում են դարերի խորքը: Այդ հարաբերություններն իրենց ակնա-

ու արտացոլումն են գտել հայ պատմագրության մեջ: Նշված դարաշրջանի ռազմա-քաղաքական իրադարձությունները չէին կարող դուրս մնալ հայ պատմագիրների ուշադրությունից: Նման երևույթը օրինաչափ է և պայմանավորված է առարկայական գործոններով:

Հայ պատմագրության հետաքրքրությունը Իրանի և հայ-իրանական հարաբերությունների նկատմամբ, պայմանավորված է ոչ միայն երկու ժողովուրդների դարավոր պատմական կապերով, այլև նրանց միջև հաստատված քաղաքական հարաբերությունների զարգացման հանգամանքով:

Հայ պատմագրությունը որպես հասարակական-քաղաքական մտքի բաղկացուցիչ մաս արտացոլում է հարևան երկրում տեղի ունեցող բեկումնային արմատական փոփոխությունները և ռազմա-քաղաքական կարևորագույն իրադարձությունները:

Հայ-իրանական դարավոր առնչությունները ստեղծում են գիտական հենք Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար:

7. XVII-XVIII դարերի հայկական աղբյուրներում արտացոլված է նաև Իրանի միջազգային դրությունը, նրա արտաքին հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության բարդ և ելևէջային հակամարտությունները, ռուսական և եվրոպական դիվանագիտության ոլորտում գոյություն ունեցող սուր ներհակությունները, որոնք բնականաբար չէին կարող վրիպել հայ պատմիչների ուշադրությունից:

XVII դարի վերջին և XVIII դարի սկզբին Իրանում տեղի ունեցող տնտեսական անկումը ուղեկցվում էր Սեֆյանների կենտրո-

նաձիգ պետության թուլացմամբ ու քայքայմամբ: Նման վիճակից փորձում էին օգտվել արտաքին ուժերը, որոնք ձգտում էին միջամտել երկրի ներքին ու արտաքին գործերին: Ընդհանրացնելով Սեֆյան հարստության տիրապետության շրջանում Իրանի կազմի մեջ Արևելյան Հայաստանի, ինչպես նաև իրանահայ գաղթօջախների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացությունը, ինչպես նաև ամբողջությամբ վերցրած նրա զարգացման ու գոյատևման հնարավորությունները, պետք է նշել, որ դրանք իրենց բացասական կողմերով հանդերձ, այնուամենայնիվ հայության համար եղել են զարգացման տարիներ:

8. XVII-XVIII դարերի հայկական աղբյուրներում պարունակած հարուստ, արժեքավոր ու բազմաբովանդակ նյութերը՝ իբրև ակնաստեսի, ականջալուրի ու գործող անձի գրվածք, հավաստի ու ստուգապատում սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև Այսրկովկասի, Իրանի և Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրության համար:

Հայկական աղբյուրներն այժմ էլ պահպանում են իրենց արդիականությունը և ենթակա են համակողմանի ուսումնասիրության ու վերաարժեքավորման:

Ի վերջո կարևոր առանձնահատկություններից է հայկական աղբյուրների լեզուն, նյութի մատուցման ձևերն ու եղանակները: Լեզուն փոքր բացառություններով միջին գրաբարն է և ժամանակի խոսակցական լեզուն, մատուցման ձևը չափազանց պարզունակ է, բայց միաժամանակ հազեցված հայրենասիրական ջերմ զգացումներով:

XVII-XVIII դարերի հայ պատմիչների աշխատությունները Իրանի պատմության ուսումնասիրության ոլորտում, լիարժեք կեր-

պով լրացնում են այն պակասը, որը գոյություն ունի օտար աղբյուրներում: Նրանց հաղորդած հարուստ ու բազմաբովանդակ նյութը հավաստում է այն հանգամանքը, որ Հայաստանի պատմությունը մեկուսացված չէ հարևան ժողովուրդների պատմությունից ընդհանրապես, Իրանի պատմությունից՝ մասնավորապես:

Պատմական հանգամանքների բերումով հայ ժողովուրդը սերտ շփումներ է ունեցել Իրանի ժողովրդի հետ կյանքի տարբեր բնագավառներում: Հայկական աղբյուրները հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացրել են Իրանի պատմությանը զուգակցված, ուստի այդ պատմական երկերն ավելի կամ նվազ չափով սկզբնաղբյուր են նաև Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար: Այս ամենով էլ պայմանավորված է հայ պատմագրության առանձնահատուկ դերը համաշխարհային պատմագրության մեջ:

Հայկական աղբյուրներն առանձնակի տեղ են զբաղում համաշխարհային պատմագրության և հատկապես իրանագիտության մեջ: Այս առումով միանգամայն ճիշտ է նկատել ֆրանսիացի գիտնական Սեն Մարտենը, որ «Հայ պատմիչների տված տեղեկությունները Ասիոյ պատմության մեկ մեծ դատարկը կրլեցնեն»³²⁰:

Դրանք անզուգական կոթողներ են հայ պատմագրության մեջ:

³²⁰ Ալիշան Դ., նշվ. աշխ., էջ 14:

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ИРАНА В XVII- XVIII ВЕКОВ В ТРУДАХ АРМЯНСКИХ ИСТОРИКОВ

В трудах армянских историков мы часто сталкиваемся с очень ценными сведениями по истории Ирана, освещающими также и историю развития армяно-иранских отношений. Они раскрываются на фоне взаимоотношений двух стран и получают весьма актуальное звучание. С этой точки зрения особенно выделяются труды армянских историков XVII-XVIII вв., которые освещают ключевые вопросы политической и экономической истории Ирана данного периода. Самые важные события того времени не могли остаться незамеченными армянскими историками, которые пытались достаточно беспристрастно прокомментировать их. Армянские историки, о трудах которых идет речь, были свидетелями и непосредственными участниками этих событий. И не случайно эти источники находятся в центре внимания и иранской исторической науки.

В настоящее время, когда армяно-иранские отношения переживают неуклонное развитие, естественно, возрастает интерес армянского народа к истории соседней страны. В этом смысле армянские источники приобретают особую значимость, так как они являются подчас единственными фактическими материалами по истории взаимоотношений двух соседних народов. Основная цель данной работы представляет внешнее и внутреннее положение в указанный период, исходя из сведений и оценок содержащихся в трудах армянских историков - современников событий.

Среди них особенно выделяется "История" Араке́ла Даврижеци, как наиболее достоверный первоисточник по истории. Период истории, который представлен А. Даврижеци и является предметом нашего исследования, богат важными событиями. Армения в очередной раз стала ареной военных действий между Ираном и Османской империей, которые в этом противоборстве стремились разрешить вопрос владычества на Ближнем Востоке.

Находящаяся в трудном положении династия Сефянов искала пути выхода из этой ситуации. Продолжались турецко-персидские войны, и Армения превратилась в арену военных действий. Армянские источники 17-18 вв. основные исторические события представляют объективно, без прикрас. В основном они лишены односторонности, и в центре внимания всегда наличествуют важные с точки зрения истории военно-политические события.

Эти богатые и многосодержательные источники указывают на то обстоятельство, что история Армении не оторвана от истории соседних народов, особенно от истории Ирана.

Значимая часть этих источников была написана современниками и свидетелями этого времени.

Все эти источники и исследования до сих пор не утратили своей актуальности, нуждаются в исследовании и переоценке. Армянские источники занимают особое место в мировой истории, особенно в ирановедении.

SUMMARY

THE QUESTIONS OF IRAN HISTORY IN THE WORKS OF ARMENIAN HISTORIANS OF XVII-XVIII CENTURIES

There is much noteworthy and authentic information about the pivotal questions of Iran history in the works of Armenian historians of XVII-XVIII centuries. They are introduced against the background of Armenian-Iran relationship which is too urgent at present, as the Armenian-Iran relationship has entered a new stage of development and acquires new form and content. Events that happened in Iran during the exploration period, could not but have their reflection in Armenian sources. The rich information included in the following sources contributes to the whole exploration of Iran history at given era. The main events of era, the policy of Iran palace towards Armenians could not escape Armenian historians attention. The main part of that sources has been written by witnesses of events. The Armenian sources are at the centre of Iran science till today. Among that sources especially Araquel's work is distinguished, that gives trustworthy information about different questions of Iran history.

XVII-XVIII centuries were filled with rises and declines in Iran history. The wealth of Sef that was in hard condition was looking for ways out of that hard conditions. Turkish -Armenian wars were going on and Armenia had turned into a stage of military actions.

The period, included in the following work, is a noteworthy period for the exploration of the history of Armenian-Iran relationship. The hard and confused events of the period with abundance of existing sources, therefore make the whole exploration of Iran history rather difficult. Armenian sources of XVII-XVIII centuries represent the historical events objectively, without any colouring.

Of course, it is not excluded that the following sources can not be completely unexceptional especially when we speak about questions, referring to Armenians. But in general they are free from one-sidedness and the events that are important from the point of military-political history are always in the focus of attention.

The works of Armenian historians of XVII-XVIII centuries in the field of Iran history fill up the gap that exists in foreign sources. The rich content testifies the fact that Armenian history is not isolated from the history of neighbouring people at all, especially from Iran history. According to historic circumstances Armenians have had contacts with Irans in different fields of life. They have represented Armenian history in combination with Iran history, so historic works are basis for the exploration of Iran history more or less. So the distinctive role of Armenian historiography in the world historiography is conditioned by it.

It is not by chance at all that the rise of Armenian late medieval historiography began just in XVII century. That period was fatal for Armenians. The great deportation of the turn of the century gave rise to self-preservation instinct, with which Armenian historians were saturated.

In the exploration of Iran history the necessity of Armenian sources is also stated by Iran historians ,thus, in Said Nafiss opinion the whole history of Iran can not be written without using Armenian sources. All these sources and explorations have not lost their contemporaneity till today, and they are liable to comprehensive exploration and estimation.

Armenian sources have special place in world historiography especially in the science of Iran.

They are incomparable monuments in Armenian historiography.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ և ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԶԵՆԱԳՐԵՐ

ՀՀ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N1496, 4515, 8216, 604 3912:

2. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896:
2. Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ և ծանօթութիւններ, պատրաստեց հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1977:
3. Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն (1721-1736), Երևան, 1938:
4. Աբրահամ Կթողիկոսի Կրետացոյ, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ եւ Նատըր Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870:
5. Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն.Կ. Ղորղանյանի, Երևան, 1973:
6. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:
7. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
8. Ավգուստինոս Բաջեցի, Ճանապարհորդութիւն յԵւրոպա, գրչագիր ի Փարիզ, նոտարք մատենագրութեան հայոց, Ս.Պետերբուրգ, 1884:
9. Գաթըրճյան Հ., Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851:
10. Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Հ. Սամուէլ վրդ. Արամեան, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1978:
11. Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Ժ., Թիֆլիս, 1912:
12. Եղիա Կարնեցու Դիվանը, Երևան, 1968:
13. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839:
14. Երեմիա Քեօմիրճեան, Պատմութիւն համառոտ Դճ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, Երևան, 1982:

15. Ջաքարեայ Սարկաւագի, Պատմագրութիւն, հ. Ա., Բ., Գ., Վաղարշապատ, 1870:
16. Ջաքարիա Ազուլեցու Օրագրութիւնը, Երևան, 1938:
17. Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին և պատերազմաց հայոցն Խափանու, Վաղարշապատ, 1871:
18. Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղեմ, 1915:
19. Խաչատուր աբեղայի Ջուղայեցւոյ, Պատմութիւն Պարսից, /ԺԸ դար/ աշխատութեամբ Բաբգեն վրդ. Աղաւելեանց. Վաղարշապատ, 1905:
20. Հակոբ Կարնեցի, Տեղեկագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903:
21. Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., հ.1, 1951, հ.2, Երևան, 1954:
22. Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրութիւններ, հ.Ա, և Զ., Երևան, 1932:
23. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրութեամբ Ռ. Տիտանյանի, Երևան, 1981:
24. Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, ժե դար, աշխատասիրութեամբ Հ.Փափագյանի, հ. Ա, Երևան, 1974:
25. Հովհաննես Տեր Դավթյան Ջուղայեցու Հաշվետուարը, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչիկյանի և Հ. Փափագյանի, Երևան, 1984:
26. Մանր ժամանակագրութիւններ XIII –XVIII դդ., հ. I, 1951, հ. II, կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1954:
27. Մելիսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.Բ, Երևան, 1936:
28. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ, կազմեց Հ.Փափագյան, պրակ Բ, Երևան, 1959:
29. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ III /1652-1731/, կազմեց Բ. Կոստիկյան, Երևան, 2005:

30. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ IV, /1734-1797/, կազմեց Բ. Կոստիկյան, Երևան, 2008:
31. Պատմություն Աղուանից, Բ հատոր, ի Մակար Եպիսկոպոսե Բարխուարեանց, Թիֆլիս, 1907:
32. Պատկանյան Բ., Նոտարք մատենագրութեան հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1884:
33. Պետրոս Դի-Սարգիս Գիլանեցի, ժամանակագրութիւն, «Կռունկ» Հայոց աշխարհին հանդես, Թիֆլիս, 1863, N 3:
34. Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, գիրք որ կոչի յիշատակարան արծանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ եւ շարադրյալ ի Սիմէօն ցաւահար եւ վշտակօծ կաթողիկոսե Երեւանցւոյ, Վաղարշապատ, 1873:
35. Փիրղալեմյան Դ., Նշխարք պատմութեան հայոց, հ.2, ՀՀ Պետ.Մատենադարանի, ծեռագիր N4515
36. Օրագրություն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի, հրատարակեց Ս. Նշանեան, Երուսաղեմ, 1939:

3. ԳՐՔԵՐ ԵՎ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐ

Ա/ Հայերեն

37. Աբեղյան Ս., Հայոց հին գրականության պատմություն, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970:
38. Աճառյան Հ., Վավերագրեր հայ-պարսկական հարաբերությունների մասին, Երևան, 1927:
39. Աբրահամյան Ա., Նոր վավերագրեր Դավիթ Բեկի ու նրա զլխավորած ազատագրական շարժման մասին, ԳԱ, «Տեղեկագրեր», Երևան, 1951, N3:
40. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, հ. Ա, 1964, հ. Բ, 1967:
41. Աբգարյան Գ., Ջաքարիա Սարկավագ, Նրա մասին, Երևան, 1958:
42. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ.Ա, Երևան, 1959:
43. Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:

44. Առաքելյան Ա., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ.2, Երևան 1964:
45. Առաքելյան Վ., Առաքել Դավրիժեցու մասին, Երևան, 1970:
46. Առաքելյան Հ., Պարսկաստանի հայերը, նրանց ներկան և ապագան, մաս Ա, Թիֆլիս, 1911:
47. Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969:
48. Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Երևան 1984:
49. Բաբայան Լ., Աբրահամ Կրետացի, Երևան, 1977:
50. Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999:
51. Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղա, Երևան, 2007:
52. Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղայի գաղթօջախը, հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972:
53. Բայբուրդյան Վ., Հայաստանի ազատագրման խնդիրը և ջուղահայ առևտրական բուրժուազիան 16-17-րդ դարերում, «16-17-րդ դարերի ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը» (ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ժողովածու), Երևան, 1989:
54. Բայբուրդյան Վ., Հայերի դերը ռուս-իրանական քաղաքական հարաբերություններում XVII դարում, «Հայաստանի պատմական կապերը հարևան երկրների և ժողովուրդների հետ», Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1986:
55. Բայբուրդյան Վ., Իրանահայերի մասնակցությունը իրանա-եվրոպական հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերում (16-17-րդ դարեր) «Լրաբեր հասարակական և գիտությունների» N 9, 1984:
56. Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիոներների կազմակերպությունները, ԳԱ, «Տեղեկագրեր», 1964, N9:
57. Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղայի վաճառականությունը և արևմտաեվրոպական կապիտալի տնտեսական էքսպանսիան Իրանում, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3 /34/ 1966:
58. Բայբուրդյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996:

59. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, (Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005:
60. Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011:
61. Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914թթ., Երևան, 1974:
62. Բայբուրդյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989:
63. Բայբուրդյան Վ., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008:
64. Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013:
65. Գասպարյան Ա., Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությունը որպես Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. IV Գյումրի, 2001:
66. Գասպարյան Ա., Առաքել Դավրիժեցին Շահ Աբաս Առաջինի և հայոց կաթողիկոսների փոխհարաբերությունների մասին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. III, Գյումրի, 2000:
67. Գասպարյան Ա., Գրիգոր Դարանաղցին ջալալիների շարժման մասին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. VII, Գյումրի, 2004:
68. Գասպարյան Ա., Նադիր շահի ներքին ու արտաքին քաղաքականության գնահատման շուրջ, ՀՀ ԳԳՀ, Գիտական նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000:
69. Գասպարյան Ա., Շահ Աբբասի արշավանքների արտացոլումը Առաքել Դավրիժեցու երկրում, ԵՊՀ 80-ամյակին նվիրված ՇՄ գիտաժողով, Նյութերի ժողովածու Երևան, 2000:
70. Գասպարյան Ա., Պարսկաստանի 17-18-րդ դարերի պատմության առանցքային հարցերը հայ պատմիչների երկերում, ՀՀ ԿԳՆ, Հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված երկրաշարժի տասնամյա տարելիցին, Գյումրի, 1999:
71. Գասպարյան Ա., Միջնադարյան հայկական ժամանակագրությունները և ձեռագիր հիշատակարանները

- որպես Իրանի պատմության սկզբնաղբյուր, ԳՊՄԻ Հանրապետական գիտական նստաշրջան, Նյուբերի ժողովածու, Գյումրի, 2007:
72. Գասպարյան Ա., XVII դարասկզբի թուրք-իրանական հարաբերությունները հայ պատմիչների լուսաբանմամբ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. V, Գյումրի, 2002:
73. Գասպարյան Ա., Հասարակական-քաղաքական կյանքի արտացոլումը XVII-XVIII դարերի հայ պատմագրության մեջ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, հ. VIII, Գյումրի, 2005:
74. Գասպարյան Ա., Արժանահավատ տվյալներ 1795թ. Թիֆլիսի գրավման հետևանքների մասին, ՀՀ ԿԳՆ, ԳՊՄԻ, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2001:
75. Գասպարյան Ա., Հայ-իրանական հարաբերությունները XVIII դարի 20-30-ական թվականներին, ՀՀ ԿԳՆ ԳՊՄԻ, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2001:
76. Դանեղյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:
77. Դիլոյան Վ., Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966թ.:
78. Զարբխանալյան Գ., Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, հ. Բ, Վենետիկ, 1878:
79. Զուլալյան Մ., Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետևանքները /1555-1595/, ԳԱ «Տեղեկագիր» 1961, N3:
80. Զուլալյան Մ., Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետևանքները, ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 1966, N2:
81. Զուլալյան Մ., Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966:
82. Զուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում, Երևան, 1980:
83. Թաղիադեանց Մ., Պատմութիւն Պարսից, հ. Ա, Կալկաթա, 1846:
84. Իրանագիտության հարցեր, խմբ. Խ. Բարսեղյանի, Երևան, 1978:

85. Լեո, Հայոց պատմություն, հ.3, գիրք առաջին, Երևան, 1969:
86. Լեո, Հայոց պատմություն, հ.3, գիրք երկրորդ, Երևան, 1973:
87. Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934:
88. Կոստիկյան Բ., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-1731թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIII Երևան, 2004:
89. Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի հայ մելիքները Նադիր շահի իշխանության տարիներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVII, Երևան, 2007:
90. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, (XIV-XVIII դդ.) Երևան, 1972:
91. Հայոց պատմություն, Նոր ժամանակաշրջան / XVII դարի երկրորդ կես-1918/ հ. III, գիրք առաջին, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2010:
92. Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ, Երևան, 1998:
93. Հարությունյան Պ., Անդրկովկասյան ժողովուրդների պայքարը իրանական և թուրքական ագրեսիայի դեմ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1955:
94. Հարությունյան Հ., Գյուղացիական շարժումները Հայաստանում XVII դարի առաջին քառորդում, Երևան, 1939:
95. ՀՀ. Պետ. Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, N2, 1950:
96. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959:
97. Մարտիրոսյան Վ., Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում, (XVIII դարի 20-ական թվականներ), Երևան, 1971:
98. Միրզոյան Հ., XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983:
99. Միրզոյան Հ., Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971:
100. Միրզոյան Հ., Հովհաննես Մրքուզ Զուղայեցի, Երևան, 2001:

101. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990:
102. Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961:
103. Նաջարյան Հ., 1639 թ. թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Երևան, 1969:
104. Չամչյան Ս., Հայոց պատմություն, հ.Գ, Երևան, 1984:
105. Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու, որ յԱսպահան, աշխատասիրեալ Ի. Պ. Յարութիւնէ Թ. Տէր-Յովհաննէանց, հ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880, հ.Բ, Նոր Ջուղա, 1881:
106. Տեր-Ավետիսյան Ա., Նաղիր շահի արշավանքները ըստ Հակոբ Շամախեցու, Երևան, 1940:
107. Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի» N3, ԳԱ, Երևան, 1956:
108. Փափազյան Վ., Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVII դդ., Երևան, 1990:
109. Օրմանյան Ս., Ազգապատում, մասն ք, Կ.Պոլիս 1914:

Բ/ Ռուսերեն

110. Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-шаха Афшара, Москва, 1958.
111. Баўбуртян В., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Роль Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях/, Ереван, 1969.
112. Баўбуртян В., (Посредническая роль новоджувльфыльских купцов в дипломатических отношениях Ирана с западноевропейскими странами в начале XVII в.), Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР N 7, 1964.
113. Бартольд В., соч. т.VII, Москва, 1971.
114. Бартольд В., Иран, исторический обзор, Ташкент, 1926.
115. Белоусов Я., Восток древний и близкий, По Ирану и Египту, Алма-Ата, 1971.
116. Беляев Е., Иран в средние века, Москва, 1939.
117. Богрова Е., Персия и персы, Москва, 1903.
118. Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 годов, ч.2, СПб 1869.
119. Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918.
120. Всемирная история, под. ред. Смирин М. т. IV, Москва, 1958.
121. Всемирная история, под.ред. Зутиса Я. т. V, Москва, 1958.
122. Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961.
123. Зулалаян М., Армения в первой половине XVI в., Москва, 1971.
124. Иванов М., Очерк истории Ирана, Москва, 1961.
125. Ивановский К., Иран, Москва, 1952.
126. Иран: История и культура в сред. века и в новое время: (сб. статей, ред. Н.Кузнецова), Москва, 1980.
127. Иран: История и современность, (сб. статей, отв. ред. Н.Кузнецова), Москва, 1980.
128. Иран: Экономика, История, Исторография, (сб.статей), Москва, 1976.
129. История дипломатии, под. ред. Зорина В., т I, Москва, 1959.

130. История Ирана, под. ред. Иванов М. С., Москва, 1977.
131. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, 1958.
132. История Иранского государства и культуры, (отв. ред. Б.Гафуров), Москва, 1971.
133. Кишмишев С., Походы Надир-Шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889.
134. Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т II, Москва, 1913.
135. Милов П., Иран, Москва, 1957.
136. Мухаммед-Казим., Поход Надир-шаха в Индию, Москва, 1961.
137. Ненашев А., На перекрестке веков, Москва, 1974.
138. Огородников П., Очерки Персии, СПб, 1878.
139. Памятники дипломатических сношении России с державами иностранными, т. I, II, СПб, 1871.
140. Петрушевский И., Народное восстание в Гилане с 1629г. ученые записки ин-та Востоковедения, т III, 1951.
141. Пигулевская Н., Якубовский А. и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград, 1958.
142. Соловьев С., История России с древнейших времен, кн. IX, Москва, 1963.
143. Тер-Аветисян С., Походы Тахмас-Кули хана (Надир шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932.
144. Тер-Мкртчян А., Армения под властью Надир-шаха, Москва, 1963.
145. Царьградские Письма о древних и нынешних турках и о состоянии и т.д. СПб, 1889.

Գ/ Այլ լեզուներով

146. Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth century. New Delhi. 2004.
147. Baibourtian V., Participation of iranian Armenians in World Trade in the 17 th Century. Les Armeniens dans le commercel asiatique au debut de l' e` re modern. Paris. 2007.

148. Bellan L., Chah Abbas, sa vie, son histoire, Paris, 1932.
149. Brosset M., Livre d'Histoires, compose', parle vartabiet Arakel de Tauriz (Collection d'historiens, t I St.-Petersbourg, 1871).
150. Chardin J., Voyages en Perse, t I-IX, Paris 1811-1820.
151. Denison Rosse E., The early years of Shah Ismail, founder of the Safawi dynasty, London, 1896.
152. Lockhart, Nadir Shah, a critical study mainiy upon contempor ary sources, London, 1938.
153. Lavissee E.et Rambaud A., Histoire ge'ne'rale du IVe sie'cle a` nos jours, Paris, 1896.
154. Malcolm, Histoire`de la Perse, tIII, chad XVI P.h.
155. Lavalle'e' Ph. Histoire de l' Empire Ottoman, Paris, 1855.
156. Raphael du Mans., Estat de la Perse en 1660, Paris, 1895.
157. Richards Fr.A Persian journey, London, 1932.
158. Sykes P., A history of Persia, voi II, London, 1951.
159. Touvernier J.B., Les six voyages de jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux indes, Paris, 1679.
160. Tournefort P., Relation d'un voyage du Levant, t.II, Paris, 1717.

4. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ա/ Հայերեն

- «Հայրենիք» /հանդես/ 1930-1934թթ. համարները:
- ՀԽՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտությունների սերիա 1951, N5 1961թ., N3, 1964թ., N9, «Լրաբեր» 1966թ., N2, «Բանբեր մատենադարանի» 1965թ., N3:
- ՀՀ ՊԵՄ. Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, Երևան, 1950, N2:
- «Արարատ» ամսագիր, 1888-1889թթ.:

Բ/ Ռուսերեն

- "Вопросы истории" N2, 1950, N6, 1951, N5, 1952, N7, 1953.
- Ученые записки Академии общественных наук, вып. II, 1946
- Советское востоковедение, N5, 1948, 1, 1956 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 6

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ 40

1. ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՍՈՅՄԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ) 40

2. ՇԱՀ ԱԲԲԱՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ XVII -XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՍԲ 66

3. ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ԳԾԵՐԸ ԸՍՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ) 106

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ 114

1. ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԹՈՒԼԱՅՄԱՆ ՈՒ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՄԱՍԲ 114

2. XVIII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (1736-1747 ԹԹ.) 129

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԱՅՐԻՎԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ /XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ/ 153

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ 180

РЕЗЮМЕ 185

SUMMARY 187

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 189

ԱՐՇԱՎԻՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Մարանգոյանի

Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 28.12.2015 թ.

Տպաքանակը՝ 500 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>